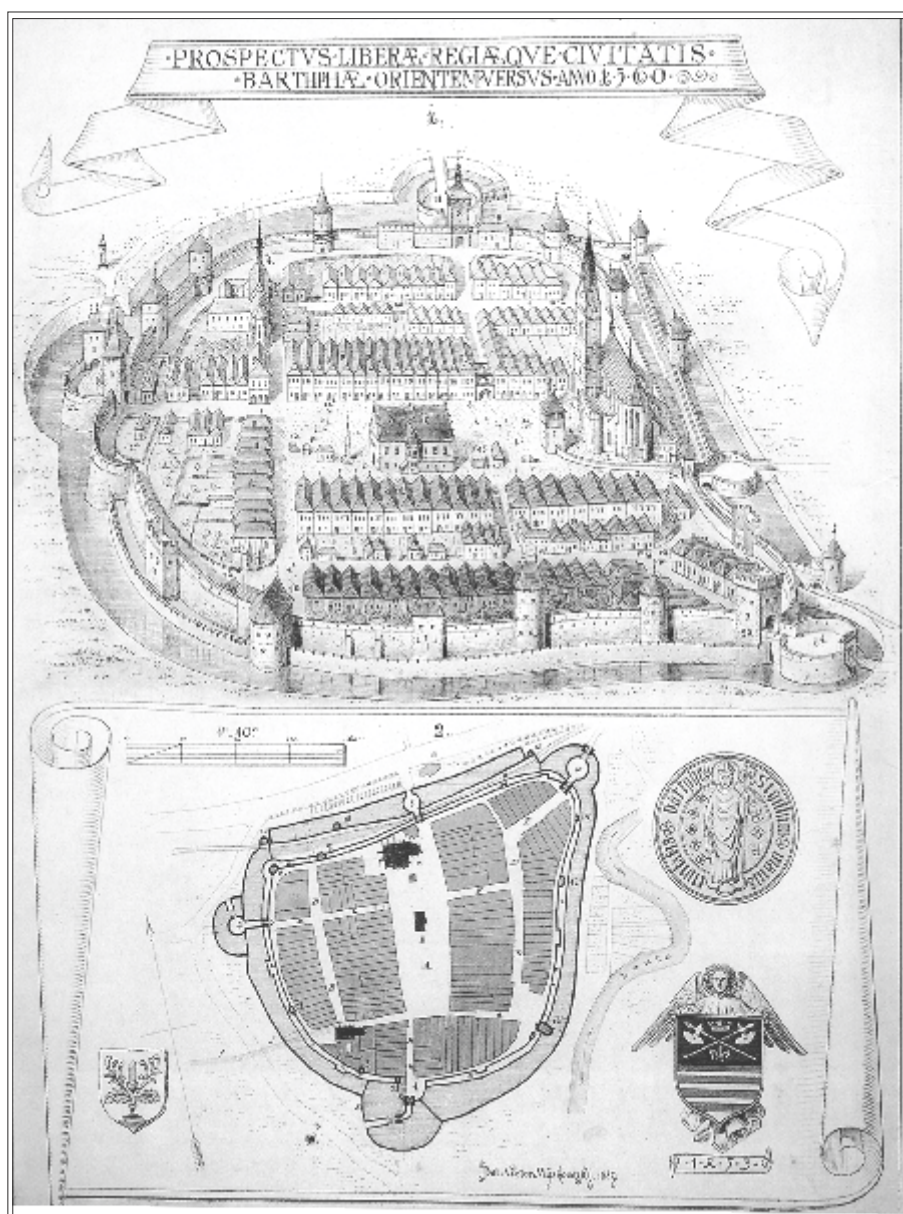

BARDEJOV
20.-21. 8. 2018

BARDKONTAKT 2018

ISBN 978-80-570-0184-3

Mestský úrad Bardejov
Radničné námestie č. 16, 085 01 Bardejov, Slovakia

tel.: (00421) 054 472 2641, fax: (00421) 054 472 2476, e-mail: mesto@Bardejov.sk

ZBORNÍK PREDNÁŠOK 2018

HLAVNÁ TÉMA ODBORNEJ KONFERENCIE S MEDZINÁRODNOU ÚČASŤOU
CINTORÍNY A PAMÄTNÍKY V KONTEXTE ŽIVOTA A ROZVOJA OBCÍ

ZOZNAM PREDNÁŠOK :

■ I. OKRUH:

POZNÁVANIE A SPROSTREDKOVANIE HISTÓRIE PROSTREDNÍCTVOM POMNÍKOV, PAMÄTNÍKOV A CINTORÍNOV - ZNAKY A SÚVISLOSTI Z OBDOBIA VZNIKU, NADČASOVÝ ODKAZ A VNÍMANIE MEMORIÁLNYCH PAMIATOK

1. **Pamätníky a cintoríny v historických kontextoch – na pozadí renesančného traktátu Leone Battistu Albertiho: Desať kníh o staviteľstve**
doc. Ing. arch. Eva Kráľová, CSc.
2. **Bardejovské cintoríny v kontexte urbanizmu mesta - situovanie, vývoj, súčasný stav**
Mgr. Peter Harčar
3. **Vojnové pomníky v Nitre. Hodnoty a význam verzus starostlivosť a súčasné užívanie.**
Mgr. Richard E. Pročka, PhD.
4. **Edukačná prezentácia nekropolnej architektúry**
Ing. arch. Martin Vaščák
5. **Polska perspektywa względem niemieckich cmentarzy i miejsc pamięci w Wałbrzychu (Waldenburgu).**
Mgr. Zygmunt Krasuń Ph.D.(c.)
6. **Commemorating Communism? The Controversial Connotations Associated with the Central Square in Slovakia's Second City**
Marty MANOR MULLINS, Ph.D.
7. **Moc a úspech za života, neúcta v zabudnutí po smrti - veľkopodnikateľ barón Leopold Popper a jeho hrobka v Hliníku nad Váhom**
Ing. arch. Zuzana GRÚŇOVÁ, PhD., Mgr. Miloslava BOROŠOVÁ MICHALCOVÁ
8. **Symbolika náhrobkov**
prof. PRz dr hab. inż. Marek Gosztyła, Mgr inż. arch. Magdalena Wazio, prof. Ing. arch. Peter Pásztor, PhD.

■ II. OKRUH:

ŠPECIFICKÝ DRUH: PRIPOMIENKY BOJOVÝCH UDALOSTÍ A VOJENSKÝCH OPERÁCIÍ

9. **Vojnové cintoríny I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku (história, umelecká hodnota a možnosti obnovy)**
Mgr. Martin DROBŇÁK
10. **Pamätník na bojisku I. svetovej vojny na hore Kaštielik (príklad realizácie pietneho miesta na bojisku I. svetovej vojny v Karpatoch)**

Ing. arch. Maroš Drobňák

■ **III. OKRUH:**

UPLATNENIE MEMORIÁLNYCH PAMIATOK V KONTEXTE PROGRAMOVANIA ŽIVOTA A ROZVOJA MIEST A OBCÍ - PRIORITY (?) ZACHOVANIA, ČI ROZVOJA, PODMIENKY VERZUS LIMITY ICH UPLATNENIA, POTENCIÁL KOMPLEMENTÁRNYCH SLUŽIEB PRE ROZVOJ OBCE

11. **Cintoríny a pamätníky v živote komunity – ako komplexný spoločenský fenomén**
doc. Ing. arch. Eva Kráľová, CSc.
12. **Kultúrne dedičstvo cintorínov “Zvonový vršok” v Banskej Štiavnici**
Ing. Katarína Gécová, PhD., Ing. arch. Eva Putrová, Csc.
13. **Proces vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja za národné kultúrne pamiatky**
PaedDr. Anton Liška, PhD.
14. **Memoriálne pamiatky, regionálny a územný rozvoj.**
prof. Ing. arch. Maroš Finka, PhD., Ing. Ľubomír Jamečný, PhD.
15. **Symbolika pamätníka sovietskych vojakov II. svetovej vojny na Námestí Osloboditeľov v Koši**
Mgr. Juraj Gembický
16. **Cintoríny v kontexte rozvoja a života Topoľčian**
Ing. arch. Eva Gažiová
17. **Zabudnuté pamätníky na nábreží v Komárne**
Ing. arch. Ing. Martin Dubiny
18. **Transformácia objektu „rečnickej tribúny“ na pamätník - hľadania foriem pre jej zachovanie a napojenie do súčasného kontextu mesta Krupina**
Ing. arch. Kristína Kalašová, Mgr. art. Martin Varga

■ **IV. OKRUH:**

SPRÁVA A OCHRANA MEMORIÁLNYCH PAMIATOK - VEREJNÉ A SÚKROMNÉ „PARTNERSTVO?“ : VÝSKUM A PREZENTÁCIA HODNÔT, POMOC VEREJNÝCH A ODBORNÝCH INŠTITÚCIÍ, ÚDRŽBA - BEŽNÁ A ŠPECIFICKÉ NÁROKY (BEZPEČNOSŤ, OSVETLENIE A POD.), ...

19. **Cintoríny ako súčasť kultúrneho dedičstva v krajinnej a záhradnej architektúre**
Ing. Denisa Halajová, PhD.
20. **Problematika obnovy výtvarných diel vo verejnom priestore a starostlivosť o vojnové symboly v podmienkach mesta Banská Bystrica**
Jana Pelikánová
21. **Cintoríny Bardejova a ich miesto v systéme zelene sídla.**
Dr. Ing. Peter Demčko

■ **V. OKRUH:**

TRANSFER POZNATKOV - PREZENTÁCIA DOBRÝCH PRÍKLADOV, (AJ INÝCH) SKÚSENOSTÍ, PODNETY, NÁMETY NA RIEŠENIE

22. **Prvky místní identity v městském veřejném prostoru**
Ing. arch. Blažena Hubáčková, Ph.D., Ing. arch. Petr Hubáček, Ph.D.
23. **Nové domy smútku - pôvodná identita cintorínov**
Ing. arch. Martin Drahovský
24. **CIMITRUL VESEL, SAPANTA - Príklad uplatnenia cintorína pre rozvoj turistického ruchu**
Ing. arch. Martin Vaščák
25. **Ruská kaplnka v Júlskych Alpách, Slovinsko**
Univ. Dipl. Ing. Arch. Lenka MOLEK

Pamätníky a cintoríny v historických kontextoch – na pozadí renesančného traktátu Leone Battistu Albertiho: Desať kníh o staviteľstve [1]

doc. Ing. Eva KRÁĽOVÁ, CSc.

Fakulta architektúry STU, Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava, Slovensko, kralova@fa.stuba.sk

Abstrakt

Cintoríny sú súčasťou ľudskej civilizácie takmer od jej počiatkov, pamätníky vstúpili do nej neskôr. Po celé to dlhé obdobie si zachovali pôvodnú funkciu, pôvodný charakter sprievodných rituálov a aj vzťah súdobej spoločnosti k nim pôsobí na analogických princípoch. Napriek tomu, v každodennom živote ich vnímame ako aktuálnu, prinajmenšom novodobú záležitosť: problémy s ich správou a udržiavaním považujeme za produkt súčasnej individualistickej, uponáhľanej a konzumnej „kultúry“.

Príspevok poukazuje na vybrané aspekty pochovávaní ľudí v minulosti, na zásady, ktoré pretrvávajú najmenej od staroveku, na spôsoby a formy uchovávaní spomienky na osobnosti a udalosti svojej doby v zrkadle náučného traktátu renesančného architekta Leone Battistu Albertiho Desať kníh o staviteľstve.

Kľúčové slová: pamätník, cintorín, Leone Battista Alberti

1. Úvod

Udržiavanie a úcta cintorínov, ako aj stavba a ochrana pamätníkov sa už v hlbokom dávnoveku stali spoločenskou záležitosťou. Kult zosnulého bol východiskom, ku ktorému sa neskôr pripojil rešpekt – uctievanie až kultové vnímanie – vládnucej vrstvy. Odtiaľ bol už len krôčik k vzniku a budovaniu zámerných pamätníkov.

Kult zosnulého, úzko spätý s aktuálnym religióznym a spoločenským systémom spôsobil, že pohrebiská požívali všeobecnú úctu a ochranu. Platilo to aj v prípade príslušníkov iných komún, nedotknuteľnosť miest posledného odpočinku spravidla rešpektovali aj nepriateľské skupiny. Aj v prípade zabratia cudzieho územia sa pohrebiská neničili, ale spravidla sa na rovnakom mieste pokračovalo s pochovávaním. V prípade nového použitia takýchto pozemkov sa prejavy predošlej funkcie prekryli [2: s. 9]. Stvárnenie pohrebných priestorov, obety bohom, resp. dary zosnulému (= „výbava“ na pokračovanie jeho života „v inej dimenzii“), ktoré boli súčasťou pohrebných rítov, spôsobili, že pohrebiská sú do súčasnosti najvýdatnejšími a obsažnejšími zdrojmi informácií o existencii, podmienkach a vývoja ľudskej civilizácie tam, kde nie sú k dispozícii iné dokumenty. Princíp rešpektu voči pohrebiskám pretrval po celé dlhé nasledovné obdobia, počas všetkých zmien spoločenských aj politických systémov až dodnes.

Vznik, budovanie, ochrana a udržiavanie pamätníkov predstavujú už iný príbeh. Zámer vybudovania nie všedných úžitkových stavieb na oslavu a dlhodobé verejné pripomínanie konkrétnych osôb a ich činov, t.j. pomníkov a pamätníkov [3], bolo od počiatku späté s budovaním spoločenskej prestíže a upevňovaním moci. Civilné pamätníky (t.j. diela na oslavu civilných osôb, nie božstiev) sa budovali významným osobnostiam danej doby – najmä panovníkom a členom panovníckej rodiny na oslavu a trvalú pripomienku ich zásluh o rozvoj a zveľadenie krajiny, alebo vojvodcom, ktorí prispeli k obrane, ale najmä k rozšíreniu ríše, krajiny, upevneniu štátu. Až oveľa neskôr sa pamätníky a pomníky začali stavať aj významným vedcom alebo iným osobnostiam kultúry a civilizačného pokroku. Pamätníky v minulosti boli spojené s prejavom moci a jej inštitucionalizácie, obsahovali ideový zámer – zámerný odkaz súčasníkom aj potomkom.

Obr. 1: Pomník A. S. Puškinovi v predpolí Ruského štátneho múzea v Petrohrade
Foto: autorka

Pamätníky svojím poslaním, výtvarným spracovaním a spravidla aj výnimočným (trvanlivým) materiálom sa stali identifikačnými znakmi súdobej spoločnosti, zariadenia, skupiny ľudí – stali sa ich symbolmi. Symbolika, ktorú vyjadrovali, podmieňujúco moderovala vzťah ostatnej spoločnosti (a jej členov) k nim: na jednej strane boli uctievané, chránené a udržiavané – tými, koho symbolizovali, na druhej strane boli – práve ako symboly – nenávidené, nežiaduce, neraz zámerne ničené [4]. Aj tento princíp vzťahu k pamätníkom pretrval od najstarších čias dodnes.

Tak pri cintorínoch, ako aj pri pamätníkoch pretrvávajú aj ďalšie faktory/tradície, ktoré sa vzťahujú buď k podmienkam ich vzniku a umiestňovania, alebo k ich ochrane a dlhodobému zachovaniu. Niektoré sa traktuujú ako súčasť rituálov, iné sú písomne zakotvené formou legislatívnych predpisov. Aj keď sa nám niekedy zdá, že sú vymyslené len nedávno – lebo upravujú/regulujú aktivity a procesy súčasného spoločenstva, v skutočnosti trvajú oveľa, oveľa dlhšie: svojou dlhodobou platnosťou tak potvrdzujú svoju správnosť, a teda aj oprávnenosť.

Týmto príspevkom sa pozrieme na niektoré z nich, a to v zrkadle poznámok, názorov a údajov z vybraných historických traktátov.

2. Čo o cintorínoch a pamätníkoch poskytuje história

Aj keď archeologické náleziská poskytujú mnohé artefakty dokumentujúce spôsob pochovávania a naznačujú dobové spoločenské zvyklosti (tradície) ohľadom zachovania spomienky na zosnulého, predsa je dôležité tieto nálezy konfrontovať so zachovanými dobovými písanými dokumentmi – buď zákonnej povahy, alebo inými historickými písomnými dokumentmi.

Rozsah príspevku neumožňuje podrobnú analýzu historických písomností a autorov, preto sa na sledovanú problematiku pozrieme prostredníctvom renesančného traktátu *De Re aedificatoria libri decem* (desať kníh o staviteľstve) od Leone Battistu Albertiho [5].

2.1. Leone Battista Alberti a jeho Desť kníh o staviteľstve

Leone Battista Alberti (1404 - 1472) bol významný renesančný vzdelanec, filozof, rétor, historik a teoretik architektúry ale napokon aj tvorivý architekt. Jeho východiskové zameranie nebolo spojené s výstavbou ani s inými architektonickými /dizajnerskými aktivitami. Získal klasické humanistické vzdelanie (latinčina, klasická rétorika, filozofia a poetika, tiež filológia), neskôr sa zaoberal tiež cirkevným aj civilným právom, matematikou a fyzikou. Pôsobil v službách pápežskej stolice – bol sekretárom pápežskej kancelárie [6: s. 10]. Jeho širokospektrálne klasické vzdelanie mu umožnilo

sledovať a komentovať život a dianie okolo s nadhľadom a vnímajúc aj kauzálne súvislosti, pričom na mnohé z podnetov reagoval písomnými prácami.

Obr. 2: Leone Battista Alberti

Zdroj: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/84/Leon_Battista_Alberti2.jpg/338px-Leon_Battista_Alberti2.jpg

Vytvoril žánrovo rozsiahle literárne dielo, z ktorého názory na architektúru a umenie patria k najzávažnejším. „Väčšina umelcov zo začiatku 15. storočia bola viac-menej ešte stále v zajatí starších foriem a estetických názorov. Albertiho súčasníci Brunelleschi, Donatello, Ghiberti aj keď boli už dokonalými renesančnými majstrami, nedokázali svoje skúsenosti zaznamenať a zovšeobecniť. L.B.A. je prvý teoretik nových názorov v umení. Precizuje nové úlohy a ciele, formuluje požiadavky, ktoré na umenie kladie humanisticky vzdelané Taliansko a o ktoré sa má umelec všestranne usilovať. V tom je význam jeho traktátov o umení.“ [1: s. 391] Dielo *De re aedificatoria libri decem* patrí k najvýznamnejším teoretickým spisom raného moderného veku o architektúre. Aj keď je to dielo výsostne súdobé, Alberti v ňom aplikuje objektivizačné a autorizačné nástroje, ktoré sú vyžadované v rámci vedeckej spisby dnes: odkazy na staršie (antické) zdroje a autorov, ktorých je veľmi dobrým znalcom.

2.2. Odkazy antiky

Štúdium antických spisov a ich podrobné poznanie bolo v období ranej renesancie pre všetkých vtedajších vzdelancov takmer imperatívom. Alberti vo svojom diele cituje viacerých antických autorov, najmä Aristotela, Theophrasta, Varrona, Katona, Plinia a Vitruvia, no odvoláva sa aj na staršie grécke alebo egyptské zdroje [1: s. 386].

Najznámejší staroveký traktát o stavebníctve a tvorbe stavebných diel – *De architectura libri decem* (Desať kníh o architektúre) od rímskeho autora Vitruvia [7] – sa nezmieňuje ani o stavbe pamätníkových stavebných diel, ani o cintorínoch, napriek tomu, že z archeologických nálezov prakticky z celého územia bývalého Rímskeho impéria je dostatok dôkazov o vážnosti, ktorá sa venovala pochovávaniu a sepulkralnej architektúre, ako aj zachovaniu spomienky na významné osobnosti. Vitruvius však predsa, „medzi rečou“ – viac-menej ako okrajovú ilustráciu výstavby z obdobia starších gréckych dejín (4. stor. p. n. l.) – podáva príbeh výstavby vojenského víťazného pamätníka (t.j. pamätníka na potvrdenie víťazstva a zachovania správy o ňom, pozn. EK) na Rhodose

kráľovnou Artemisiou z Halikarnassu: „*Artemisia dobyla Rhodos, predstavitel'ov mesta dala popraviť a na pamäť svojho víťazstva postavila v meste vojenský pomník – dala na ňom vytvoriť dve bronzové sochy, z ktorých jedna predstavovala rhodský štát a druhá jej vlastnú podobu. Vo svojom hneve (na rhod'ánov) sa nechala stvárniť ako rhodskému štátu vtláča cajch otrotva. Rhod'ania, ktorým náboženské predstavy bránili pomník odstrániť, pretože odpratávať zasvätené víťazné pomníky je bezbožnosť, neskôr toto miesto obstavali a nechali ho chrániť vybranou stálou gréckou strážou, aby nik nemohol pamätník uvidieť a nariadili nazývať ho abatom (= neprístupný)*“ [7: s. 48] (zdôraznenie textu EK). Týmto príbehom Vitruvius potvrdzuje viaceré aspekty zvykových tradícií zaužívané v antickom Grécku:

- že na zachovanie spomienky na významnú dobovú udalosť sa budovali špeciálne stavby – pamätníky, ktoré spravidla boli zasvätené patronátnemu božstvu,
- že odstránenie zasvätených pamätníkov sa považovalo za bezbožnosť, čo bolo v danej spoločnosti neprijateľné,
- že dobová spoločnosť dokázala zabezpečiť znefunkčnenie pôsobenia neželaného pamätníka (dosiahnuť jeho zabudnutie) iným spôsobom než odstránením (tu napr. obostavaním a zabránením prístupu k nemu), čím však fakticky prispela k jeho dlhodobému zachovaniu.

Ďalšie poznatky o problematike tohto príspevku z obdobia antiky v odkazovej forme i kontexte nám sprostredkúva už spomínaný renesančný autor – Leone Battista Alberti. Alberti bol prvý z renesančných umelcov, ktorý podrobne preštudoval Vitruviov traktát *De architectura libri decem* (Desať kníh o architektúre), poznal jeho nedostatky, často aj omyly, na ktoré svojím štúdiom prišiel.

2.3. Cintoríny a pamätníky v diele L. B. Albertiho

Bolo to práve Vitruviovo dielo, ktoré sa stalo inšpiráciou (nie mechanickým vzorom) pre Albertiho na napísanie vlastného diela *Desať kníh o staviteľstve*. Ako sám uvádza v úvode prvej knihy [1: s. 21] do svojho diela vložil poznatky získané z trojakých zdrojov: štúdiom starých spisov, pozorovania a poznávania antických stavieb a poznatky získané vlastnou praxou.

Na rozdiel od Vitruvia, problematiku pochovávaní, cintorínov a zachovania spomienky na význačné osobnosti a udalosti Alberti neobchádza, práve naopak: zaraďuje ju k vážnym verejným aktivitám. Kniha ôsma nazvaná „O výzdobe svetských verejných stavieb“ je venovaná postupom „kde sa má pochovávať, alebo kde sa má mŕtvola spaľovať“ vrátane sprievodných aktivít a tomu príslušných stavieb [1: s. 253 - 265]. Miesta posledného odpočinku a diela s nimi spojené sa považovali za verejné, lebo boli venované veciam kultovým: „...*právo hrobiek sa vzťahuje k náboženstvu*“ a teda veciam verejným, aj keď sa týkali súkromných osôb [1: s. 255]. Pritom sa odvoláva na takmer tisíc rokov starú dikciu tzv. Zákona dvanástich tabúl: „*Miesto, kam uložíš telo zomretého človeka, nech je posvätné!*“ [8].

Problematiku pochovávaní ďalej rozvádza ďalším citátom zo Zákona dvanástich tabúl, ktorý prikazuje: „*Človeka nepochovávaj v meste, ani ho tam nespáľuj!*“ [1: s. 254] Týmto pradávnym uznesením vtedajší senát urobil opatrenie aby sa každý zdržal pochovávať akéhokoľvek mŕtveho vnútri mestských hradieb okrem paniien vestálok a imperátora.

Obr. 3: Preto starí umiestňovali hrobky vonku, na vhodných a viditeľných miestach pozdĺž cesty ...
Rím, Via Appia antica

Zdroj: <https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/07/af/c9/df/via-appia-antica.jpg>

Alberti k tomu pridáva svoje postrehy a komentár: „...tým bolo veľmi dobre postarané o vlast, aj o majetok a o blaho občanov. ...pozostali sa starali, pokiaľ to bolo v medziach ich možností, aby hrobky boli čo najviac zaplnené ozdobami. Tak hrobky boli stavané v najvybranejších obrysoch, nechýbalo tam množstvo stĺpov, žiarili obklady, skveli sa sochy, portréty a obrazy. ... Je tam možné vidieť portréty zhotovené s najväčším umeleckým vkusom v bronz alebo v mramore. ... Týmto spôsobom sa starí múdri muži postarali o obecný prospech a dobré mravy.”

Zároveň vyzýva svojich súčasníkov, aby pri pohreboch ostatky zosnulého nevnášali do chrámu, „kde sa otcovia a úrady schádzajú pri oltári a vzývajú nebesťanov. Tak sa niekedy stáva, že čistota obete (slávnosť obradu – pozn. EK) je poškvrňovaná odpudzujúcimi a skazenými výparmi”. Tým podporoval hľadisko zdravotnej a hygienickej bezpečnosti komunity: „O čo primeranejšie to robili tí, čo zaviedli spaľovanie mŕtvov” [1: s. 254].

2.4. L.B. Alberti o pamätníkoch

Vo svojom traktáte o staviteľstve Alberti na viacerých miestach podáva svedectvo o existencii zámerného zachovania spomienky na významné historického udalosti alebo aj osobnosti z predošlých historických období, najmä z prostredia starovekého Egypta a Grécka.

Ideovú prepojenosť medzi náhrobkami a pamätníkmi, t.j. záujem pozostalých na dlhodobom pripomínaní života a činov zosnulého, Alberti vníma zreteľne: „Dodajme, že najdôležitejšie pre budúcu známosť mena má samozrejme náhrobok.” Ďalej uvádza, že „ako Egypťania, tak aj Gréci stavali náhrobky nielen telu, ale aj menu svojich priateľov. ... Naši predkovia mali vo zvyku **tým, ktorí sa krvou a životom mimoriadne zaslúžili o štát, na verejný náklad stavať ako sochy, tak aj náhrobky** (zdôraznila EK), aby nimi vzdali vďaku a aby ostatných inšpirovali k túžbe po rovnakej sláve získanej mužnou cnosťou.” Zaujímavý je postreh, týkajúci sa druhu pamätníkových stavieb: „Sochy postavili snáď mnohým, náhrobky však len nevelkému počtu, lebo spozorovali, že sochy sa pôsobením nepohody a tokom času strácajú. ... Lebo aj keď ostatné veci vekom strácajú na sile, hrobky sa vekom stávajú ešte posvätnjšími.” [1: s. 255]

Vážnosť, akú staroveké civilizácie venovali pochovávaniu a najmä uchovaniu pamiatky na pochovaných, potvrdzuje rozsiahla paleta výrazových prostriedkov, ktoré používali na zhotovenie pamätníkovej stavby – od druhu a náročnosti opracovania materiálov, cez nápisy až po symboliku tvarov a umeleckého stvárnenia: „Používanie nápisov u starých bolo mnohostranné a rozličné. Robili ich totiž nielen na náhrobkoch, ale aj na posvätných chrámoch, ba ja na súkromných domoch. Náhrobné nápisy sú buď písané, hovorilo sa im epigramy, alebo sú zobrazené znakmi a obrazmi.”

Obr. 4: Riadky známeho epitafu na počesť padlým v bitke pri Thermopylách na pahorku Kolónos:
 „Postoj pútnik a zvestuj Lakedoňanom, že my tu ležíme, ako zákony kázali nám.”
 Zdroj: http://www.knerger.de/assets/images/autogen/a_leonidas_gedenktafel.jpg

Otázku písma, ako nástroj sprostredkovania obsahu odkazu rozoberá podrobne z viacerých aspektov: „Platón stanovil, že na hrobky sa nemá písať viac, než štyri verše. ...

Písmená nápisov naši predkovia robili z pozláteného bronzu a pripevňovali ich na mramor. ... Egypťania používali znaky ... a hovorili, že písmená nápisov sú síce teraz známe všetkým ľuďom, avšak, že príde doba, keď ich znalosť úplne zanikne, ako sa to u nás stalo Etruskom. ... V tomto (používaní znakov, pozn. EK) ich mnohí nasledujú a na náhrobkoch vytesávajú tvary rôznych predmetov. Na hrobke cynika Diogena stál stĺp na ktorý osadili psa z parského mramoru. Arpinský rodák Cicero sa chválil, že svojou domnienkou o válci a guľi, ktoré zbadal vytesané na akomsi stĺpe, objavil pri Syrakúzach Archimedovu hrobku, ktorá bola už dlhé roky zabudnutá, takže bola úplne zarastená krovím a jeho spoluobčanom bola už neznáma. ...

Obr. 5: Náhrobok s figurálnym zobrazením činov zosnulého. Florencia, Cimitero storico San Miniato al Monte
 Zdroj: foto autorka

Naši predkovia (antickí Rimania – pozn. EK) zas radi zobrazovali činy najslávnejších mužov vytesané v historickom podaní. Tu stĺpy, tu triumfálne oblúky, portiky vyplnené historickými maľbami a sochami.“ [1: s. 255]

Na to nasleduje podrobný popis stavby a výzdoby jednotlivých formálnych druhov pamätníkových stavieb: pyramídy, kaplnky, stĺpy, veže, mauzóleá, víťazné oblúky [1: s. 266-277].

3. Záver

Význam Albertiho Desiatich kníh o stavitelstve pre súčasnosť v takej špecifickej oblasti života spoločnosti a výstavby akou sú cintoríny a pamätníky je citeľný. Zrozumiteľne a takpovediac systémovo podáva informácie o zvykoch, postupoch a prejavoch spojených s pochovávaním zosnulých a zachovaním spomienky na význačné osobnosti tej-ktorej epochy.

Z porovnania ním sprostredkovaných faktov a informácií s našimi aktuálne platnými predpismi [9] a zvyklosťami sa ukazuje, že:

- pochovávanie a vytváranie podmienok na zachovanie spomienok na zosnulých patrí medzi veci verejné,
- miesto posledného odpočinku zosnulých je dlhodobo rešpektované a uctievané,
- na zachovanie spomienky na zosnulých sa stále využívajú trvanlivé materiály, často v kombinácii so symbolickou výtvarnou úpravou,
- zosnulé osoby sú písomne identifikované,
- pre cintoríny sa odporúčajú plochy izolované od obytnej zástavby, umožňujúce zabezpečiť zdravotnú a hygienickú bezpečnosť,
- napriek týmto jednotiacim zásadám, formálne riešenie cintorínov v rôznych kultúrach i menších komunitách je odlišné – je prejavom lokálnych zvyklostí, súčasťou miestnej kultúrnej tradície a identity, a tá je tiež hodná úcty a ochrany.

Čo sa týka pamätníkov, ktoré nemusia byť bezprostredne spojené s uložením ostatkov toho, koho pripomínajú, sa ukazuje, že:

- budovanie pamätníkov pripomínajúcich významné udalosti v živote komunity, alebo osobnosti, ktoré sa o blaho komunity zaslúžili, je verejným prejavom vďaka pozostalých so zámerom motivácie pre nasledovníkov, a teda verejným záujmom podporovaným z verejných zdrojov,
- rovnako, ako náhrobky – aj pamätníky sú budované z trvanlivých materiálov často v kombinácii s výtvarnou úpravou,
- na rozdiel od náhrobkov – aj keď pamätníky môžu byť vybudované nákladnejšie než náhrobky, spravidla majú kratšiu „životnosť“, spôsobenú nielen pôsobením klimatických činiteľov a prirodzeným oslabovaním pamäte nasledujúcich generácií, ale spravidla aj zmenou pohľadu nasledujúcich generácií a ich kritérií na hodnotenie činov predkov, resp. nástupom konkurenčných záujmov,
- ochrana pamätníkov a starostlivosť o ne je prejavom vyspelosti komunity, zrkadlom jej vzťahu k vlastnej histórii a jej výdobytkom.

Nadčasovosť Albertiho traktátu Desť kníh o stavitelstve sa prejavuje nielen v kontexte celku – v širokom rozsahu jeho záberu, ale aj v precíznosti a komplexnosti parciálnych postrehov: tak, ako sme to overili na segmente cintorínov a pamätníkov v kontexte života ľudskej spoločnosti. Aj ním sa potvrdzuje a osvedčuje existencia kultúrnej kontinuity pôsobiacej na tomto poli v prostredí Európy – ktorej sme súčasťou – v rozsahu najmenej tritisíc rokov.

Bibliografia

- [1] ALBERTI, Leone Battista: Deset knih o stavitelství. Praha: Nakladatelství krásné literatury, umění a hudby, 1955. 452 s.
- [2] CESCHI, Carlo: Teoria e storia del restauro. Roma: Editore Bulzoni, 1970. S. 225
- [3] Pomníkom sa rozumie jednoduchá stavba doplnená spravidla nápisom sprostredkujúcim identifikáciu osoby, prípadne jej zásluhy, neskôr doplnená aj o jej sochárske zobrazenie. Pamätníkom sa rozumie Pomník so zámerne upraveným príľahlým okolím, t.j. areál, ktorý môže byť doplnený ďalšími oslavnými stavbami, nápismi alebo náročnejšou a výpovednejšou sochárskou výzdobou (napr. reliéfmi).

[4] Z histórie je známe ničenie symbolov kultúry a inštitucionalizmu pôsobiacich dovtedy na dobytých územiach v časoch sťahovania národov, ale aj neskôr, prakticky vo všetkých dobyvačných vojnách, pri zmenách režimov. V niektorých kultúrach to šlo až tak ďaleko, že ničili aj pohrebiská a cintoríny podrobenej kultúry (napr. oblasť Náhorného Karabachu).

[5] Dielo *De re aedificatoria libri decem* Alberti napísal pôvodne v latinčine (1452) ako rukopisné dielo, ktoré mienil vydať prostredníctvom vtedy zásadnej inovácie – kníhtlačou. Toho sa však nedočkal, tlačou dielo vyšlo až po jeho smrti. Dielo malo veľký úspech: po roku 1483 boli pripravené prekrásne ručne písané edície pre prominentných klientov ako bol napr. dóža z Urbina Federico da Montefeltro, aj uhorský kráľ Matej Korvín [6: s. 13.] Dielo bolo v krátkom čase preložené do viacerých jazykov a tlačou vydané v rôznych krajinách (1485 vo Florencii v latinčine, ďalšie latinské edície v Paríži 1512 a 1543, v Štrasburgu 1511 a 1541, v taliančine v Benátkach 1546, vo Florencii 1550, v Benátkach a v Monte Regale 1565, vo francúzštine 1553 Paríž, v portugalčine 1493, v španielčine 1582 Madrid. V ďalších storočiach potom aj v Nemecku, Anglicku, a ďalších krajinách [1: s. 392]).

[6] NEBOIS, Thierry (ed.) & kol.: *Architctural Theory from the renesance to the present*. Köln: Taschen, 2006. S. 575. ISBN 3-8228-5085-3

[7] VITRUVIUS: *Deset knih o architektuře*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1953. S.262.

[8] Zákon dvanástich tabúl (po latinsky *Lex duodecim tabularum*) niekedy tiež Zákony dvanástich tabúl (*Leges duodecim tabularum*) z polovice 5. storočia pred n. l. bola prvá kodifikácia rímskeho zvykového práva. Podrobnejšie vid':

https://sk.wikipedia.org/wiki/Z%C3%A1kon_dvan%C3%A1stich_tab%C3%BA%C4%BE

[9] Zákon č. 131/2010 Z. z. o pohrebníctve

Memorials and cemeteries in historical contexts - against the backdrop of a Renaissance tract of Leone Battista Alberti: Ten books on the construction

doc. Ing. Eva KRÁĽOVÁ, CSc.

Faculty of Architecture STU Bratislava; Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava, kralova@fa.stuba.sk

Abstract

Cemeteries are a part of human civilization almost from its beginnings, the monuments entered later into it. Throughout this long period, they have preserved the original function, the original character of the accompanying rituals and the relationship of contemporary society to them is acting on analogous principles. Nevertheless, in everyday life we perceive them as the current, at least new matter: we consider the problems with their management and maintenance as the product of the current individualistic, hectic and consumerist "culture".

The paper points to the selected aspects of the burial of people in the past, on the principles, which persist at least since ancient times, on the ways and forms of memories preservation of the personalities and events of his time in the mirror of the renaissance architect Leon Battista Alberti's tract Ten books on construction.

Key words: monument, cemetery, Leon Battista Alberti

Bardejovské cintoríny v kontexte urbanizmu mesta – situovanie, vývoj, súčasný stav

Mgr. Peter Harčar

Krajský pamiatkový úrad Prešov, Hlavná 115, 080 01 Prešov, peter.harcar@pamiatky.gov.sk

Abstrakt

Príspevok približuje jednotlivé cintoríny mesta Bardejov, ich historický vývoj od najstarších po najnovšie. V rámci mesta sa nachádza dodnes zachovaných 9 cintorínov, ktorých vznik možno zaradiť do rozličných časových období. Sú rôzneho rozsahu, niektoré dodnes využívané, avšak v rámci mesta sú aj polohy, ktoré boli v minulosti aktívne využívané na pochovávanie, no dnes sú už len „svedkom doby a dejín mesta“.

Kľúčové slová: Bardejov, cintoríny, vývoj

Na území mesta Bardejov je v súčasnosti viacero cintorínov, ktoré sú využívané, no aj viacero cintorínov, o ktorých už dnes vieme pomerne málo, nakoľko sa nezachovali. Celkovo môžeme hovoriť o ôsmych, resp. deviatich rôznych lokalitách v rámci intravilánu mesta.

Najstaršie cintoríny

Za nepochybne najstaršiu polohu v rámci mesta, na ktorej sú doklady pochovávaní, možno považovať žiarový urnový hrob, ktorý sa našiel v parku Emila Korbu, počas archeologického výskumu v roku 1989. Hrob je datovaný do mladšej doby bronzovej - pilinská kultúra (cca 1100 pr. Kr.) [1]. Hrob sa našiel pod podlahou zaniknutého domu z 13. stor.

Bardejov ako významné stredoveké mesto mal prirodzene aj svoj cintorín. Ten sa nachádzal v bezprostrednom okolí dnešnej Baziliky sv. Egídia, najmä z jej južnej strany a aj v interiéri samotnej baziliky. Počas archeologického výskumu realizovaného v rámci reanimácie Radničného námestia v roku 2001 – 2002 boli sondami III/2001 a V/2002 zachytené hroby prikostolného cintorína, ktoré boli prevažne orientované v smere východ – západ (hlavou na západ) [2]. Celkovo sa zachytilo 168 kostrových pozostatkov jedincov, ktorých chronologické zaradenie spadá do obdobia 15. – 18. stor. Záver pochovávaní je datovaný do 18. stor. Celkovo bolo zachytených 13 úrovní pochovávaní, tzv. etážové pochovávanie. Zároveň sa sondou V/2002 zachytil ohradový múr kostola, ktorý striktne vymedzoval svetský priestor námestia – profanum, od posvätného priestoru kostola a cintorína – sacrum [3].

Pochovávanie bolo realizované aj v samotnom interiéri baziliky. Sondážnym výskumom vo svätyni baziliky, ktorý predchádzal jej obnove, bolo zachytených 73 kostrových jedincov. Hroby boli orientované v smere východ – západ, podobne ako tomu bolo v exteriéri okolo baziliky. Výskumom bol zachytený aj ohradový múr kostola, ktorý súvisí so staršou fázou, pred neskorostredovekou prestavbou kostola v rokoch 1448 - 1458. Na základe hnuťelných nálezov predstavujúcich najmä keramiku, možno hroby datovať do obdobia neskorého stredoveku až novoveku (18. stor.) [4]. Zároveň v interiéri baziliky (v lodiach a bočných kaplnkách) prebiehal aj georadarový prieskum, ktorým boli zachytené 4 krypty nachádzajúce sa pod podlahou dnešného kostola [5].

Staršie dnes už zaniknuté pochovávanie bolo zachytené v roku 1957 v súvislosti s výkopom pre základ oporného kamenného múru v záreze cesty na Šiancovej ulici, po juhovýchodnej strane historického jadra mesta. Kostrové hroby z cintorína, ktorý sa kedysi nachádzal na západ a východ od Hornej brány s barbakánom prekrývali stredovekú hrnčiarsku pec [6]. Pochovávanie v priestore východne od Hornej brány bolo zachytené aj pri obnove Hornej brány v súvislosti s obnovou vonkajšieho priekopového múru v roku 2015 [7].

Stredoveké cintoríny sa v Bardejove, podobne ako je tomu v iných mestách, viažu najmä na vysvätený – sakrálny priestor. Pochovávanie bolo buď priamo v kostole, resp. v bezprostrednom okolí kostola, ktorého rozsah bol vymedzený ohradovým múrom prikostolného cintorína. Súčasťou

námestia tak nebol iba samotný kostol, ale aj cintorín, cez ktorý musel prejsť každý návštevník kostola. Druhý cintorín sa nachádzal za hradbami mesta, východne a západne od Hornej brány. V súvislosti s rozvojom mesta a zlepšením hygienických pomerov bolo pochovávanie na cintoríne pri Hornej bráne v roku 1785 zrušené [8]. V tomto období na prelome 18./19. stor. sa postupne prestáva pochovávať aj v samotnom farskom kostole a jeho okolí.

Novoveké cintoríny

Reakciou na tento vývoj je výstavba menších kostolov, resp. kaplniek, vo viacerých okrajových častiach vtedajšieho Bardejova, pri ktorých vznikajú cintoríny.

Najstaršou je kaplnka sv. Jakuba na dnešnej ulici sv. Jakuba. V minulosti kaplnka a následne cintorín vymedzovali intravilán mesta z južnej strany, uzatvárali Hrnčiarsku ulicu. Kaplnku dal v roku 1822 na vlastné náklady postaviť richtár Jakub Obriszt [9]. Pod kaplnkou sa nachádza krypta, v ktorej je so svojou manželkou Magdalénou pochovaný. Na západnej strane kaplnky sú osadené pieskovcové tabule, ktoré to dokladajú. V jej okolí následne vznikol cintorín, na ktorom sú pochovaní jednak obyvatelia širšieho okolia, no aj časť rehoľníkov františkánskeho rádu, ktorí spravovali kláštor s kostolom sv. Jána Krstiteľa v juhozápadnej časti historického jadra mesta.

Na severovýchodnom okraji mesta, v blízkosti mosta cez rieku Topľa bol taktiež v roku 1822 postavený kostol sv. Anny [10]. Kostol je podľa staršej tradície postavený na mieste špitála s dreveným kostolom sv. Ducha, ktorý sa spomína aj v listine z roku 1591. Pri kostole vzniká cintorín. Jeho súčasťou je aj cintorín vojakov z 1. svetovej vojny. Vznikol už v roku 1914, keď naň pochovali zomrelých v poľných lazaretoch na následky vojnových zranení. V nasledujúcom roku pribudli ďalšie hroby. Na nákrese z roku 1925 je vyznačených 48 hrobov jednotlivcov, 11 spoločných hrobov a 8 masových šácht. Údajne sa na ňom má nachádzať až 460 obetí 1. svetovej vojny [11]. Cintorín je v súčasnosti upravený a udržiavaný.

Na konci Halpušovej ulice, dnes Partizánska, v roku 1848 postavili kostol sv. Michala [12]. Na jeho mieste mal stať drevený gréckokatolícky kostol, ktorý sa stal obeťou požiaru, no jeho názov „ruská cerkev“ bol v povedomí miestnych ľudí ešte začiatkom 20. stor. [13]. Kostol je v strede cintorína, ktorý je dodnes využívaný.

Na severnom okraji za historickým predmestím Dlhý rad je situovaný evanjelický cintorín. Miestodržiteľská rada po vydaní tolerančného patentu cisárom Jozefom II. v roku 1781 vyznačila bardejovským evanjelikom osobitné miesto pre ich cintorín v roku 1786 [14]. Cintorín je aj v súčasnosti využívaný.

Špecifické postavenie v rámci mesta má Bardejovská Kalvária, východne od historického jadra mesta, na kopci za železničnou traťou, ktorú tvorí 14 kaplniek ako 14 zastavení Krížovej cesty a na samotnom vrchole kopca Kostol sv. Kríža. Počiatky výstavby Kalvárie sú v roku 1863, dokončená bola v roku 1868, v roku 1869 posvätená košickým biskupom Jánom Pergerom [15]. Kaplnky boli stavené ako dvojpodlažné, s nadzemnou časťou s oltárom a konkrétnym vyobrazením jednotlivých zastavení a podzemnou časťou ako súkromné hrobky. Boli postavené podobne ako kalvársky kostol z milodarov dobrodincov, ktorý boli zároveň ich fundátormi (kaplnka č. 1 – rodina Gyagyovská, č. 2 – rodina Mankovičová, č. 3 – rodina Veszperéniová, č. 4 – rodina Geschnászová, č. 5 – rodina Keilová, č. 6 – rodina Biathová, č. 7 a 8 – rodina Kaczvinská, č. 9 – rodina Chyzérová, č. 10 – rodina Kamienszká, č. 11 – bola farskou kaplnkou, č. 12 – rodina Szabóová, č. 13 – Szartóryová, č. 14 – rod. Slaminková) [16]. V prvej fáze sa pochovávalo iba v kaplnkách. Následne na kalvárskom kopci vzniká cintorín, o ktorom sa na začiatku 20. stor. píše, že je to „cintorín elegantný a ušľachtilý“ (coemeterium elegantiae et nobilitatis). Pravdepodobne prvým pochovaným na tomto cintoríne je Ján Juščák v roku 1872. [17]. V súčasnosti je cintorín využívaný veľmi výnimočne a pochovávanie je viac menej ukončené a priestor chátra.

Za riekou Topľa cca 1,5km od historického jadra mesta sa nachádza židovský cintorín. Nachádzajú sa na ňom hroby z 18. – 20. stor., celkovo 1288 hrobov. Náhrobné kamene sú z pieskovca, väčšina ukončená polkruhovitým tvarom. Miesta posledného odpočinku mužov a žien sú od seba oddelené [18].

Cintoríny 1. svetovej vojny

Osobitným fenoménom sú cintoríny 1. svetovej vojny. Jeden z nich vyššie spomenutý sa nachádza na cintoríne pri kostole sv. Anny. Je to, čo do počtu pochovaných, najrozsiahlejší cintorín. Obete 1. svetovej vojny sú však aj na ostatných bardejovských cintorínoch. Tri hroby sa nachádzali na evanjelickom cintoríne, kde sa nachádza aj šachta s cca 10 neznámymi vojakmi. Vo vojnových hroboch na cintoríne sv. Jakuba bolo pochovaných 50 vojakov, prevažne rakúsko-uhorskej armády. Päť neznámych vojakov bolo pochovaných na cintoríne pri kostole sv. Michala a na kalvárskom cintoríne sa nachádzali 2 hroby a jedna masová šachta s 8 vojakmi. V súčasnosti na bardejovských cintorínoch odpočívajú 135 vojakov rakúsko-uhorskej armády a iných krajín, ktorí padli v rokoch 1914-1918 [19].

Obr. 1: Bardejovské cintorín – situovanie: 1 – pri farskom kostole (zaniknutý), 2 – pri Hornej bráne (zaniknutý), 3 – pri kaplnke sv. Jakuba, 4 – pri kostole sv. Anny, 5 – pri kostole sv. Michala, 6 – evanjelický cintorín, 7 – na Kalvárii, 8 – židovský cintorín, 9 – mestský cintorín. (mapový podklad: google maps)

V súčasnosti sú v meste Bardejov využívané štyri cintoríny. Najväčším je mestský cintorín, ktorý sa nachádza na južnom okraji mesta, za sídliskom Ťačevská a je najčastejšie využívaným cintorínom. Na tomto cintoríne sa nachádza aj dom smútku a jeho súčasťou je aj tzv. urnový háj. Zo starších cintorínov sa dodnes pochováva na cintoríne pri kostole sv. Anny, na cintoríne pri kostole sv. Michala a na evanjelickom cintoríne.

Najstaršie cintoríny mesta Bardejov sú už dnes známe len vďaka písomným prameňom a archeologickým výskumom. Nachádzali sa v samom historickom jadre mesta, resp. bezprostredne za hradbami mesta. Novoveké cintoríny vznikali najmä 19. storočí a boli v svojej dobe situované v okrajových častiach intravilánu mesta. Dnes sú kooptované a pohltené novodobou zástavbou, no aj súčasný urbanizmus mesta tieto plochy rešpektuje, akceptuje a vo viacerých prípadoch aj dodnes využíva (cintorín pri kostole sv. Anny, sv. Michala a evanjelický cintorín). Špecifickým a do istej miery zabudnutým je cintorín s kaplnkou sv. Jakuba. Hoci sa nachádza priamo pri nemocničnom areáli, jeho existencia je pre väčšinu obyvateľov mesta neznáma, nakoľko sa jedná o územie oddelené vyššou zelenou porastovou štruktúrou od dnešnej infraštruktúry, cintorín je veľmi málo využívaný a pozemok patrí dodnes rímskokatolíckej cirkvi. V poslednom čase sa do tohto malebného a pokojného priestoru centre mesta vracia využitie, nakoľko kaplnka opäťovne začína vďaka iniciatíve miestnych veriacich slúžiť na liturgické účely. Dodnes nedoceneným priestorom je Kalvária, ktorej súčasťou je aj postupne chátrajúci cintorín. Kalvária ako miesto duchovného načerpania a pookriatia má potenciál nie len pre veriacich. Vzhľadom na súčasné možnosti mesta by tento priestor mohol byť ideálnym miestom odpočinku a akýmsi mestským lesoparkom. Zabudnutým skvostom je židovský cintorín, ktorý sa paradoxne nachádza hneď vedľa frekventovanej obchodnej zóny mesta, no bohužiaľ dodnes je pre väčšinu miestnych nepovšimnutým, ba dokonca neznámym.

Hoci Bardejov nie je veľkým mestským centrom, počet cintorínov, ktoré na jeho území v minulosti vznikli je pomerne značný – minimálne 2 stredoveké (dnes zaniknuté), 6 novovekých (4 sa viažu priamo na sakrálnu stavbu, evanjelický a židovský) a jeden súčasný (mestský cintorín). Pozitívnu je aj skutočnosť, že súčasný urbanizmus mesta tieto plochy rešpektuje a vo väčšine prípadov aj dodnes využíva.

Bibliografia

- [1] Javorský, F.: Doterajšie poznatky z archeologického výskumu v parku pri kostole sv. Egídia v Bardejove. Predbežná správa, s.1. (archív KPÚ Prešov).
- [2] Lukáč, G. – Uličný, M.: Záchranný výskum na lokalite Radničné námestie v katastri mesta Bardejov v roku 2001. Nálezová správa. Pamiatkový ústav Bratislava, 2002, s. 30 – 37, 54 (archív KPÚ Prešov), Lukáč, G. – Uličný, M.: Záchranný výskum na lokalite Radničné námestie v katastri mesta Bardejov v roku 2002. Nálezová správa. Pamiatkový úrad SR Bratislava, 2003, s. 11 – 36, 50 (archív KPÚ Prešov).
- [3] Lukáč, G. – Uličný, M.: Záchranný výskum na lokalite Radničné námestie v katastri mesta Bardejov v roku 2002. Nálezová správa. Pamiatkový úrad SR Bratislava, 2003, s. 36. (archív KPÚ Prešov).
- [4] Harčar, P.: Bardejov – Bazilika sv. Egídia. Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu vo svätyni baziliky v rokoch 2008 – 2009. Pamiatkový úrad SR Bratislava, 2017. (archív KPÚ Prešov).
- [5] Terray, M.: Správa z georadarového prieskumu a videoinšpekcie v Bazilike svätého Egídia v Bardejove. (archív KPÚ Prešov).
- [6] Čaplovič, D. – Slivka, M.: Stredoveká hrnčiarska pec z Bardejova. In: NO 22, 1980, s. 83-104.
- [7] Archeologický výskum v súvislosti s obnovou Hornej brány s barbakánom realizovala f. 376 A.D, s.r.o. – Mgr. M. Comisso (vedúci výskumu). Výskumná dokumentácia sa v súčasnosti spracováva. Za predbežné výsledky ďakujem realizátorovi výskumu.
- [8] Jankovič, V.: Dejiny mesta za feudalizmu. In: 60 rokov Šarišského múzea v Bardejove. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 222.
- [9] Drobniak, G.: Z našej histórie. In: Mozaika 5/1998, s. 2; Dejiny Bardejova. Košice, 1975, s. 216.
- [10] Kostol sv. Anny v Bardejove 1822. Bardejov, 1939, s. 25-26; Drobniak, G.: Z našej histórie. In: Mozaika 4/ 1998, s. 2.; Dejiny Bardejova. Košice, 1975, s. 216.
- [11] <http://www.kvhbeskydy.sk/vojnovc-cintoriny-v-meste-bardejov/>
- [12] Dejiny Bardejova. Košice, 1975, s. 216.

- [13] Minulosť bardejovskej gréckokatolíckej cirkvi. (interný materiál, archív gréckokatolíckej cirkvi v Bardejove)
- [14] interný materiál (archív ECAV Bardejov)
- [15] Drobniak, G.: Bardejovská Kalvária – história a súčasnosť. In: Mozaika 17/1999, Bardejov, Rímskokatolícky farský úrad, s. 2
- [16] Drobniak, G.: Kaplnky Bardejovskej Kalvárie. In: Mozaika 09/2000, Bardejov, Rímskokatolícky farský úrad, s. 2.
- [17] Drobniak, G.: Bardejovská Kalvária a jej cintorín. In: Mozaika 22/1996, Bardejov, Rímskokatolícky farský úrad, s. 2 – 3.
- [18] <http://suburbiumbardejov.sk/zidovsky-bardejov/zidovsky-cintorin/>
- [19] <http://www.kvhbeskydy.sk/vojnove-cintoriny-v-meste-bardejov/>

Bardejov cemeteries in an urban context of the town - localization, development, present situation

Mgr. Peter Harčar

Krajský pamiatkový úrad Prešov, Hlavná 115, 080 01 Prešov, peter.harcar@pamiatky.gov.sk

Abstract

The following work is a contribution which more closely examines individual cemeteries of the town of Bardejov, their historical development from the oldest to the newest. Within the city there are still preserved 9 cemeteries, which can be classified into different periods of time. They vary in size; some of them are still used these days but there are also locations actively used in past but now they only serve as „a witness to history and time of the town“.

Key words: Bardejov, Cemeteries, Development

Vojnové pomníky v Nitre. Hodnoty a význam verzus starostlivosť a súčasné užívanie

Mgr. Richard E. PROČKA, PhD.

Krajský pamiatkový úrad Nitra, Nám. Jána Pavla II. 8, 949 01 Nitra, richard.procka@pamiatky.gov.sk

Abstrakt

V Nitre sa nachádza hneď niekoľko vojnových pomníkov. Prvý z nich, venovaný padlým vojakom v prvej svetovej vojne, bol odhalený 29. septembra 1918, teda niekoľko týždňov pred koncom svetového konfliktu. Ako jeden z prvých v Uhorsku sa stal vzorovým pre mnohé iné vojnové pomníky. Na podstavci je osadené monumentálne mramorové súsošie Spasiteľa s umierajúcim vojakom v náruči, ktoré vytvoril uhorský sochár 20. storočia, Sándor Finta. Napriek tomu, že je mestský park, v ktorom sa pomník nachádza, hojne navštevovaný, návštevníci pomníku nevenujú priveľa pozornosti. Podobné je to aj s ostatnými pomníkmi. Hoci sú fyzicky súčasťou urbanizmu, na námestiach a v parkoch stoja akosi izolovane, bez záujmu. Strata priestorových súvislostí a významových väzieb medzi pomníkmi a verejným priestorom ovplyvňuje aj vzťah ľudí nim ako súčasťou miesta, na ktorom žijú. Naozaj sú vojnové pomníky odsúdené iba na kladenie vencov k ich podstavcom jeden deň v roku?

Kľúčové slová: vojnové pomníky, urbanizmus, Nitra

1. Úvod

Vojnové pomníky by mali byť kultúrne hodnotnou súčasťou mestského urbanizmu, a to tak svojou komemoratívnou funkciou, ako aj kvalitným výtvarno-architektonickým spracovaním. Na námestiach a v parkoch však neraz stoja akosi izolovane, bez záujmu väčšej časti obyvateľstva. Túto situáciu spôsobuje viacero faktorov. Vybraná trojica nitrianskych vojnových pomníkov ponúka možnosť nakrátko sa nad problémom zamyslieť [1].

2. Umierajúci vojak

Nitriansky pomník padlým v prvej svetovej vojne, ktorý ľudia podľa súsošia v jeho vrchole nazvali *Umierajúcim vojakom*, patril k prvým vojnovým pomníkom svojho druhu v Uhorsku. Odhalený bol v biskupských záhradách v podhradí, na tzv. Sihoti (dnes Mestský park na Sihoti) 29. septembra 1918 [2]. O význame jeho vzniku a odhalenia svedčí dobová tlač aj nemý filmový záznam z odhaľovania, ktorý bol súčasťou tohoročného októbrového vydania známeho filmového večerníka *Az Est Film*.

Nitrianska župa sa pre stavbu pomníka rozhodla krátko po vydaní vyhlášky Ministerstva vnútra č. 7283/1917, nazvanej *Na pamiatku padlých hrdinov*, ktorá vyzývala k stavbe pomníkov [3]. Na jeho vznik dohliadala komisia, zostavená z predstaviteľov župy, mesta a cirkvi. Predseda hlavný župan Gyula Jánoky-Madocsányi a patronát nad vybudovaním pomníka prijal vtedajší nitriansky biskup Vilmos Batthyány [4]. Odborným konzultantom, ktorý pre komisiu posudzoval návrh aj priebeh realizácie súsošia, bol uznávaný budapeštiansky teoretik umenia Károly Lyka, syn nitrianskeho architekta Jána Lyku. Financie na materiál a zhotovenie komisia získala verejnou zbierkou [5].

Autorom pomníka je úspešný, no v súčasných slovenských pomeroch len malo známy maďarský sochár Sándor Finta (1881 – 1958) [6]. Pri finálnom realizovaní diela v mramore podľa hlineného modelu pomáhal aj o niečo mladší nitriansky sochár Július Bártfay [7]. Sochári sa spoznali ako vojaci v nitrianskych kasárňach, kam sa Sándor Finta dostal ranený z balkánskeho frontu [8]. Podľa signatúry „Finta szobrász 1918 11. 8.“ pri nohách vojaka vieme, kedy bolo dielo presne dokončené. (obr. 1)

Obraz Spasiteľa, zachytávajúceho v náruči telo smrteľne raneného vojaka, je obrazom prijatia duše obetovaného. (obr. 2) Táto ikonografia priamo súvisí s formami štátnej propagandy, v ktorej sa vojna interpretovala ako hrdinská obrana kresťanského kráľovstva. Predstavitelia cirkví boli ochotní

posväcovať bojové zástavy, žehnať zbraniam, presviedčať vojakov, že Boh je na ich strane [9]. Veľká vojna sa menila na svätú vojnu a vojaci na božích bojovníkov. Preto sa práve motív Krista, prijímajúceho dušu honvéda, stal jednou z najpreferovanejších tém vojnových pomníkov na území bývalého Uhorska aj po vojne. Nitriansky pomník sa pre mnohé iné vojnové pomníky stal vzorovým [10].

Zobrazená scéna je intímna, lyrická, bez prehnaných patetických gest, čo v liste komisii ocenil aj Karoly Lyka [11]. Súsošie je postavené na rozhodujúcom kontraste pevného postoja a pokojného milostného výrazu Božieho Syna s chabným telom vojaka v bolestnom smrteľnom kríci. Proti pomínuteľnému pozemskému životu stojí s prísľubom večného života. Postavy sú zhutnené do jedného celku, čo podmienili možnosti mramorového bloku [12]. Sochár však toto obmedzenie využil tak, aby umocnil predstavu Kristovej blízkosti k všetkým, ktorí padli za svoju vlasť.

Na podstavci pomníka boli vytesané verše príležitostnej básne hlavného notára župy a člena komisie pre postavenie pomníka Istvána Szathmáryho [13]. Maďarské nápisy však po vzniku Československa prešli cenzúrou. Nahradili ich slovenským textom. Anonymný vojak rakúsko-uhorskej armády v súsoší mohol v nových politických súvislostiach zastupovať zverbovaných Čechov a Slovákov, padlých za „cudziu vec“ [14].

Hoci sa o nitrianskom pomníku nenapísalo veľa, možno tvrdiť, že patrí k najvýznamnejším reprezentantom pomníkovej tvorby na našom území, ktoré sa viažu k tzv. Veľkej vojne. Pre jeho historický a kultúrno-spoločenský význam a výtvarné kvality bol v roku 2016 na podnet Krajského pamiatkového úradu Nitra vyhlásený Pamiatkovým úradom SR za národnú kultúrnu pamiatku a zapísaný do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu. V rovnakom roku Mesto Nitra, súčasný vlastník, zrealizovalo jeho statické zabezpečenie, komplexné očistenie a konzerváciu reštaurátorom.

3. Červenoarmejec

Sochár Tibor Bartfay [15] (1922 – 2015), syn Júliusa Bártfaya, sa po ukončení štúdia v roku 1949 vrátil na Slovensko a natrvalo sa usadil v Bratislave [16]. Ako sochár-monumentalista našiel rýchlo uplatnenie pri budovaní povojnových pomníkov. Za najvýznamnejšiu spoločenskú objednávku v 50. rokoch možno označiť sochársku výzdobu pamätníka Slavína, budovaného v rokoch 1957 – 1960. Podieľal sa na nej s rovesníkmi a spolužiakmi Alexandrom Trizuljakom a Jánom Kulichom. Sám prispel súsoším *Nad hrobom spolubojovníka* [17]. Následne sa prihlásil do dvoch súťaží o monumentálne pomníkové diela pre Nitru – na *Pomník Červenej armády* a na súsošie *Protest proti vojne*. Vyhrál obe [18]. Hoci je bronzová plastika *Červenoarmejca* pre *Pomník Červenej armády* datovaná do roku 1959, pomník vznikol až v rokoch 1962 – 1963 [19]. (obr. 4) Možno spolupráca s Alexandrom Trizuljakom, autorom sovietskeho vojaka vztyčujúceho vlajku na vrchole Slavína, inšpirovala Bartfaya k stvárneniu plastiky pre Nitru. Idealizovaný zástupca osloboditeľskej armády je zobrazený vo víťaznom postoji s vlajkou opretou o rameno. Dvíha ruku, na ktorej má cez kožený remeň zavesenú prilbu na znak konca vojny, a hľadá vpred, smerom do slobodnej budúcnosti. Bartfay dielo stvárnil prísne v duchu socialistického realizmu podobne, ako predtým súsošie pre Slavín. (obr. 5)

Dielo stojí na rozľahlej ploche pred palácovou budovou bývalého Krajského národného výboru (KNV) z roku 1956, postavenou tak isto v duchu socialistického realizmu [20]. Priestorový plán pomníka zdôrazňujú dve ohniská s nápisovými tabuľkami, symetricky umiestnené v popredí. Po zrušení KNV slúžila budova ako internát Pedagogického inštitútu a od roku 1964 sa stala sídlom Okresného národného výboru. Tento verejný priestor, kde už v 30. rokoch postavili budovu Okresnej nemocenskej poisťovne, sa od 50. rokov začal upravovať do podoby námestia, ktoré malo byť jadrom nového centra socialistickej Nitry. Po jeho obvode a v jeho blízkosti sa mali koncentrovať ďalšie administratívne budovy (štátnej správy, samosprávy, straníckych orgánov), budovy kultúrnych inštitúcií aj areálu Vysokej školy poľnohospodárskej. Plán námestia však po polovici 60. rokov stroskotal. *Pomník Červenej armády* zostal a miestu naďalej prepožičiava zvláštny hodnotový status.

4. Protest proti vojne

V roku 1964 Tibor Bartfay popri práci na expresívnej plastike pre pomník *Obetiam pochodu mauthausenských väzňov*, stojaceho v bratislavskom Slávičom údolí, dokončil monumentálne súsošie *Protest proti vojne* [21]. Práve pri pomníku vezňov z Mauthausenu sa začal Bartfay oslobodzovať od popisného realistického stvárnenia, neusiloval sa ani o naráciu, teda vyjadrenie deja svárňovanej

udalosti. Ako sám tvrdil, divák sa potrebné dozvie z názvu diela, z nápisu na pomníku a za predpokladu, že udalosť z dejín pozna [22]. Sústredil sa výlučne na emóciu, na vyjadrenie samotnej tragiky udalosti, ktoré má sochárske dielo vyjadrovať, a pomník takouto formou pripomínať [23]. Rovnako pristupoval aj k nitrianskemu *Protestu proti vojne*.

Súsošie bolo inšpirované slávnou volgogradskou fontánou „Barmalej“ a príbehom ľudí riskujúcich vlastné životy pre ochranu tohto umeleckého diela počas Bitky o Stalingrad (ako sa vtedy mesto nazývalo) [24]. Protest zobrazuje matku, samostatne stojacu v popredí, a trojicu detí, ktoré sa bezstarostne hrajú za jej chrbtom. (obr. 7) Pôvodný betónový obvodový múr, dnes už odstránený, vytváral okolo detí zvláštny uzavretý sektor, jasne vymedzené bezpečie domova. Matka uprene hľadá do diaľky, pripravená čeliť blížiacej sa hrozbe, ktorá pre ňu aj pre vnímateľa súsošia zostáva neznáma. Sochár neváhal porušiť anatómiu matkinej figúry a vyjadrenie jej vnútorného rozpoloženia nepriamo podporiť predimenzovanou proporciou pevného postoja a napnutých rúk, pripravených k obrane. (obr. 8)

Protest proti vojne vznikol v turbulentnom období Studenej vojny. V neznámej hrozbe môžeme nájsť varovanie pred ničivou silou jadrových zbraní, ktorým nemožno čeliť. Je osobitým druhom vojnového, či skôr protivojnového pomníkového umenia. Patrí do produkcie sochára, ktorou nastúpil na vlastnú cestu figuratívneho zobrazovania. Tá v prostredí Nitry vrcholí v trojici plastik *Siréna*, *Ruky* (*Pocta hudbe*) a *Medený kvet* z rokov 1968 – 1971 [25].

Tibor Bartfay veľmi dobre vedel, kde bude jeho súsošie stáť, presnejšie, do blízkosti akého pomníka sa dostane. Malo byť umiestnené len pár metrov od pomníka padlým vo Veľkej vojne. Dôverne ho poznal, keďže v Nitre vyrastal, no najmä preto, že sa na ňom podieľal jeho otec [26]. Za úvahu stojí aj to, či sa svojím dielom pokúsil o istú formu dialógu so starším vojnovým pomníkom. Kým súsošie Sándora Fintu bilancuje uplynulú tragédiu, vystavuje pohľad okolojdúcich obetí nezmyselného svetového konfliktu, protestné súsošie Tibora Barfaya ako druhá veta súvetia varuje pred hroziacim nebezpečenstvom vojny. Za pozornosť v tejto súvislosti nepochybne stojí, že sochár poskytol obraz rodiny, v ktorej absenteje postava muža – otca.

Súsošie *Protest proti vojne* bolo zhotovené z patinovaného epoxidu, čo sa časom podpísalo na jeho zhoršujúcom sa technickom stave. V roku 2008 prešlo so súhlasom autora zásadnou úpravou [27]. Odstránená bola betónová ohrada a podstavec súsošia bol upravený podľa návrhu architekta Mikuláša Brezu. Vážne poškodené deti nahradil verným odliatkom z bronz. Dodnes sa nezrealizovalo odliatie poškodenej plastiky matky do kovu, hoci bolo plánované v roku 2009 [28].

5. Problematická pozícia vojnových pomníkov v súčasnosti

V publikácii Pavla Karousa *Vetřelci a volavky. Atlas výtvarného umění ve veřejném prostoru v Československu v období normalizace (1968 – 1989)* má svoj príspevok s názvom *Sochy, ktoré nikomu nepatří* aj český teoretik umenia Tomáš Pospiszyl. V súvislosti s umením vo verejnom priestore, pochádzajúcim z 50. až 80. rokov 20. storočia, píše o fenoméne zdanlivo cudzích alebo neviditeľných diel, ktorý sa dostavuje v časoch historických zlomov, resp. po nich. Dnes môže podľa neho toto umenie pôsobiť ako niečo, čo nepochádza z našej vlastnej minulosti, teda z obdobia, na ktoré plynule nadväzuje súčasnosť, ale z nejakej úplne inej časovej zóny. Nevidíme v ňom korene súčasnej umeleckej produkcie, nezapadá do logiky nášho kultúrneho vývinu tak, ako sme sa o ňom v posledných rokoch naučili premýšľať. [29] Cesta okolo podobného artefaktu potom podľa Tomáša Pospiszyla môže v súčasníkoch ľahko vyvolať zmätok a rovnováhu narúšajúce časopriestorové paradoxy. Aby sme nespádli, je lepšie sústrediť sa na chodník pred sebou a podobné diela ignorovať [30].

Možno práve vojnové pomníky s pomerne jasne stanovenými témami a zvýšenými nárokmi zo strany vládnej moci na ich vhodné výtvarné spracovanie možno chápať ako zvláštnu kategóriu umeleckých diel vo verejnom priestore. Problém odcudzenia môže pri nich byť ešte hlbší a komplikovanejší v dôsledku okázalého uctievania hrdinov SNP a oslobodenia vlasti. Je jasné, že takéto užívanie, či skôr zneužívanie pomníkov slúžilo viac k posilňovaniu ideovo-politickej pozície vládnucej komunistickej strany, než k skutočnému prejavu pietnej úcty. Práve tu by sme mohli nájsť príčiny rezignácie tej časti spoločnosti, ktorá si pred pomníkmi odstála svoje už od detských čias.

Vojnové pomníky z 50. až 80. rokov tak zostávajú bez ohľadu na ich kultúrny význam a hodnoty tam, kde sme ich po novembri 1989 vytesnili ako niečo, čo je poznačené zvrhnutou ideológiou. Je ale

naozaj ideologický rozmer diela to, čo kriví význam pomníkov II. svetovej vojny, SNP alebo oslobodenia Červenou armádou? Sú pomníky, ktoré vznikli v západnej Európe, na rozdiel od tých našich ideologicky menej závadné? [31] Úcta k padlým v boji za slobodu je niečím, čo ideológie prevyšuje. A ideologický rozmer pomníkov má tak isto svoju hodnotu. Je dôležitým odrazom historického kontextu ich vzniku.

Nezáujem ľudí však môžeme zaznamenať aj v prípade starších pomníkových diel. Napríklad tých, ktoré sú venované predošlému vojnovému konfliktu. Odkazujú tieto pomníky na udalosti, ktoré sú pre potenciálneho súčasného recipienta z časového hľadiska už príliš vzdialené? Bez ohľadu na to, k akému vojnovému konfliktu sa viažu, majú spravidla pomníky dva základné druhy vnímateľov. Prvým sú generácie, ktoré si na vojnové udalosti pamätajú, s vojnou majú svoju osobnú skúsenosť. Medzi nimi a pomníkmi je jedinečná väzba priameho zážitku. Mohli by sme povedať, že pomníky majú na pamätníka životný dosah. Druhým typom sú mladšie generácie, ktoré už vojny priamo nezažili. Vojnové udalosti im pripomínajú rovnako, zásadný rozdiel je však v ich odlišnej recepcii, z ktorej odpadá schopnosť pripomenuté prežiť. Unikátom je v tejto súvislosti práve nitriansky pomník so súsoším *Umierajúceho vojaka*, ktorý vznikol ešte počas svetového konfliktu. Jeho úlohou nebolo pripomínať uplynulé, ale v relatívne pokojnom prostredí jedného zo župných miest Uhorska sprítomňovať tragiku udalostí, ktoré sa v rovnakom čase odohrávali na vzdialených frontoch.

Otázka tak znie, akým spôsobom by sme mohli prispieť k tomu, aby boli vojnové pomníky vo verejnom priestore opäť viditeľnejšie. Vychádzajme z tézy, že záujem o pomníkové dielo, s ktorým je človek konfrontovaný, je spontánnou reakciou, ktorá sa dostaví v dôsledku objavu pomníkovej formy – obyčajne monumentálnej, umeleckej alebo len čisto architektonickej – a následne postupného uvedomovania si obsahov, ktorých je táto forma nositeľom. Recepcia predpokladá istú kultúrnu vyspelosť a nemožno ju očakávať od všetkých. Jednotlivec však nemusí byť natoľko zdatný, aby dokázal komplexnejšie pochopiť a interpretovať výpoveď pomníka, môže však spoznať jeho základnú obsahovú rovinu, alebo môže byť fascinovaný výlučne jeho umeleckou formou natoľko, že aj ona samotná ho bude viazať k trvalejšiemu či opakovanému obdivu. Ak je teda pomník umeleckým dielom, cez ktorý sa jeho autorovi darí komunikovať tému, napríklad stvárnením silnej emócie, má schopnosť zaujať aj v tom prípade, ak práve absentujú poznatky o dejinnej udalosti, ktorú pripomína (podobne sú napr. návštevníci cudzích krajín neraz konfrontovaní a zaujatí miestnymi pomníkmi bez toho, aby poznali dejiny krajiny alebo sídla, ktoré navštívili). V tom momente sa rodí záujem vedieť viac, pochopiť pomníkové dielo, a teda ho užívať plnohodnotnejšie. To je aj dôvod, prečo tak často zdôrazňovaná edukácia našich detí v oblasti dejín, vo všeobecnosti nesmierne dôležitá, nie je nutnou podmienkou pre vznik záujmu o pomníkové diela.

Je nesporné, že na vnímanie vojnových pomníkov majú zásadný vplyv aj priestorové súvislosti a významové väzby s verejným priestorom, v ktorom sa nachádzajú. Po niekoľkých desaťročiach však bývajú tieto vzťahy vážne narušené či už dlhodobým zanedbávaním starostlivosti alebo nekonceptnými úpravami. Aj v súčasnosti sa stretávame s nezaujmom vlastníkov. Pomerne často sa obmedzujú na nutnú údržbu, v niektorých prípadoch starostlivosť úplne zanedbávajú. Ak aj dôjde k rekonštrukciám námestí a parkov, pomníky sa zohľadňujú len formálne, ak vôbec, alebo sú naopak do verejného priestoru prehnanou iniciatívou nadšencov bez odbornej pomoci opätovne zapojené veľmi nevhodným spôsobom (napr. úprava podstavcov rôznymi obkladmi, dláždenie okolia, či nepremyslená výsadba zelene a pod.). To všetko prispieva k tomu, že pomníky zostávajú v izolácii.

O nitrianske vojnové pomníky je zo strany magistrátu ako vlastníka postarané podobne. Údržbu, prípadne reštaurovanie zabezpečuje v závislosti od politickej dôležitosti ich umiestnenia. Rovnako závažným problémom je zapojenie týchto pomníkov do verejného priestoru. Kým *Protest proti vojne* zostáva ukrytý za neudržiavanou zeleňou na bočnom chodníku mestského parku, (obr. 9) čím sa úplne stráca koncept jeho situovania v osi prístupovej cesty do parku (Jesenského ul.), plocha pred *Umierajúcim vojakom* sa v posledných desaťročiach stala nevľúdnou križovatkou trás medzi historickým jadrom parku a športovými štadiónmi. (obr. 3) Namiesto architektonicky vhodne riešenej plochy, ktorá by podporila dominantné postavenie pomníka a prichádzajúcim vytvárala podmienky pre zdržanie sa na tomto mieste, núti potenciálnych užívateľov prejsť inam. Rušivo zároveň pôsobí neďaleké parkovisko športového areálu, rozsiahle detské ihrisko, no najmä bufetový stánok s výčapom v bezprostrednej blízkosti pomníka. Takéto podmienky sú vo vzťahu k tomuto dielu dehonestujúce a neetické [32]. *Pomník Červenej armády* je naopak umiestnený na exponovanom

mieste na rušnej mestskej triede. (obr. 6) Ideologická väzba pomníka s palácovou stavbou Okresného národného výboru v jeho pozadí sa ani po páde režimu nestratila. Napriek tomu monumentálne dielo stále púta pozornosť väčšiny okoloidúcich aj dnes. Plocha, na ktorej stojí, má charakter námestia, rozvrhnutého v 50. rokoch, a mimoriadny potenciál byť jedným z kľúčových verejných priestranstiev mesta. Koncentrujú sa tu sídla mestského a okresného úradu, Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. V blízkosti sú situované Divadlo Karola Spišáka v Nitre, fakultná nemocnica a obchodné centrá. Cez námestie zo železničnej a autobusovej stanice prúdia dochádzajúci. V rámci pohybu ľudí v meste sa tu však nezdržiavajú. Nezáujem magistrátu využiť tento potenciál viac, než na kladenie vencov raz v roku, nepriamo ilustruje aj fakt, že „námestie“ nie je administratívne uznané a zostáva bez jedinečného označenia – svojho vlastného názvu.

Máme zvláštne oprávnenie, ktoré je nad všetkými ideológiami, politickými záujmami, národnostnými alebo náboženskými otázkami, vrátiť vojnovým pomníkom, pripomínajúcim hodnotu ľudského života a jeho straty za slobodu iných, dôstojné postavenie v našich mestách a obciach. Riešenia môžu priniesť kvalitné urbanistické a architektonické projekty, v rámci ktorých budú pomníky jednoznačnou prioritou. Zodpovednými za nápravu stratených vzťahov medzi pomníkmi a urbanizmom sídla sú predovšetkým vlastníci v súčinnosti s orgánmi pamiatkovej ochrany, príp. autormi pomníkov, ak sú žijúci, alebo dedičmi autorských práv, ak sú známi. U pamiatkarov je na mieste s odstupom času po odbornej diskusii zvážiť možnosti opätovného vyhlásenia vybraných, predovšetkým výtvarne kvalitných pomníkových diel z 50. – 80. rokov za národné kultúrne pamiatky, keďže viacerým z nich bol tento status po roku 1989 odobraný.

Za našimi hranicami je bežné, že verejné priestory s vojnovými pomníkmi sú miestami, kde ľudia popri pietnej spomienke či priamom premýšľaní o obsahoch pomníkov spontánne trávajú voľný čas, stretávajú sa, oddychujú. Pomník padlých, bojujúcich za slobodu, je užívaný generáciami slobodných ľudí. Vzniká živý obraz s jasnou ikonografiou. Pomník dosahuje svoju významovú úplnosť.

Obr. 1: Pomník padlým v prvej svetovej vojne krátko po postavení. Zdroj: Archív KPÚ Nitra.

Obr. 2: Detail súsošia. Súčasný stav. Foto: Juraj Novák.

Obr. 3: Pomník padlým v prvej svetovej vojne dnes. Foto: Juraj Novák.

Obr. 4: Pomník Červenej armády na dobovej fotografii. Zdroj: Archív Pamiatkového úradu SR.

Obr. 5: Červenoarmejec dnes. Foto: Juraj Novák.

Obr. 6: „Námestie“ s Pomníkom Červenej armády dnes. Foto: Juraj Novák.

Obr. 7: Protest proti vojne pred úpravou podstavca. Zdroj: Archív Mestského úradu v Nitre.

Obr. 8: Detail súsošia. Súčasný stav. Foto: Juraj Novák.

Obr. 9: Protest proti vojne dnes. Foto: Juraj Novák.

Bibliografia

- [1] Tento príspevok vychádza z textov publikácie *Zabudnuté umenie Nitry. Umenie vo verejnom priestore mesta*, pripravovanej v spolupráci s Mgr. Jurajom Novákom. Vzhľadom na intenzívnu spoluprácu niektoré informácie nie je možné jednoznačne autorsky prisúdiť a citovať z predošlých čiastkových výstupov oboch autorov.
- [2] MARTINČEK, Ladislav: Sochár Alexander Finta. In: *Život a kultúra mesta Nitry*, 1978, roč. II, č. 10, s. 27; VALENT, Štefan: História vzniku pomníka padlým. In: *Nitra. Kultúrno-spoločenský mesačník*, 1999, roč. XXIV, č. 7 – 8, s. 14 – 16.
- [3] Maď. A hősök emlékének megörökítése.
- [4] Štátny archív Nitra, fond Nitrianska župa I., hlavný župan, odd. administratívne, kart. 265, 272, 275.
- [5] Ibidem.
- [6] Sochárstvo študoval na Akadémii výtvarných umení v Budapešti, ďalšie dôležité skúsenosti získal u dvoch vynikajúcich sochárov tej doby, u Adolfa von Hildebranda vo Florencii a u Augusta Rodina v Paríži. Pozri LENGYEL, Alfonz: *The Life and Art of Alexander Finta, Hungarian-American Sculptor*. Washington D. C. Hungarian Reformed Federation of America, 1964, s. 15.
- [7] HUČKOVÁ, Marta: *Július Bártfay. Lyrik, ktorý prebásňoval skutočnosť*. Nitra: Nitrianska galéria, 2008, s. 11; ČOMAJ, Ján: *Tisíc a jedna žena sochára Bartfaya*. Bratislava: Perfekt, 2005, s. 20 – 22.
- [8] Napr. FAITH, Fülöp: *Nitra Aranyi Könyve*. Nitra: Löwy Antal és Fiai nyomdája, 1940, s. 8 – 9; HUČKOVÁ, *Július Bártfay*, s. 11; LENGYEL, *The Life and Art of Alexander Finta*, s. 15 – 16.
- [9] Porovnaj KOVÁČ, Dušan (ed.). *Prvá svetová vojna 1914 – 1918*. Bratislava: Veda, 2008, s. 186 – 192, 200 – 201, 205 – 214.
- [10] V Komárne nájdeme vo vrchole pomníka padlým v prvej svetovej vojne ideovo príbuzné reliéfne dielo. Pre bočnú kaplnku vo Farskom kostole sv. Ondreja ho po vojne vyhotovil Gyula Berecz. V tomto prípade Kristus odhaľuje ranu v boku, aby jeden z anjelov, ktorí Spasiteľa sprevádzajú, mohol na ranu poukázať, a explicitne tak pripodobniť obetovanie vojaka tej Kristovej. Bezzvládne klesnutá hlava honvéda a jeho krčovite zapretá ruka do prs pripomína nitriansku kompozíciu Sándora Fintu.
- [11] Ref. 4 a 6.
- [12] Ref. 4.

[13] Ref. 4.

[14] Na území mesta Nitry sa nachádzali ešte dva ďalšie pomníky padlým a obetiam prvej svetovej vojny. 7. peší pluk Československej armády, ktorý vznikol transformáciou časti československých légii v Rusku a v roku 1919 sa natrvalo usídlil v Nitre, inicioval výstavbu „zdvojeného“ pomníka prezidenta Tomáša G. Masaryka a padlých legionárov. Pomník postavili podľa projektu českého architekta Vojtěcha Kerharta na námestí pred budovou súdu (dnes Štúrova ul.), bronzovú podobizeň prezidenta vytvoril významný český sochár Otto Gutfreund a sadovnícku úpravu námestia s pomníkom navrhol český špecialista Josef Vaněk. V roku 1938 bol po vzniku autonómnej slovenskej vlády, ešte pred vznikom Slovenského štátu, rozobratý a socha odvečená do Nemeckej ríše. Nakrátko obnovený v roku 1947 bol z ideologických dôvodov odstránený počiatkom roka 1949 opäť. Pozri bližšie NOVÁK, Juraj: *Kultúrne dedičstvo Nitry a jeho využitie* [dizertačná práca]. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2018, s. 151 – 159.

Tretí nitriansky pomník, ktorý sa viaže k obetiam prvej svetovej vojny, vznikol v roku 1924 uprostred vojenského cintorína, nachádzajúceho sa na pomedzí Nitry a mestskej časti Mlynárce. Pomníkovú sochu vojaka, trúchliaceho nad hrobmi spolubojovníkov, vytvoril sochár Július Bártfay. Pozri bližšie *Podnet na vyhlásenie nehnuteľnej veci za národnú kultúrnu pamiatku*. Archív Krajského pamiatkového úradu Nitra (autor: Richard E. Pročka, 2018).

[15] Rodným priezviskom Tibora Bártfayho bolo „Bártfay“. Uvádzal si ho však bez dĺžňa. Halina Bártfayová, osobná komunikácia, 26. marca 2017.

[16] Tibor Bártfay v roku 1939 odišiel študovať sochárstvo na Akadémiu výtvarných umení do Budapešti k prof. Ferencovi Sidlóvi. Jeho štúdium však prerušila druhá svetová vojna. Po vojne, počas ktorej sa aktívne zúčastňoval na bojoch na talianskom fronte, a po obnovení Československej republiky, bol prijatý na Akadémiu výtvarných umení v Prahe, kde sa ďalej vzdelával u prof. Karla Pokorného. K štúdiu sochára pozri napr. KAHOUN, Karol: *Tibor Bártfay*. Bratislava: Tatran, 1988, s. 9 – 11; ČOMAJ, *Tisíc a jedna žena*, s. 39 a nasl.

[17] KAHOUN, *Tibor Bártfay*, s. 15 – 17; ČOMAJ, *Tisíc a jedna žena*, s. 99 a nasl.

[18] KAHOUN, *Tibor Bártfay*, s. 19 – 21; ČOMAJ, *Tisíc a jedna žena*, s. 108 – 109.

[19] Archív Odboru kultúry Mestského úradu Nitra, príslušná zložka evidencie pamätihodností mesta.

[20] NOVÁK, Juraj – PROČKA, Richard E.: *Architektúra 20. storočia v Nitre. Stav pozvania*.

Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2016, s. 116 – 117.

[21] KAHOUN, *Tibor Bártfay*, s. 19 – 21; KOSTKA, *Tibor Bártfay*, s. 4 – 6; ČOMAJ, *Tisíc a jedna žena*, s. 108 – 109.

[22] Ibidem.

[23] ČOMAJ, *Tisíc a jedna žena*, s. 108.

[24] Martin Pala, osobná komunikácia, 25. júla 2018.

[25] Plastiky Tibor Bártfay vytvoril pre sídlisko Chrenová I v spolupráci s architektom sídliska Michalom Maximiliánom Scheerom.

[26] Ref. č. 7.

[27] Archív Odboru kultúry Mestského úradu Nitra, príslušná zložka evidencie pamätihodností mesta.

[28] Ibidem.

[29] POSPISZYL, Tomáš. Sochy, které nikomu nepatří. In: KAROUS, Pavel (ed.). *Vetřelci a volavky. Atlas výtvarného umění ve veřejném prostoru v Československu v období normalizace (1968 – 1989)*. Praha: Pavel Karous, 2015, s. 414 – 416.

[30] Ibidem.

[31] Ibidem, s. 417 – 418.

[32] Stav verejného priestoru je v oboch prípadoch plne v gescii magistrátu, keďže je vlastníkom pozemkov.

War Memorials in Nitra. Values and Meaning versus Protection and Contemporary Art

Richard E. PROČKA, PhD.

The Regional Monuments Board Nitra, Nám. Jána Pavla II. 8, 949 01 Nitra,
richard.procka@pamiatky.gov.sk

Abstract

There are several war monuments in Nitra. First of them is dedicated to soldiers who died in WWI, and was open to public on Sept 29, 1918, i.e. several weeks before the war conflict ended. As one of the first in the Austro-Hungarian empire it became the example for many other war memorials. The centre of the monument is the impressive marble sculpture of the Saviour with the dying soldier in his arms situated on the easel. The author of the artwork is one of the most important Hungarian sculptors of the 20th century, Sandor Finta. The city park, where the monument is situated, is usually full of people. The visitors do not pay attention to the monument. It is not uncommon situation. Although monuments are a part of the urban space, situated in squares and parks, they stand as if alone, isolated, with no or little attention paid by the onlookers. The loss of spacial connections and meaningful links between monuments and public space affects the way people understand them. Although they create the inseparable part of the place which they inhabit, they are often passed by with no interest. Are the war memorials and monuments destined to be actively perceived only during the moments of celebration, when wreaths are laid in front of them once in a year?

Key words: war memorials, monuments, urbanism, Nitra

EDUKAČNÁ PREZENTÁCIA NEKROPOLNEJ ARCHITEKTÚRY

Martin VAŠČÁK¹

MVA ace s.r.o., Ukrajinská 8, 831 02 Bratislava

Abstrakt

Nekropolná architektúra patrí už od svojho vzniku k architektúre, ktorá už od počiatkov má zvláštny charakter. Nekropolná architektúra zahŕňa celý komplex architektonických diel od sepulkralnej a sakralnej architektúry, komponovaných krajinných diel až po symbiózu prírody, ktoré okrem funkčného plnenia spoločenskej potreby uloženia pozostatkov je aj unikátnym a doposiaľ neprebádaným zdrojom kultúrno-spoločenského poznania. Spôsob pochovávania, skladba, usporiadanie a lokalizácia pohrebísk sú dokladom kultúrnej vyspelosti spoločnosti. Preto skúmanie nekropolnej a sepulkralnej architektúry má opodstatnený a neoceniteľný význam pre komplexné pochopenie kultúrno-historického vývoja spoločnosti.

Kľúčové slová: nekropolná architektúra, cintorín, metodológia výskumu, metodika vyhodnotenia interdisciplinarita, edukačná prezentácia

Cieľom príspevku je:

- > Prezentovať **výsledky pilotných projektov venovaných nekropolnej architektúre:** „Cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva“ a „Metodika výskumu, hodnotenie a zásady prezentácie kultúrno-historických hodnôt nekropolnej architektúry“.
- > Predstaviť **edukačnú prezentáciu** ako inovatívny SMART spôsob prezentácie architektonického dedičstva s dôrazom na edukačný vplyv pamiatok prezentovaných in situ² s aplikáciou na nekropolnú architektúru

1 Úvod

Nekropolná architektúra je bezpochybnou súčasťou kultúrneho dedičstva ako súbor sepulkralnej architektúry, ktorá je výsledkom tvorivej ľudskej činnosti v interakcii prírody a krajiny. Napriek tomu nie je venovaná cintorínom a pohrebiskám adekvátna odborná pozornosť³. Bolo to možno aj preto, že sa o ich existencii nevedelo. Ďalším dôvodom určite bola aj chýbajúca metodika ako nekropolnú a sepulkralnú architektúru identifikovať, pasportizovať a vyhodnocovať. Keďže väčšina cintorínov nemá štatút národnej kultúrnej pamiatky⁴, navyše doteraz v mnohých prípadoch nie je jasné kto je vlastníkom. Teda nie je jasné, kto má povinnosť sa starať a udržiavať o cintorínske areály⁵ vrátane ich architektonických prvkov. Tieto skutočnosti viedli k ich postupnému chátraniu a dezolátnemu stavu, čo nakoniec vyústilo k prirodzenému nezájmu spoločnosti o tieto architektúry, zvlášť historické areály cintorínov, ktoré už neplnia utilitárnu funkciu pohrebných miest.

¹ Martin VAŠČÁK, Ing. arch., CEO, autorizovaný architekt SKA reg. č. 1520 AA, email: archmva@gmail.com, tel.: +421 905 230 879

² Angl. *Smart Way of Architectural Heritage Presentation Focused on the Educational Impact of Monuments IN SITU* (abbr. SWEPAH) podrobne v dizertačnej práci. (VAŠČÁK, M.: 2018) s. 26 – 80

³ Výnimku tvoria vojnové cintoríny z obdobia 1. svetovej vojny, ktorým bol venovaný zborník príspevkov MONUMENTORUM TUTELA [1]. pri príležitosti 100. výročia vypuknutia prvej svetovej vojny a 70. rokov od ukončenia 2. svetovej vojny a v súčasnosti sa vyhlasujú za NKP. Zborník je obsahovo rozdelený do dvoch častí: civilné cintoríny a cintoríny 1. a 2. svetovej vojny. Príspevky v zborníku sú venované konkrétnym lokalitám, prevažne ich architektonicko-historickému vývoju.

⁴ Napr. 27 vojnových cintorínov z viac ako 200 na území Prešovského kraja, bolo vyhlásených za NKP až v máji 2018, po 14 rokoch od prvej iniciatívy nadšencov z klubu vojnovej histórie, ktorí založili občianske združenie KHV Beskydy už v roku 2004. [4]

⁵ Zákon č. 130/2005 Z. z. o vojnových cintorínoch ustanovuje práva a povinnosti obce pri zabezpečovaní starostlivosti o vojnové hroby

1.1 Pilotné projekty výskumu nekropolnej architektúry

Rok 2008 bol európskym rokom medzikultúrneho dialógu. V tomto roku sa zrodila myšlienka⁶ zapojenia cintorínov ako „multikultúrnych“ miest, kde odpočívajú predkovia rôznych spoločenských postavení, konfesií, etických, estetických prejavov, atď.

V rokoch 2008 – 2010 bol realizovaný projekt KEGA⁷ „*Historické cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva, ich ochrana a rehabilitácia na príklade cintorínov „Zvonový vršok“ v Banskej Štiavnici*“. V tom istom období je problematika podrobne rozpracovaná ďalším úspešným projektom VEGA⁸ „*Metodika výskumu, hodnotenie a zásady prezentácie kultúrno-historických hodnôt nekropolnej architektúry*“, ktorého hlavným cieľom bolo pripraviť odborný podklad pre **konceptné, komplexné a interdisciplinárne zhodnotenie, vrátane stanovenia hodnotiacich kritérií, zásad rehabilitácii a zásad prezentácie nekropolnej architektúry**.

Stanovená metodika bola pilotne overená na cintorínoch *Zvonový vršok* v Banskej Štiavnici a je možné ju aplikovať univerzálne aj na iné „živé“ alebo historické cintoríny.

Projekt bol realizovaný systémovo v siedmich etapách výskumu:

- > 1. etapa - vyhodnotenie stavu a poznania
- > 2. etapa - dendrologický prieskum
- > 3. etapa - geodetické zameranie (zameranie, diferenciácia, sektor)
- > 4. etapa - terénny výskum (sociologický, etnologický, sociálny, výtvarný plenér)
- > 5. etapa - analýza kultúrno-historických hodnôt a ich štatistické spracovanie
- > 6. etapa - návrh regenerácie a revitalizácie cintorína
- > 7. etapa - realizačná dokumentácia

1.2 Metodika komplexného vyhodnotenia cintorínov a metodika identifikácie hrobov/objektov⁹

Kľúčovým cieľom pilotných projektov bolo stanoviť „*odborný metodický podklad pre konceptné, multidisciplinárne zhodnotenie tohto druhu opomínaného kultúrneho a prírodného dedičstva, hodnotiace kritéria a zásady rehabilitácie a jeho prezentácie*“¹⁰.

Na základe interdisciplinárnych¹¹ výskumov: **urbanisticko-historický, architektonicko-historický, umelecko-historický, archeologický, archívny, archívno-etnologický, urbanisticko-etnologický, sociologický, stavebno-technický, teologický, krajinársky, dendrologický, hydrogeologický, geodetický** je vypracovaná **METODIKA KOMPLEXNÉHO VYHODNOTENIA CINTORÍNA**. Táto metodika v prehľadnej tabuľkovej časti eviduje: základné údaje, urbanistické začlenenie, pamiatkovú ochranu a prírodné prostredie.

Pre aplikáciu metodík identifikácie konkrétnych hrobových a prvkov sepulkralnej architektúry je vypracovaná prehľadná **IDENTIFIKAČNÁ KARTA** (Obr. 1), ktorá obsahuje grafickú a textovú časť s podrobnou klasifikáciou údajov. V rámci karty sú zahrnuté základné identifikačné údaje a údaje o urbanistickom začlenení, pamiatkovej ochrane a prírodnom prostredí. K identifikačnej karte je spracovaný veľmi podrobne metodický pokyn pre vyplňanie.

⁶ Hlavnými iniciátormi boli Ing. arch. Laura Gressnerová, PhD. z Ústavu inžinierskych štúdií STU v Bratislave a doc. Ing. Eva Kráľová, PhD. z Ústavu dejín, teórie architektúry a obnovy pamiatok z Fakulty architektúry STU v Bratislave.

⁷ Projekt Kultúrnej a edukačnej agentúry Ministerstva školstva SR č. 3/6269/08, kolektív riešiteľov pod vedením Doc. Ing. Evy Kráľovej, PhD.

⁸ Projekt vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva SR č. 1/3292/06, kolektív riešiteľov pod vedením Doc. Ing. arch. Jarky Lalkovej, PhD. z FA STU, Bratislava

⁹ Spracované podľa metodiky Jary Lalkovej (LALKOVÁ, J.: 2012) s. 157 – 165.

¹⁰ (LALKOVÁ, J.: 2012) s. 38

¹¹ *Interdisciplinárny* nie je synonymom *multidisciplinárneho*. Interdisciplinárny je zložený z mnohých so spoločným stykom, kým multidisciplinárny je mnohodooborový.

IDENTIFIKAČNÁ KARTA

Identifikačná fotka

A / VI / 3 / 24

1. Lokalita časť: A - katolícky – Predný
Na Zvonovom vršku v Banskej Štiavnici

2. Číslo hrobu: 24

3. Umiestnenie v cintoríne/číslo hrobu: A / VI / 3

4. Unifikovaný názov objektu:
hrob s náhrobkom – náhrobná doska a náhrobník – stéla
s nápisovou doskou

5. Bližšie určenie: cintorín katolícky Predný, v dolnej časti pri hornom chodníku

6. Číslo ústredného zoznamu PO: nie je zapísaný

7. Návrh do ÚZPF: nenavrhuje sa

8. Dátum vyhlásenia za NKP: –

9. Zaužívaný názov: hrob rodiny Donovalovej

10. Doba vzniku: 1918

11. Autor: neuvedený

12. Datovanie: 1918

13. Prevládajúci sloh: historizmus

14. Kultúrno-historické hodnoty:

I. Architektonická – A

II. Urbanistická – U

III. Historická – H

IV. Výtvarná – V

X

X

X

–

Bližšia špecifikácia hodnôt

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
X	X	X	X	X	X					X		X		X				X		X

1. Hodnota autenticity, 2. Hodnota veku (vek), 3. Hodnota integrity (ucelenosti diela), 4. Hodnota architektonická, 5. Hodnota umelecká, 6. Hodnota umelecko-remeselná, 7. Hodnota technická, 8. Hodnota vzťahu s prostredím, 9. Hodnota jedinečnosti, 10. Hodnota typickosti, 11. Hodnota symbolu, 12. Hodnota emocionálnej pôsobnosti, 13. Hodnota vzťahu k významným osobnostiam, 14. Hodnota vzťahu k významným udalostiam, 15. Hodnota historického dokumentu, 16. Hodnota kultúrnej tradície, 17. Hodnota miestnych názvov, 18. Hodnota ideová, 19. Hodnota ekonomická, 20. Hodnota vzdelávaco-výchovná, 21. Hodnota dokumentačná

15. Výtvarné hodnoty: 0				
16. Tvar a rozmery: Obruba: dl = 2060, š = 1100 Náhrobná doska: dl = 1430, š = 710 Náhrobník: š = 710, hr. = 400				
17. Popis objektu: hrob s náhrobkom – náhrobná doska a náhrobník – stéla, s nápisovou doskou, celoplošné prekrytie kamennou doskou v ráme s mierne zvýšeným plošným náhrobníkom s centrálne umiestneným krížom v kombinácii pieskovca a žuly s označením pochovaných osôb s nápismi vrytými do náhrobníka.				
18. Údaje o historickej zeleni dotvárajúcej prostredie vo väzbe na konkrétne hrobové miesto: 0				
19. Zmeny: postupné dopĺňanie nápismi s údajmi o pochovaných osobách				
20. Materiál: pieskovec, žula				
21. Stavebno-technický stav:				
dobrý	vyhovujúci	narušený	dezolátny	v obnove
22. Poznámka: 0				
23. Druh nápisu: písmo s vplyvom Art deco				
24. Jazyk nápisu: slovenský				
25. Znenie nápisu:				
26. Preklad nápisu: 0				
27. Osobné údaje: Ján Donoval, nar. 1839, v Mistríkoch, časť Donovaly, zomrel 1918. Ako panský úradník bol dozorcóm v baniach v Magurke a v Španej Doline (bol synom zámožného sedliaka Jána Donovala z Močary, ktorý bol veľmi „rozumný“ a „stál u veľkej vážnosti u pánov“, rodina sa považovala za „slobodášov“). S manželkou Antóniou rod. Mistrík mali troch synov: Jána, Štefana a Emila. Nakoľko rodičia nechali svojich synov študovať dostalo sa im prímene „študent“.				
Ján Donoval, nar. 1864, zomrel 1920, pochovaný je v Smolinskom, katolícky kňaz, slovenský národovec, básnik a spisovateľ s pseudonymom „Tichomír Milkin (jeho podrobný životopis je uvedený v zbierke jeho básni „Tichomír Milkin - Sny a nádeje“ ²				
Štefan Donoval, nar. 1870, zomrel 1923, vyštudoval Banícku akadémiu v Banskej Štiavnici, pôsobil ako banský úradník v Banskej Štiavnici.				
Emil Donoval, absolvoval Lesnícku akadémiu v Banskej Štiavnici, pôsobil v Ľubochni, kde zomrel na otravu CO.				
Paulína Donovalová, rod. Viečorek, nar. 1876 na Piargu (Štiavnické Bane), zomrela 1963. Bola vlastníčkou meštianskeho domu na Akademickej ul. 50. Za Štefana Donovala sa vydala 1896, mali spolu dve deti Máriu a Helenu.				
Mária Donovalová, nar. 1904, zomrela 1978. Študovala na Pedagogickej škole v Lučenci, pôsobila ako učiteľka na Meštianskej škole v Banskej Štiavnici.				
28. Osobnosti: Ján Donoval				
29. Majetkovo-právny vzťah: Vlastník: mesto Banská Štiavnica Správca: MsÚ Banská Štiavnica oddelenie PaSM správa mestských pohrebísk				
30. Pramene a literatúra: Zborník Matice slovenskej, Škultéty, Jozef, roč. 1933, str.116, SEDLÁK, J.: Literárne dielo Tichomíra Milkina, SSV – Trnava, 1941. SEDLÁK, J.: Tichomír Milkin – Sny a nádeje, Tatran, 1985.				
31. Identifikačnú kartu spracoval: Michal Chudý, Anna Kokošková Dátum: 06. 07. 2009 Podpis:				

Obr. 1: Príklad identifikačnej karty (Zdroj: VEGA č. SR č. 1/3292/06 podľa metodiky J. Lalkovej)

1.3 Výsledky výskumu a ich praktické využitie pre obce

Hlavným prínosom pilotného projektu bolo **vytvoriť praktický nástroj - systém** spomínaných **metodik**, ktoré by mali poslúžiť ako chytrá pomôcka prioritne pre **vedecko-výskumný sektor**¹² a taktiež pre **špecializované pracoviská štátnej správy**¹³. Prínosom je aj **zjednotenie terminológie** nekropolnej architektúry.

Je možné predpokladať, že postupom času budú areály cintorínov, nielen vojenských v zmysle zákona MV SR č. 130/2005 Z. z., ale aj iných doposiaľ neznámych vlastníkov delimitované do majetku obcí, podľa katastrálneho územia, v ktorom sa nachádzajú. A teda pribudne starostom obcí aj nová starosť – starať sa o tento druh kultúrneho dedičstva.

Identifikačná karta je praktickou pomôckou, navyše po zaškolení nie je náročná pre vyplňanie pracovníkom obecného úradu so základným vzdelaním resp. max. stredoškolským vzdelaním. Na základe identifikačných kariet je možné spracovať **databázu**¹⁴, ktorá je praktickým nástrojom pre spravovanie súčasných funkčných cintorínov.

V zmysle platnej legislatívy¹⁵ sú stanovené podmienky pre prevádzkovateľov a správcov pohrebísk. V súčasnosti Ministerstvo zdravotníctva pripravuje novelu zákona o pohrebníctve. Cieľom novely je úprava zriaďovania ochranných pásiem pohrebísk. Súčasný znenie sa v praxi stalo terčom kritiky zo strany samospráv a verejnosti v súvislosti s obmedzovaním výstavby a potrebou poskytovať primeranú náhradu za obmedzené užívanie pozemku. Obce majú podmienky a majú záujem uplatňovať ochranné pásmo pohrebiska, a to aj pri existujúcich pohrebiskách.

V praxi sa často stretávame s **absenciou elementárnej urbanisticko-architektonickej logiky** pri správe „cintorínov. Ide najmä o **živelné umiestnenie hrobov, chýbajúca architektonická kvalita novodobých náhrobkov, chýbajúce hygienické „minimum“ (toalety), zanedbaná údržba, chýbajúce zabezpečenie základného vybavenia (nádoby na odpad, prívod studenej tečúcej vody, rekreačných, meditačných a relaxačných zón** so sedením, nielen pre starších či koncepčne nepochopená meliorizácia pohrebísk... atď).

Hlavným dôvodom je veľmi často chýbajúce podrobné **zonálne riešenie cintorínskych areálov**. V rámci ÚPD sú cintoríny riešené schématicky plošne a funkčne. V zmysle zákona MVRR SR č. 50/1976 Zb. v znení neskorších predpisov nie je povinnosť pre menšie sídla zabezpečiť **detailné zonálne územno-plánovacie dokumentácie (ÚPD-Z)**, ktoré sú podrobným, jednoduchým a prehľadným nástrojom pre obce. Zonálna mierka rieši cintorínske areály s dôrazom na **funkčné využívanie a architektonizované priestorové usporiadanie**. Usporiadanie nielen hrobových miest, ale aj prvkov drobnej a sepulkralnej architektúry ako napr. domy poslednej rozlúčky¹⁶, cintorínske kaplnky, kríže, atď.

Positívnym prínosom vyššie spomínaného výskumu je aj preverenie nevyhnutnosti riešiť veci **interdisciplinárnym**¹⁷ prístupom. Interdisciplinárny prístup je veľmi náročný na koordináciu a kooperáciu, ale môžeme konštatovať, že je to jediný spôsob ako dospieť k celospoločensky akceptovaným riešeniam. Nevyhnutným predpokladom **interdisciplinárnej kooperácie** je ochota všetkých zúčastnených viesť otvorený dialóg a kompromisné riešenie. K takej forme spolupráce je potrebné všetky zúčastnené strany edukovať už v rámci vysokoškolského vzdelávania

¹² Vedecké parky, univerzity a vysoké školstvo

¹³ Odborní zamestnanci Pamiatkového úradu, Krajských pamiatkových úradov a MK SR v pozíciách: štátny radca, odborný radca, metodik, ... a iní s kompetenciou rozhodovania

¹⁴ <http://www.pohrebiska.sk/>, internetový portál, ktorý slúži pre vyhľadávanie zosnulých podľa lokality, priezviska a mena. Zakladateľom portálu je Slovenská internetová s.r.o., Žilina

¹⁵ zákon MZ SR č. 131/2010 Z. z. o pohrebníctve v znení neskorších predpisov

¹⁶ V minulosti boli sitované v obci domy poslednej rozlúčky mimo areálov cintorínov. Po novelizácii zákona o pohrebníctve, ktorý zakazuje manipuláciu ľudských ostatkov verejným priestranstvom v zmysle tradícií, mnohé z nich strácajú uplatnenie. Preto sa opäť prikláňa k modelu umiestňovania pohrebných kaplniek a domov poslednej rozlúčky priamo v areáli cintorína.

¹⁷ v angl. hovoriacich krajinách je tento prístup označovaný aj ako *integrated approach* alebo *holistický princíp*.

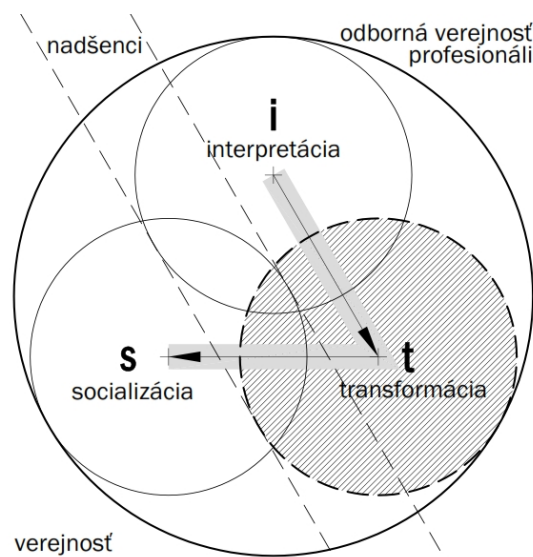

prostredníctvom medziuniverzitných a medzifakultných odborových študijných zameraní. Interdisciplinaritu je potrebné sa naučiť a aplikovať v praxi ako bežný štandard výkonu povolania.

Absencia komplexnosti, izolovanosť a parcialita výskumov, a to nie len špecifického územia areálov cintorínov, ale platí to vo všeobecnosti,¹⁸ je v súčasnosti **ešte stále praktickým problémom**. S absentujúcim komplexným chápaním problematiky, bohužiaľ, sa stretávame často aj v architektonickej praxi. Preto holistický prístup by mal byť štandardom pri spracovaní akéhokoľvek výskumu, krajinárskeho, urbanistického alebo architektonického návrhu, ale i záväžného rozhodnutia, či metodického pokynu.

2 EDUKAČNÁ PREZENTÁCIA NEKROPOLNEJ ARCHITEKTÚRY

2.1 Edukačná verzus klasická prezentácia

Obr. 2: Schématické znázornenie procesov edukačnej prezentácie (autor: VAŠČÁK, M.)

Edukačná prezentácia¹⁹ je nadstavbou klasickej prezentácie architektonického dedičstva. Kým pri klasickej prezentácii sa dôraz kladie na architektonické dedičstvo, jeho autenticitu a integritu v procese **interpretácie a prezentácie**. Pri edukačnej prezentácii (Obr. 2) je záber širší a dôraz sa kladie aj na spoločnosť/vnímateľa/návštevníka a jeho potreby v procesoch **interpretácia, transformácia, socializácia**) „Edukačná prezentácia je najlepším spôsobom ako ochrániť a zachrániť architektonické dedičstvo pre budúce generácie²⁰“. Edukačnú prezentáciu je definovaná ako proces šírenia informácií architektonického dedičstva ako zdroja ku vnímateľovi/návštevníkovi ako prijímateľa s edukačným vplyvom. Edukačný vplyv je pozitívna pridaná hodnota v kognitívnom, emotívnom alebo sociálnom postavení vnímateľa²¹. Bežná prax poukazuje na neefektívnosť legislatívnej ochrany kultúrneho dedičstva.

V zmysle logiky edukačnej prezentácie je možno do uvedeného systému výskumu cintorínov doplniť nasledujúce etapy:

- > **8. etapa – edukačná prezentácia (socializácia, didaktika, pedagogika)**
- > **9. etapa – realizácia**
- > **10. etapa – komplexné vyhodnotenie edukačnej prezentácie (post-projektový výskum, ekonomika, feedback, up-grade prezentácie)**

2.2 Metódy edukačnej prezentácie nekropolnej architektúry

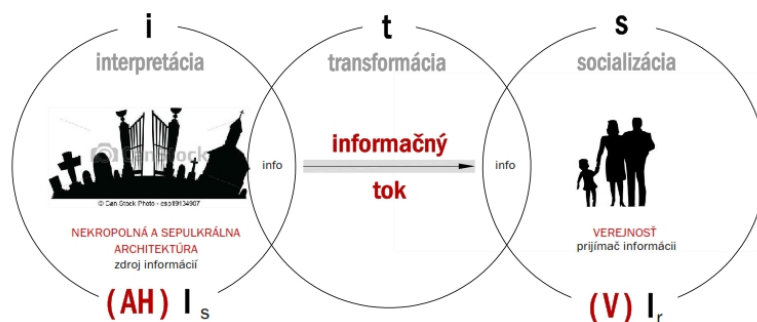
Princíp edukačnej prezentácie zobrazuje (Obr. 3). Ide o informačný tok prezentovaného k vnímateľovi prezentácie, tak aby nedošlo ku dezinterpretácii a zníženiu kultúrno-historických hodnôt, ale k vzniku pridanej edukačnej hodnoty²². Nástroje edukačnej prezentácie sú znázornené na (Obr. 4).

¹⁸ V praxi sú realizované legislatívne požadované výskumy podľa §35, ods. 4 zákona č. 49/2002 Z. z. a vyhl. MK SR č. 253/2010 Z. z.: umelecko-historický, architektonicko-historický, urbanisticko-historický a archeologický. Tieto výskumy sú riešené parciálne bez vzájomného prepojenia. Absentuje interdisciplinárny kolektív riešiteľov resp. výskumov ostatných vedných disciplín ako napr. kultúrna história, etnografia, sociológia, psychológia, pedagogika, religionistika, antropológia, dendrológia, demografia... atď. Absentujúce prierezové interdisciplinárne výskumy potvrdzuje aj realizovaný výskum radníc z hľadiska edukačnej prezentácie v roku 2017.[5] s. 105.

¹⁹ Klasifikácie metód edukačnej prezentácii podrobne v dizertačnej práci. (VAŠČÁK, M.: 2018) s. 26 - 80

²⁰ Tamtiež, s. 7

²¹ Tamtiež, s. 27

Obr. 3: Schématické znázornenie informačného toku edukačnej prezentácie (autor: VAŠČÁK, M.)

NÁSTROJE EDUKAČNEJ PREZENTÁCIE NEKROPOLNEJ ARCHITEKTÚRY

interpretácia	transformácia			socializácia		
výskum	funkčná	štrukturálna	deskriptívna	pasívna	interaktívna	aktívna
urbanisticko-historický architektonicko-historický umelo-historický archeologický architektonicko-archeologický urbanisticko-archeologický stavebno-technický teologický krajinný dendrologický hydrologický geodetický	živé cintoríny, kde sa pochováva do nového hrobového miesta živé cintoríny, kde sa pochováva do pôvodných hrobových miest živé cintoríny, kde sa pochováva do pôvodných hrobových miest s výnimčným pochovaním blízko nro. uolene urty mŕtve cintoríny bez pochovávaní zániknuté cintoríny premenené cintoríny na relaxačný a odpočívový park symbolické cintoríny špeciálne vojenské cintoríny	konzervácie náhrobníkov slohové rekonštrukcie náhrobníkov symbolické rekonštrukcie náhrobníkov kópie zániknutých a dokumentovaných náhrobníkov novotvary/nový dizajn náhrobníkov nová architektúra	imaginárna vďaka, pach, chuť zrak (ozvučenie) svetlo (iluminácia) šitkovanie texty, ilustrácie, historické fotografie, letecké zábery priestorové 3D fyzické modely virtuálne animácie virtuálne simulácie databázy	pre zručné narytí/orientácie pásky sprevádzané prehliadky prezentácia pomocou príbehu, legend (Story-telling) film letáky a informačné brožúry www - webová stránka	prezentácie bez sprevodcu self-guided tours edukačné balíky	živá história - role-play - drama workshopy, dielne

Obr. 4: Nástroje edukačnej prezentácie nekropolnej architektúry (autor: VAŠČÁK, M.)

2.3 Edukačná prezentácia a cintoríny v architektonickej praxi

Obr. 5: Cintorín Brána pokoja, Banská Štiavnica, Zvonový vršok (foto: VAŠČÁK, M.)

Obr. 6: Cintorín Predný, Banská Štiavnica, Zvonový vršok (foto: VAŠČÁK, M.)

²² Veľmi často sa používa nesprávne termín *edukatívno-výchovná hodnota*. Správne má byť *edukačná hodnota* alebo *výchovno-vzdelávacia hodnota*.

V architektonickej praxi edukačná prezentácia vo všeobecnosti absentuje. Problém je aj s uplatňovaním princípov klasickej prezentácie. Okrem **chýbajúcej interdisciplinarity**²³, odbornej pripravenosti je **nevedomosť** a **neochota** zúčastnených strán nájsť spoločné riešenie.

S narastajúcim trendom zaťažovania obcí, ktoré zabezpečujú základné obecné služby obyvateľom sa cintoríny využívajú ako **utilitárne funkčné miesta** (Obr. 5, 6) pre uloženie zosnulých, ktoré sa dvakrát do roka udržiavajú, alebo pri historických spoločensky menej významných vôbec.

Cintoríny sú stelesnenou pamäťou „smrti“ vyvolávajú rešpekt a úctu u obyvateľov „zo strachu“. Sú zdrojom neobjaveného a nevyčerpatelnému potenciálu ticha a pokoja, hlavne vo veľkých mestách a metropolách, kde supľujú chýbajúce plochy relaxačnej zelene. *„Historické cintoríny vytvárajú enviromentálny a kultúrny atraktívny priestor v centrách miest, ktoré majú charakter oddychových parkov“*²⁴ Výnimkou sú celospoločenské vojenské cintoríny, pamätníky, a pod, ktorým sa venuje v posledných rokoch zvýšená pozornosť. V malých obciach ide skôr o laickú pietnu ochranu drobnej sepulkralnej a sakrálnej architektúry „z dôvodu viery“ ako napr. Božie muky, cintorínske kaplnky.

Hlavným dôvodom nezájmu laickej verejnosti cintorínsku architektúru je **neznalosť, znížená citlivosť vnímania a nevedomosť** kultúrno-spoločenských hodnôt nekropolnej a sepulkralnej architektúry ako súčasti kultúrneho dedičstva. Tento stav je možné zmeniť inovatívnym spôsobom napr. aplikovaním edukačných prezentácií kultúrneho a prírodného dedičstva.

Obr. 7: Vykonávanie udržiavacích prác obecného cintorína v Richnave zapojením dlhodobu nezamestnaných v rámci obecných služieb - projekt VPP (foto: VAŠČÁK, M.)

Obr. 8: Skúmanie náhrobníkov, medzinárodný workshop v Banskej Štiavnici v rámci projektu VEGA (foto: GRESSNEROVÁ, L.)

3 Záver

Nekropolná a sepulkralná architektúra vrátane historických cintorínskych areálov je **architektonickým dedičstvom** ako súčasť kultúrneho a prírodného dedičstva. **Spravovať historické**, ale aj živé cintoríny je potrebné **zodpovedne, plánovane pod odborným dohľadom napr. zodpovedného krajinára – urbanistu - architekta**. Sú to miesta, ktoré sa výraznou mierou podieľajú na krajinárskom vzhľade sídla a vyžadujú rovnako precíznu projektovú prípravu ako iné funkčné zóny v sídle.

Zvyšovanie povedomia a budovanie spoločnosti k pozitívnemu vzťahu k cintorínskym areálom a ich prvkom drobnej architektúry je možné pomocou aplikovania metód **edukačnej prezentácie**. To znamená, **aktivizovať miestne komunity, nadácie a starších k prirodzenej socializácii**.

²³ Postupne klesá záujem absolventov stredných škôl o špecializované vysokoškolské štúdium obnovy pamiatok. Súvisí to aj s klesajúcim demografickým vývojom, ale aj s atraktivitou a kredibilitou štúdiá.

²⁴ (WECLAWOWICZ-BILSKA, E.: 2009) s. 166 In: Historical Layouts of cemeteries in the Spatial Structure of Big Cities, [3]

Zapojiť problematiku cintorínov aj do **kurikula základných a stredných škôl** v rámci **interaktívnych a participačných programov** vzdelávania ako súčasť povinnej školského vzdelávacieho plánu, alebo mimoškolských voľnočasových záujmových činností. Hovoriť o nekropolnej architektúre ako o unikátnych miestach, ktoré sú zdrojom nevyčerateľného spoločenského poznania tým posilňovať vlastnú kultúrno-spoločenskú identitu.

Bibliografia

- [1] ŠKULAVÍK, Peter [ed.]: Monumentorum Tutela. Ochrana pamiatok 25. Bratislava, Pamiatkový úrad SR, 2015. s. 232, ISBN: 978-80-89175-72-7
- [2] LALKOVÁ, Jara a kol.: Nekropolná architektúra. Bratislava, Slovenská technická univerzita v Bratislave, 2012. s. 192. ISBN 978-80-227-3748-7
- [3] KOLEKTÍV: Cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva. Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 25. až 26. decembra 2009 v Banskej Štiavnici. Zostavila: Gressnerová, L., STU Bratislava, 2010. s. 172. ISBN 978-80-227-3350-2
- [4] LIŠKA, Anton: Vojnové cintoríny z 1. svetovej vojny sa stávajú národnými kultúrnymi pamiatkami. 2018 [online, 17.7.2018] dostupné: <<https://www.pamiatky.sk/sk/page/vojnovce-cintoriny-z-i-svetovej-vojny>>
- [5] VAŠČÁK, Martin: EDUCATIONAL PRESENTATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE. Smart Way of Architectural Heritage Presentation Focused on Educational Impact of IN SITU Monument Presentation. Dissertation thesis. Kraków, Politechnika Krakowska, 2018. s. 123

EDUCATIONAL PRESENTATION OF NECROPOLIC ARCHITECTURE

Martin VAŠČÁK

MVA ace s.r.o., Ukrajinská 8, 831 02 Bratislava

Abstract

Necropolic architecture has been being an outstanding type of architecture since the beginning. It includes a whole complex of architectural works of sepulchral and sacral architecture, landscape design with the symbiosis of the nature. Cemetery is a special space primary used as a place for basic social need of depositing remains. But except of a functional use are cemeteries unique and unsettled sources of cultural and social knowledge. The way of burial, composition, arrangement and location of graves are extra ordinary evidences of cultural historical values. Therefore, the research of necropolic and sepulchral architecture has an important role for a comprehensive understanding of the cultural and historical development of society.

Key words: necropolic architecture, cemetery, research methodology, interdisciplinarity, methodology, educational presentation

Polska perspektywa względem niemieckich cmentarzy i miejsc pamięci w Wałbrzychu (Waldenburgu).

Mgr. Zygmunt Krasun Ph.D.(c.)

Uniwersytet Wrocławski, plac Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław, zygmun.krasun@uwr.edu.pl

Abstrakt

Niemieckie cmentarze i miejsca pamięci w Wałbrzychu zostały potraktowane jednako – bez szacunku, z niechęcią czy wręcz wrogo. O części zapomniano, większość zdemolowano. Czy była to forma dziejowej zemsty? A może naturalna konsekwencja wymiany ludności Germańskiej na Słowiańską? Fenomen niemieckich cmentarzy i miejsc pamięci na polskiej ziemi, postrzegany przez pryzmat Wałbrzysza, wcześniej noszącego nazwę Waldenburg stanowi interesujący przyczynek do akademickiej analizy, to też, stanowić będzie przedmiot moich rozważań.

Słowa kluczowe: Wałbrzych, Waldenburg, cmentarze, pomniki, niewidzialność.

Abstrakt SK

Nemecké cintoríny a pamätníky vo Wałbrzychu mali rovnaké zaobchádzanie – bez rešpektu, s nechťou až ako k nepriateľom. Časti boli zabudnuté, väčšina z nich bola zničená. Bola to forma historickej pomsty? Alebo možno prirodzený dôsledok germánskej výmeny obyvateľstva za slovanskú? Fenomén nemeckých cintorínov a pamätných miest na poľskej pôde videný cez problém mesta Wałbrzysza, predtým známy ako Waldenburg. Príspevok je zaujímavým výstupom akademickej analýzy a taktiež predmetom mojich úvah.

Kľúčové slová: Wałbrzych, Waldenburg, cintoríny, pomníky, neviditeľnosť

1. Wprowadzenie

Waldenburg stałe się Wałbrzychem w następstwie konferencji jałtańskiej. Miasto ulokowane jest w południowo zachodniej części Polski, w województwie dolnośląskim, w odległości 17 km od granicy z Czechami (Golińsk/Meziměstí) i 120 km od granicy z Niemcami (Zgorzelec/ Görlitz) oraz 500 km od Bardejova. Posiada 114,568 mieszkańców (stan na 2016 rok), przy bezrobociu rzędu 9% (stan na 2016 rok) [1]. Mimo iż zamieszkiwała tu ludność różnych narodów [2], na przestrzeni wieków, miasto uniknęło większych (bezpośrednich) szkód na skutek działań wojennych. Zmieniały się jego nazwy, w zależności od zarządcy tych ziem brzmiały po staropolsku, czesku, śląsku, prusku czy niemiecku (Walmburg, Walmbach, Walbrich, Valdenburg, Valbřich, Borowiec) [3], aby ostatecznie wybrzmieć w wersji współczesnej.

2. Rozwinięcie

Położenie Wałbrzysza na ziemiach zmieniających nader często administratora, skutkowało migracją i mieszaniną różnorodności ludności; górzysty teren, i związane z tym dogodne warunki do budowy fortyfikacji, dodatkowo czyniły teren ten ponętym obszarem strategicznym. Największa z metamorfoz miała miejsce po II Wojnie Światowej.

Fakt transformacji z niemieckiego miasta w polskie (na zachodnich ziemiach Polski) nie stanowi wyjątku, jednakże specyfika tego procesu, już tak. Jest to egemplifikacja tyleż unikatowa, co warta opisu. Polska ludność przejmująca po niemieckich poprzednikach kwitnącą przemysłem aglomerację, z niedowierzaniem oswajała się z powojennym łańcem [4]. Budowana od podstaw polska administracja zdołała zabezpieczyć zaledwie część przejętych dóbr – tyle, ile była w stanie objąć zakresem swoich możliwości; reszta lokalnego bogactwa pozostała „w poczekaniu”, przeszła w

zapomnienie, uległa rozkładowi a nie raz celowemu demontażowi lub dewastacji. Liczne miejsca nabrały cech niewidzialności. Trafnie opisał to wałbrzyszanin dr Krzysztof Żółtański:

Część tedy swej niewidzialności zawdzięcza Wałbrzych losowi, który dzieli z innymi miastami „Ziem Odzyskanych”. Cezura końca wojny przyniosła zmianę definicję miejskiej substancji w oczach mieszkańców, wraz ze zmianą ich samych – z czegoś własnego, współczesnego i uczynionego stało się miasto obiektem obcym, historycznym i zastanym; co dla tamtych było docelowym wytworem, przedmiotem dumy i zwieńczeniem historii, dla tych powojennych na powrót stało się surowym materiałem, zestawem wyjściowych warunków, przedmiotem dostosowawczych zabiegów o treści zredukowanej do parametrów bezpośredniej użyteczności: [...] stosunek do otoczenia, wybór form wypoczynku, przywiązanie do emocjonalnego komfortu, jaki dają drobiazgi – ukwiecony balkon, ławka pod zasadzoną przy wejściu lipą, pnące róże wokół ganku. Obojętność lub rezygnacja, [...] tworzy w jednostkowej skali ową powszechność niewidzenia miasta. [5]

Przedmiotowa *niewidzialność* dotyczy się nie tylko samego miasta ale całego regionu wałbrzyskiego. Jej charakter uległ znaczącej zmianie gdy do *niewidzialności* dołączyła patologia związana z likwidacją Dolnośląskiego Zagłębia Węglowego (1990r.) [6]. Masowe bezrobocie, utrata statusu miasta wojewódzkiego i mająca miejsce na przełomie 2002/2003 roku pozbawienie Wałbrzysza grodzkości [7], sprawiły iż pojawił się lokalny fenomen w postaci „biedaszybów” [8] oraz złomiarzy [9], którzy zamieniali *niewidzialne miasto*, w zatrważającą miejską ruinę, czego obrazem jest pozostałość po Górniczym Domu Kultury (niegdyś perle dolnośląskiej architektury); nieczynne fabryki, kopalnie, obiekty użytku publicznego oraz stare cmentarze i miejsca pamięci – stanowiły pole ich dewastatorskiej aktywności.

Ziemie wałbrzyskie zamieszkałe były już w końcowej fazie paleolitu (epoka kamienia łupanego) [10]. Najstarsze zachowane artefakty pochówkowe pochodzą z XVI wieku i są to płyty nagrobne rodu Czettritzów.

Obr. 1: Płyty nagrobne przedstawicieli rodu Czettritzów, dwie pierwsze znajdują się w dzielnicy Poniatów, ostatnia w Śródmieściu. Foto: Z. Krasuń

Obr. 2: Nagrobek przedstawicieli rodu Czettritzów, w dzielnicy Poniatów,
Źródło: <https://polska-org.pl/3709473,foto.html?idEntity=3709611>

Ród Czettritzów to jeden z najliciejszych i najistotniejszych klanów pośród włodarzy okolicznych miast, wiosek i osad. Panowali nad tutejszymi dobrami przez blisko cztery wieki [11]. Byli panami na Książu, ale co istotniejsze wybudowali kompleks pałacowo-ogrodowy przy dzisiejszej ulicy Zamkowej. Obydwa stanowią swoiste obiekty pamięci kojarzone z tym znaczącym rodem.

Obr. 3: Zamek Książ za panowania Czettritzów, na przełomie wieków rozbudowywany, obecnie ciesząca się dużym zainteresowaniem atrakcja turystyczna

Źródło: <https://www.ksiaz.walbrzych.pl/turystyka/zamek#historia>

Obr. 4: Pałac Czettritzów przy dzisiejszej ul. Zamkowej, obecnie renomowana uczelnia wyższa

Źródło: <https://polska-org.pl/4475776,foto.html?idEntity=542589>

Następnym (w porządku chronologicznym) z kluczowych rodów byli Hochbergowie. Stopniowo przejmujący i rozbudowujący dobra wcześniej należące do Czettritzów. Szczątki przedstawicieli tej rodziny znajdowały się w mauzoleum, w pobliżu zamku Książ; ich sarkofagi ogołocone ze zawartości, wielokrotnie były beczeszczone przez rabusiów i wandali, dopiero w drugiej połowie drugiej dekady XXI wieku doczekały się konkretnej renowacji [12],[13].

Obr. 5: Sarkofag Hochbergów

Źródło: <http://swidnica24.pl/wp-content/uploads/2017/10/sarkofag-Hochberg%C3%B3w-2.jpg>

Obr. 6: Mauzoleum Hochbergów zlokalizowane w pobliżu Zamku Książ

Źródło: <https://polska-org.pl/4440770,foto.html?idEntity=515561>

W szczytowym okresie świetności Hochbergów, w epoce rozkwitu industrialnego, na arenie waldenburskiego biznesu pojawili się nowi gracze. Jedną z takich rodzin był klan Albertich, po których Wałbrzych odziedziczył pałac miejski, gdzie obecnie znajduje się Muzeum Porcelany. Potomkowie fundatora tej budowli, przekazali ją mieszkańcom za symboliczną kwotę, czym ugruntowali swoją pozycję w historii miasta [14]. Pałacyk po dziś dzień, jest miejscem pamięci po tym przemysłowym rodzie.

Obr. 7: Waldenburskie muzeum, obecnie Muzeum Porcelany

Źródło: <https://polska-org.pl/675150,foto.html?idEntity=549807>

Inną ważną postacią dla dziejów miasta był kupiec i przemysłowiec, założyciel fabryki porcelany, Carl Tielsch, jego dzieło kontynuował syn. Poza potężnym przedsiębiorstwem o zasięgu międzynarodowym, ród ten pozostawił po sobie dwa pałace, obydwa zachowały się do czasów współczesnego Wałbrzycha, zwłaszcza ten pierwszy to swoisty pomnik potęgi tego rodu.

Obr. 8: Pałac miejski Tielschów znajdujący się w obecnej dzielnicy Stary Zdrój, sprywatyzowany, po świeżo przeprowadzonym kapitalnym remoncie odzyskuje dawną świetność i funkcjonalność
Źródło: <https://polska-org.pl/7028327,foto.html?idEntity=544311>

Obr. 9: Pałac podmiejski Tielschów znajdujący się w obecnej dzielnicy Rusinowa, sprywatyzowany, niszczeje – wymaga szeroko zakrojonych prac renowacyjnych
Źródło: http://www.polskiezabytki.pl/m/obiekt/741/Walbrzych_-_Rusinowa/

Ich rodzinie poświęcony jest pomnik na cmentarzu komunalnym w dzielnicy Śródmieście, jest on pozostałością większej całości; po grobowcu w Alei Zasłużonych został pięknie wykonany pomnik z alegoryczną postacią żalu i fragmentem rzeźby dziecka. Kaplica z kryptami grobowymi nie zachowała się do współczesności, choć jej wykonane neogotyckie z piaskowca ściany stały jeszcze w latach 60 [15]. (nie)Pamięć o Tielschach stanowi ewidentny przykład częściowej niewidzialności Wałbrzycha.

Obr. 10: Zachowany grobowiec rodziny Tielschów, cmentarz komunalny w obecnej dzielnicy Śródmieście
Foto: Z. Krasuń

Obr. 11: Zachowany grobowca rodziny Brade, cmentarz komunalny w obecnej dzielnicy Śródmieście
Foto: Z. Krasuń

Pełnia *niewidzialności* znajduje odzwierciedlenie w przypadku grobowca rodziny Krister (właścicieli fabryki porcelany). Podzielił on los innych niemieckich pozostałości, został rozebrany na początku lat siedemdziesiątych [16].

Ciekawym zachowanym zabytkiem jest grobowiec rodziny Brade z 1976-77 roku. Co ciekawe nie ma on zwartej formy, ale składa się z centralnego klasycznego postumentu z rzeźbą Chrystusa oczekującego i dwóch bocznych, opatrzonych w krzyże. Z tyłu, za centralną częścią grobowca znajduje się interesujący relief poświęcony zasłużonemu dla wałbrzyskiego górnictwa dr Juliusowi Brade. Żył on w latach 1804 - 1876, był radcą i projektował kopalnie głębinowe, zmarł na Białym Kamieniu, a tablicę ufundowali ze składek wdzięczni górnicy. Stąd też płaskorzeźba smutnego młodego chłopca z górniczą lampką oraz wieńcem laurowym i górnicze

pozdrwienie na postumencie - "Na szczęście - szczęść Boże", a także wspomnienie dobroczyńcy w postaci inskrypcji: "potrzebującemu wręczał On chętnie swą pomocną dłoń, szczęśliwemu był On zawsze dobrym, wesołym kompanem". Od jego nazwiska nazwano też szyb na Starym Zdroju, który działał do lat 90. XIX w. oraz ulicę, która koło szybu biegła. Dziś pozostały już tylko kamienne postumenty i nazwa dzielnicy "Brada" z Łaziskach Górnych na Śląsku, gdzie stała zaprojektowana przez niego kopalnia[17].

Częścią komunalnego kompleksu pochówkowego jest cmentarz Kongregacji Wyznania Mojżeszowego, potocznie znany jako cmentarz żydowski.

Obr. 12-17: Cmentarz żydowski, fragment nekropoli w obecnej dzielnicy Śródmieście

Foto: Z. Krasuń

Nekropolia została założona na początku XX wieku, mówi się, że ok. 1902 roku. Centralną część cmentarza zajmuje dom przedpogrzebowy, a po lewej stronie od domu

przedpogrzebowego odnajdziemy pomnik poświęcony osobom zmarłym w obozach koncentracyjnych.

Zwiedzenie tego nietypowego zabytku z pewnością skłania do refleksji nad przemijaniem życia oraz ukazuje różnorodność społeczeństwa Wałbrzycha z początku XX wieku.

Cmentarz żydowski został wpisany do rejestru zabytków 16 marca 1992 roku pod numerem A/4621/1365/WŁ[18].

Mimo niefortunnnych losów społeczności żydowskiej, mniejszość ta uchroniła swój cmentarz przed likwidacją. W mniej korzystnej sytuacji znalazły się liczne cmentarze ewangelickie, Jednym z wielu, które przeszły do *niewidzialności*, jest ewangelicki cmentarz z dzielnicy Podgórze.

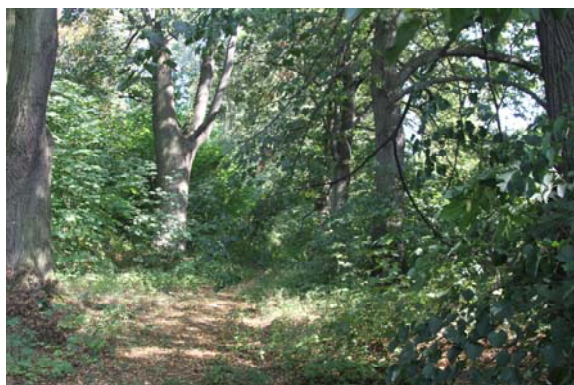

Obr. 18: Nie istniejący ewangelicki dom pogrzebowy w obecnej dzielnicy Podgórze

Źródło: <https://polska-org.pl/916170,foto.html?idEntity=554958>

Obr. 19: Zalesione wzgórze gdzie stał ewangelicki dom pogrzebowy

Źródło: <https://polska-org.pl/3815310,foto.html?idEntity=554958>

Obr. 20, 21: Nie istniejący ewangelicki cmentarz w obecnej dzielnicy Podgórze

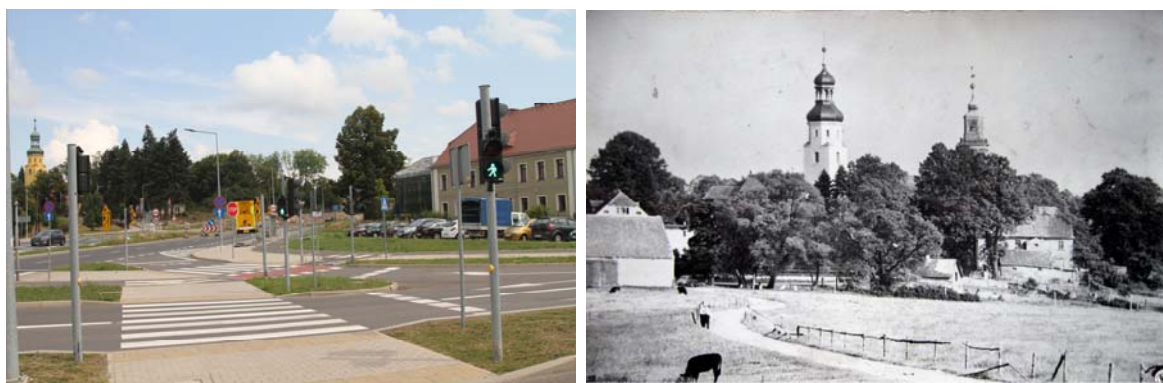
Foto: Z. Krasuń

Podobny los (likwidacja – przejście w *niewidzialność*), spotkał ewangelicki cmentarz w dzielnicy Konradów. Zostały po nim lipowe aleje i wydzielone parcele.

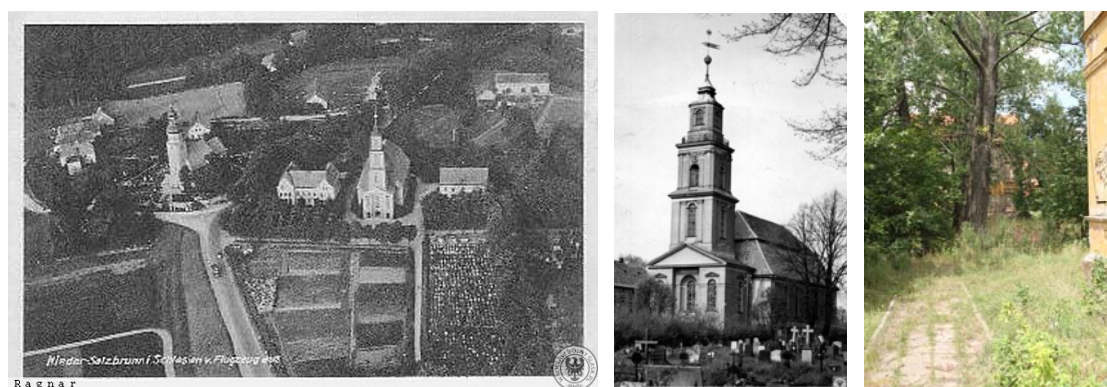
Obr. 22, 23: Nie istniejący ewangelicki cmentarz w obecnej dzielnicy Konradów
Foto: Z. Krasuń

Jeszcze innym przykładem zlikwidowanego w okresie powojennym miejsca pochówków niegdyś należącego do społeczności ewangelickiej jest cmentarz ze Szczawienka.

Obr. 24: W miejscu dawnego ewangelickiego cmentarza przebiega czteropasmowa droga, z panoramy zniknął również ewangelicki kościół, foto: Z. Krasuń

Obr. 25: Archiwalne zdjęcie ukazuje gdzie stał ewangelicki kościół
Źródło: <https://polska-org.pl/676318,foto.html?idEntity=509770>

Obr. 26: Widok z góry ukazujący dawne rozmieszczenie obiektów
Źródło: <https://polska-org.pl/879461,foto.html?idEntity=3666763>

Obr. 27: Frontowa część nieistniejącego kościoła oraz część zlikwidowanego cmentarza
Źródło: <https://polska-org.pl/911437,foto.html>

Obr. 28: Alejka prowadząca z cmentarza do usuniętej ewangelickiej świątyni, foto: Z. Krasuń

Obr. 29: Miejsce po dawnym cmentarzu ewangelickim, foto: Z. Krasuń

Obr. 30: Współczesna droga przecinająca dawny cmentarz ewangelicki, foto: Z. Krasuń

Dawny cmentarz przecina obwodnica miasta, obecnie remontowana i poszerzana o alejkę rowerową. Pierwotnie inwestycja budziła wiele kontrowersji, wałbrzyski dziennikarz pisał:

Na przełomie lat 70. i 80. budowano obecną ul. de Gaulle'a oraz w jej pobliżu osiedle domów jednorodzinnych. Maszyny budowlane usunęły wówczas nagrobki z nekropolii, na której już po zakończeniu wojny pochowano w tajemnicy, doczesne szczątki księżnej Daisy oraz innych członków rodziny Hochberg. Zostały przeniesione w to miejsce ze sprofanowanego przez żołnierzy radzieckich mauzoleum w Księżu. W trakcie likwidacji cmentarza na Szczawienku oburzenie wielu mieszkańców wywołały ludzkie kości walające się na placu budowy. Podobno po nagłośnieniu sprawy część kości zebrano do skrzyni i pochowano na cmentarzu komunalnym przy ul. Przemysłowej [19].

Rozmieszczenie nowo wybudowanych dróg ukazuje poniższa mapa, na której widać przecięty szosą zlikwidowany cmentarz. Jak głosi jedna z opowieści ponoć księżną Daisy pochowano tam właśnie wraz z legendarnym sznurem beczennych pereł.

Obr. 31: Mapa omawianego obszaru

Źródło: <https://polska-org.pl/3612132,foto.html>

Obr. 32: Omawiany obszar ukazany z góry

Źródło: <https://polska-org.pl/5176677,foto.html>

Pokazująca Szczawienko z lotu ptaka powyższe fotografie ukazują skalę wielkości obu kościołów, proporcja oraz stan techniczny wyraźnie pokazuje przewagę budowli ewangelickiej. Wynikało to z oczywistego faktu, że właściciele tych ziem, już w XVI wieku formalnie opowiedzieli się po stronie protestantów [20]. Przywołana fotografia relacjonuje stan przed przejęciem tych ziem przez polską

administrację, i wymianą ludności, a co za tym idzie, zmianą proporcji wyznaniowej; przeorientowaniem stosunku katolików wobec protestantów, na korzyść tym pierwszych [21]. W następstwie czego, katolicka świątynia i zlokalizowany przy niej cmentarz zyskały nowych gospodarzy; natomiast znajdujące się po drugiej stronie ulicy cmentarz, zabudowania i okazała świątynia ewangelicka zaczęły popadać w ruinę.

Polscy katolicy przejęli niemiecką (katolicką) spuściznę, włącznie z grobami tam pochowanych waldenburczyków. Ślady poprzednich gospodarzy wyłaniają się mimo (zdawałoby się usilnych) prób przetransformowania ich w obszar *niewidzialności*. Adekwatnymi przykładami są „podwójne” groby:

Obr. 33, 34: „Podwójne” groby na cmentarzu katolickim, foto: Z. Krasuń

Przy wejściu do kościoła pw. Św. Anny znajdują się, zachowane we względnie dobrym stanie, kamienne płyty ukazujące dawnych możnowładców.

Obr. 35-39: Płyty nagrobne zachowane na katolickim cmentarzu, foto: Z. Krasuń

Obr. 40: Poniemiecki artefakt z cmentarza katolickiego w dzielnicy Szczawienko, foto: Z. Krasuń

W przypadku artefaktów czasów minionych, przemijalność zaciera skutecznie ślady przeszłości. Tłumy potrafią przechodzić obok danego obiektu przez dekady, czynią to bezrefleksyjnie. Mało który ze współczesnych mieszkańców Wałbrzycha zna historię tego megalitu, a dosłownie garstka byłaby w

stanie podać nazwisko człowieka, którego pamięć uhonorowana była płytą z brązu, umieszczoną w centralnym miejscu, z inskrypcją dedykowaną Adolfowi Schütze [22].

Obr. 41: geologowi, królewskiemu radcy górnictwu, dyrektorowi szkoły górniczej - Adolfowi Schütze

Foto: Z. Krasuń

Obr. 42: Współczesny pomnik górnictwa tych ziem, foto: Z. Krasuń

Rolę górników, niezależnie od narodowości czy religii doceniono w pierwszej dekadzie XXI wieku, kiedy to wybudowano stosowny pomnik [23]. Całość dopełnia dwujęzyczne epitafium:
W HOŁDZIE SYNOU ZIEMI WAŁBRZYSKIEJ, KTÓRZY PRZEZ KILKASET LAT CIĘŻKĄ I OFIARNĄ PRACĄ,
NARAŻAJĄC ŻYCIE, TWORZYLI NASZ WSPÓLNY DORÓBEK MATERIALNY I KULTURALNY" [24].

Swoista *czapkę niewidka* spoczywa od lat nad miejskim Mauzoleum. Ten oryginalny, osnuty nimbem różnorodnych opowieści obiekt stanowi niezatarty ślad nazistowskiej strony Waldenburga. Powstał w 1938 roku dla upamiętnienia poległych Ślązaków oraz zabitych pionierów niemieckiego ruchu narodowo-socjalistycznego, wybudowano go jako pomnik "Dumy, Chwały, Siły", zadedykowany był germańskim żołnierzom oraz górnikom [25].

Obr. 43: Waldenburdzkie mauzoleum - pomnik "Dumy, Chwały, Siły", w czasach świetności
Źródło: <https://polska-org.pl/5373059,foto.html?idEntity=535784>

Obr. 44: Waldenburdzkie mauzoleum - pomnik "Dumy, Chwały, Siły", w czasach świetności
Źródło: <https://polska-org.pl/4976520,foto.html?idEntity=535784>

Obr. 45: Waldenburdzkie mauzoleum - pomnik "Dumy, Chwały, Siły", w czasach świetności
Źródło: <https://polska-org.pl/4252817,foto.html?idEntity=535784>

Obr. 46: Waldenburdzkie mauzoleum - pomnik "Dumy, Chwały, Siły", w czasach świetności
Źródło: <https://polska-org.pl/861964,foto.html>

Obr. 47: Wałbrzyskie mauzoleum – ponazistowski pomnik "Dumy, Chwały, Siły", współcześnie
Źródło: <https://polska-org.pl/983576,foto.html?idEntity=535784>

Obr. 48: Wałbrzyskie mauzoleum – ponazistowski pomnik "Dumy, Chwały, Siły", współcześnie
Źródło: <https://polska-org.pl/3783366,foto.html>

Mimo hitlerowskiego rodowodu, nie podzieliło losów innych mu podobnych obiektów bez zawahania wysadzanych, niszczonych w trybie natychmiastowym po klęsce nazistów. Co więcej, przez pierwsze powojenne lata było celem licznych wycieczek i miejscem pikników miejskich. Pozostawione same sobie, niekonserwowane, bez nadzoru, z czasem poczęło popadać w ruinę.

W niewielkiej odległości od Mauzoleum, znajduje się inny poniemiecki pomnik pamięci. Jest (a raczej był) nim Gaj Bohaterów z pomnikiem ofiar wojny 1914-1918, którzy pochodzili z gminy Dittersbach, czyli z Podgórze, obecnej dzielnicy Wałbrzycha.

Obr. 49: pomnik pamięci ofiar wojny 1914-1918 w czasach świetności
Źródło: <https://polska-org.pl/3783366,foto.html>

Obr. 50: pomnik pamięci ofiar wojny 1914-1918, współcześnie
Źródło: <https://polska-org.pl/4052460,foto.html?idEntity=536747>

Gaj zamienił się w okazały las, a pomnik w kamienne rozpadlisko, „upiększane” przez graficiarzy, nawiedzane przez meneli, u podnóża którego wykopano biedaszyb (!).

Germańska tendencja przejawiająca się w okazywaniu szacunku tym, którzy polegli w imię wspólnego dobra znalazła odzwierciedlenie w postaci pomnika wybudowanego w roku 1884 na dzisiejszym placu kościelnym. Upamiętniał ludzi, którzy polegli w wojnie francusko-pruskiej, dzięki którym (w ramach reperacji wojennych) Waldenburg otrzymał spore fundusze na rozbudowę miejskiej infrastruktury.

Obr. 51: pomnik pamięci ofiar wojny wojnie francusko-pruskiej w czasach świetności

Źródło: <https://polska-org.pl/892188,foto.html?idEntity=4092556>

Obr. 52: Pomnik Niepodległości, współcześnie, foto Z. Krasuń

Polska administracja zastąpiła pomnik innym, bardziej stosownym pod kątem komunistycznych trendów [26]. Obecnie w tym miejscu stoi Pomnik Niepodległości.

To co niezmiennie istnieje przy placu to gmach kościoła ewangelickiego (w tle, na powyższym zdjęciu), oraz plebania parafii ewangelickiej (tu nie widoczna, po lewej stronie). Na prawo, ulokowany jest najstarszy kościółek katolicki w mieście – pw. Matki Boskiej Bolesnej. Natomiast zaraz za drogą znajdował się cmentarz, wtenczas to były już obrzeża miasta i ta lokalizacja była stosowna pod kątem pochówków. Rozwój miasta (jeszcze za czasów Waldenburga), wymusił podjęcie decyzji o zlikwidowaniu owej nekropoli (na której chowano wyznawców różnych religii), i przeniesieniu szczątków w dalszą część miasta; gdzie przetrwała do czasów współczesnych i obecni stanowi największy kompleks cmentarny Wałbrzycha. Zwolnione miejsce wykorzystano na wzniesienie szkoły, która istnieje i spełnia swoje funkcje po dziś dzień.

Obr. 53: Miejska szkoła wybudowana na miejscu byłego cmentarza, foto Z. Krasuń

Obr. 54: Były dom pogrzebowy, foto Z. Krasuń

W lewym skrzydle, na poziomie piwnicy (czyli dawnych grobów!) ulokowana jest sala gimnastyczna, wśród polskich uczniów, mimo upływu ponad stulecia od czasu jej wybudowania (1910 r.), wciąż krążą opowieści z niemieckimi duchami w roli głównej. W sukurs tym żartom, w roku 2016 przyszły doniesienia o wydobywaniu spod remontowanej drogi ludzkich szczątków mogących pochodzić sprzed 200 lat [27].

O dawnej nekropoli przypomina budynek byłego domu pogrzebnego [28], obecnie służący administracji publicznej.

Kolejnym zdesakralizowanym niemieckim cmentarzem jest ten, który znajdował się przy obecnej ulicy Ludowej (Miłosnej) w dzielnicy Biały Kamień. Zostały po nim alejki i mgliste wspomnienia najstarszych mieszkańców.

Obr. 55: Alejka na zdesakralizowanym poniemieckim cmentarzu

Źródło: <https://polska-org.pl/4079785,foto.html?idEntity=4079772>

Obr. 56: Pozostałości zdesakralizowanego poniemieckiego cmentarza

Źródło: <https://polska-org.pl/4176352,foto.html?idEntity=564664>

Z miejsca pochówków przeobraził się w ustronie dogodne pod kątem spacerów i obiektem enigmatycznych opowieści ale również – dzięki płytko położonym złożom węgla - obszarem ponętym dla osób utrzymujących się z biedaszybów [29].

Po kościele, który został wyburzony w 1969 roku nie ma już śladu, po cmentarzu pozostały pojedyncze groby obnażające uchybienia formalne przy likwidacji obiektu.

Obr. 57: Dawna przycmentarna kaplica

Źródło: <https://polska-org.pl/901590,foto.html?idEntity=552498>

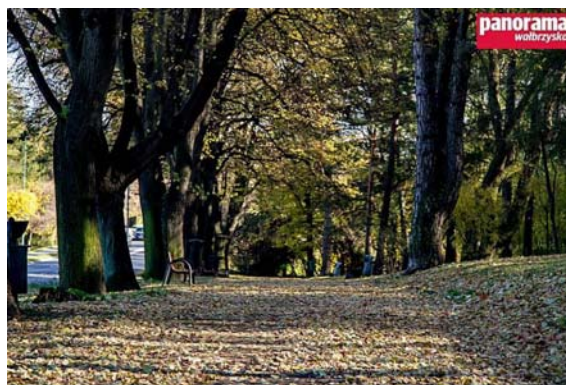

Obr. 58: Wnętrze kaplicy w czasach świetności

Źródło: <https://polska-org.pl/962093,foto.html?idEntity=552498>

Z kompleksu zachował się budynek dawnej kaplicy cmentarnej, który przeszedł pod zarząd Rodzinnych Ogrodów Działkowych. Na zachowanych zdjęciach z epoki, możemy oglądać kunszt wnętrza tego budynku, gdy jeszcze służył do celów pogrzebowych.

Były przemieniane na place zabawy [30], miejskie skwery, na miejsca spacerowo-wypoczynkowe, na ogrody działkowe – takie los spotkały poniemieckie cmentarze znajdujące się w obecnej dzisiejszego Wałbrzycha, jednym z wielu przykładów może być dzielnica Piaskowa Góra.

Obr. 59: Dawna cmentarz przekształcony w park, źródło: <http://walbrzych.naszemiasto.pl/artukul/zdjecia/zapomniane-walbrzyskie-cmentarze-zdjecia,3905749,artgal,22596127,t,id,tm,zid.html>

Obr. 60: Dawna cmentarz przekształcony w park, źródło: <http://walbrzych.naszemiasto.pl/artukul/zdjecia/zapomniane-walbrzyskie-cmentarze-zdjecia,3905749,artgal,22596123,t,id,tm,zid.html>

Nie sposób wyliczyć tu wszystkich poniemieckich miejsca pochówku, które przeszły w *niewidzialność*, należy jednak zasygnalizować istnienie tych w dzielnicach Sobiecin i Stary Zdrój. Przy czym, ze wszystkich wymienionych w niniejszym artykule, najwięcej kontrowersji budzie ten z dzielnicy Szczawienko, gdzie według legendy miały być złożone szczątki księżnej Daisy; osoby (społecznie wrażliwej) postrzeganej w pozytywnym świetle, uhonorowanej przez współczesnych wałbrzyszan pomnikiem znajdującym się na froncie kompleksu pałacowego, przy ulicy Zamkowej. Sentyment Polaków do rodzimych Hochbergów, a tym samym do Książa, wiąże się i z tym, iż poczynając od początku XVI wieku, sprawowali oni pieczę nad tym niegdyś piastowskim zamkiem. Pamięć o słowiańskich korzeniach miejsca i obiektu została utrwalona na Dziedzińcu Czarnym, gdzie znajduje się *unikalna ściana herbowa z czerwonego piaskowca, która została stworzona na początku XX wieku i na której zaprezentowane są herby wszystkich właścicieli zamku od Piastów do Hochbergów* [30].

Obr. 61: Pomnik księżnej Daisy, foto Z. Krasuń

Obr. 62: Dziedziniec Czarny, na Zamku Książ, źródło: <https://walbrzych.fotopolska.eu/994628,foto.html>

3. Zakończenie

W dziejach Wałbrzycha z czasów niemieckich, czyli Waldenburaga, ważną rolę odegrały m.in. rody: Czetrzitzów, Hochbergów, Albertich, Tielschów, Brade. Mimo powszechnej niepamięci (ale i niewiedzy) dla znaczenia tychże klanów, artefakty miejskie przypominają o dawnych właścicielach miasta, wsi i osad – część z nich to obecnie dzielnice Wałbrzycha.

Stan wiedzy przeciętnych wałbrzyszan na temat historii miasta jest niski lub żaden. Wiedza o tym kogo dokładnie upamiętniają konkretne obiekty, odeszły wraz z wysiedloną z tych ziem ludnością niemiecką. Przykład niewiedzy znajduje się na skrzyżowaniu ul. Moniuszki i Zamkowej.

Obr. 61: Pomník dedykovaný pamäti Dr Paula Rittera, posla do Landtagu, radnemu sejmiku powiatowego, sędziemu, radcy stanu, generalnemu administratorowi dóbr Hochbergów, foto Z. Krasuń

Od przesiedleń musiało upłynąć wystarczająco czasu aby przybywający tu Słowianie, zdążyli obyć się z tutejszym otoczeniem, przetrzeć swoje szlaki, zadomowić się na ziemi przez wieki zarządzanej przez ludność germańską. W okresie adaptacji, nosili jarzmo obcości, doskwierało im poczucie bycia „nie u siebie”. Zmagali się z lękiem i niepewnością, czy aby Niemcy nie wrócą i ich nie wypędzą, nie ukarają, nie skrzywdzą. Stąd, nieco profilaktycznie przysłaniali woalem *niewidzialności*, to co nosiło ślady niemieckości, nadawali temu choćby pozór polskości. W ten sposób, na miarę bieżących możliwości, budowali swoją przestrzeń. Grzebiąc zwłoki bliskich, chętniej wyznaczali nowe parcele, a jeśli już musieli skorzystać z cmentarza poniemieckiego, to wybierali miejsca jak najbardziej oddalone od niemieckich pochówków, tak aby krewni, nie musieli znosić pośmiertnej bliskości przedstawicieli narodu, który jeszcze niedawno byli ich oprawcami.

Grzebiąc bliskich w wałbrzyskiej ziemi, przełamywali obcość, szykowali grunt dla potomnych. Nie wpisując się w zastany porządek, ale nadbudowując, tworząc swój ład manifestowali to, o czym pisze Schütz w kultowym eseju o obcości, gdzie uzasadnia ową negację zastanego porządku, wskazując że podmiotowy człowiek nie uczestniczy,

w żywej, uwarunkowanej historycznie tradycji, poprzez którą ów system jest tworzony – a dale dodaje – Jedynie sposób życia naszych ojców i dziadów staje się elementem naszego własnego sposobu życia. Groby przodków i wspomnienia nie mogą być ani przeniesione, ani zdobyte. Stąd też obcy, zbliżając się do nowej grupy, jest przybyszem w pełni tego słowa znaczeniu [32].

Jedynym sposobem na zmianę statusu z *przybysza* na „swojaka”, zabiegiem służącym przełamaniu obcości, było zbudowanie alternatywnego świata, a istniejący dotychczas, ten zastany – należało przekształcić w mniej lub bardziej *niewidzialny*, by z czasem w to miejsce zaimplantować swój porządek. Stąd perspektywa Polaków wobec poniemieckich cmentarzy i obiektów pamięci w dawnym Waldenburgu była (i w jakimś sensie nadal jest) taka jak opisano powyżej.

Jest to zaledwie wybiórczy i nie pełny przegląd zagadnienia, zarazem jest to zasygnalizowanie istotności tematu, który powinien być poddany głębszym badaniom.

Bibliografia:

- [1] URZĄD MIASTA w Wałbrzychu: „Wałbrzych - location”, udostępniono 12 sierpień 2018, <http://poznaj.um.walbrzych.pl/en/page/wa%C5%82brzych-location>
- [2] BIELAWSKA, Sylwia: Wałbrzyskie szkice. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 2015. 9. ISBN 978-83-935019-4-6
- [3] HEFID, Gwidon: Ćwierć. Wałbrzych: Fundacja Uważność Bycia, 2017. 23. ISBN 978-83-927717-5-3
- [4] BIELAWSKA, Sylwia: Wałbrzyskie szkice. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 2015. 9. ISBN 978-83-935019-4-6
- [5] ŻÓŁTAŃSKI, Krzysztof: Krajobraz kulturowy Wałbrzycha... Wałbrzyskie szkice. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 2012. 459–60. ISBN 978-83-935019-4-6
- [6] SZALKOWSKI, Artur: Sekrety Wałbrzycha. Łódź: KSIĘŻY MŁYN, 2017. 102. ISBN: 978-83-772-9398-0

- [7] WIDERA, Agnieszka: „Bez praw grodzkich miasto jest kulawe?”, udostępniono 8 grudeń 2018, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Bez-praw-grodzkich-miasto-jest-kulawe-2746881.html>
- [8] SZAŁKOWSKI, Artur: „Wałbrzyskie biedaszyby...”, udostępniono 12 sierpień 2018, <http://walbrzych.naszemiasto.pl/artykul/walbrzyskie-biedaszyby-nadal-dzialaja,2146574,artgal,t,id,tm.html>
- [9] SZAŁKOWSKI, Artur: „Złomiarze rozbierali”, udostępniono 12 sierpień 2018, <http://walbrzych.naszemiasto.pl/artykul/zlomiarze-rozbierali-remontowany-wiadukt,2260856,art,t,id,tm.html>
- [10] KULESZO, Marcin: Najdawniejsze dzieje ziemi wałbrzyskiej..., Wałbrzyskie szkice. Wałbrzych: Gmina Wałbrzych, 2012. 5. ISBN 978-83-935019-4-6
- [11] HEFID: Ćwierć, 117
- [12] SAKOWSKA, Magdalena: „O ogrodach, mauzoleum Hochbergów i nieszczęśliwych zabytkach”, udostępniono 12 sierpień 2018, <https://walbrzych.dlawas.info/lokalna-turystyka/o-ogrodach-mauzoleum-hochbergow-i-nieszczesliwych-zabytkach/cid,9011,a>
- [13] URZĄD MIASTA w Świebodzicach: „Bezcenny sarkofag rodziny Hochbergów odnowiony”, udostępniono 15 sierpień 2018, <http://swidnica24.pl/2017/10/bezcenny-sarkofag-rodziny-hochbergow-odnowiony/>
- [14] JANKOWSKI, Kazimierz: „Alberti - wałbrzyski prekursor”, Wałbrzyski Informator Kulturalny, nr nr 3(160)/2011 (2011): 33, https://issuu.com/wik.walbrzych/docs/wik_2011_3
- [15] WĘGRZYN, Elżbieta: „Perły wałbrzyskiej nekropolii”, udostępniono 13 sierpień 2018, <https://walbrzych.dlawas.info/historia/perly-walbrzyskiej-nekropolii-zdjecia/cid,9356,a>
- [16] WĘGRZYN
- [17] WĘGRZYN
- [18] LIPIŃSKI, Dariusz: „Wałbrzych w szczegółach: Cmentarz Żydowski w Wałbrzychu”, udostępniono 14 sierpień 2018, <https://walbrzych.dlawas.info/lokalna-turystyka/walbrzych-w-szczegolach-cmentarz-zydowski-w-walbrzychu-foto/cid,8558,a>
- [19] SZAŁKOWSKI, Artur: „Zapomniane wałbrzyskie cmentarze”, udostępniono 14 sierpień 2018, <http://walbrzych.naszemiasto.pl/artykul/zapomniane-walbrzyskie-cmentarze-zdjecia,3905749,artgal,t,id,tm.html>
- [20] NOCHOWICZ, Tomasz: Sytuacja religijna na ziemi wałbrzyskiej, t. II, Nowa Kronika Wałbrzyska. Wałbrzych: Museion, 2014. 255. ISBN 978-83-936834-1-3
- [21] SIENKOWIEC, Daniel: Władze i Kościół na Dolnym Śląsku w latach 1945-1975, t. IV, Nowa Kronika Wałbrzyska. Wałbrzych: Museion, 2016. 313–15. ISBN 978-83-936834-3-7
- [22] HEFID: Ćwierć, 105
- [23] „Rusza budowa Pomnika «Pamięci Górnictwa Wałbrzyskiego»”, udostępniono 14 sierpień 2018, http://www.gornik.walbrzych.pl/news-1455-Rusza_budowa_Pomnika_Pamieci_Gornictwa_Walbrzyskiego_.php
- [24] HEFID: Ćwierć, 55
- [25] HEFID, 109
- [26] HEFID, 69
- [27] PANORAMA WAŁBRZYSKA: „Ludzkie szczątki pod ul. Limanowskiego”, udostępniono 15 sierpień 2018, <http://walbrzych.naszemiasto.pl/artykul/ludzkie-szczatki-pod-ul-limanowskiego-zdjecia,4031154,artgal,24224464,t,id,tm,zid.html>
- [28] SZAŁKOWSKI: „Zapomniane wałbrzyskie cmentarze”
- [29] SZAŁKOWSKI
- [30] SZAŁKOWSKI
- [31] ZAMEK KSIĄŻ: „Czarny Dziedziniec”, udostępniono 15 sierpień 2018, <https://www.ksiaz.walbrzych.pl/biznes/sale/czarny-dziedziniec>
- [32] SCHUTZ, Alfred, O wielości światów. Kraków: NOMOS, 2012. 217. ISBN 9788376880945

The Polish perspective of the German necropolis and memorials in the Wałbrzych (Waldenburg)

Mgr. Zygmunt Krasuń Ph.D.(c.)

Uniwersytet Wrocławski, plac Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław, zygmunt.krasun@uwr.edu.pl

Abstract

German cemeteries and memorials in Wałbrzych were treated equally - without respect, with dislike or even hostile. Parts were forgotten, most were demolished. Was this a form of historical revenge? Or maybe the natural consequence of the Germanic exchange of the population into Slavic? The phenomenon of German cemeteries and places of remembrance on Polish soil, seen through the prism of Wałbrzych, formerly known as Waldenburg, is an interesting contribution to academic analysis, it will also be the subject of my reflections.

Keywords: Wałbrzych, Waldenburg, cemeteries, monuments, invisibility.

Commemorating Communism? The Controversial Connotations Associated with the Central Square in Slovakia's Second City [1]

Marty MANOR MULLINS, Ph.D.

Flathead Valley Community College, Kalispell, Montana, U.S.A., mmullins@fvcc.edu

Abstract

This paper investigates the past and present connotations behind the name and symbolic emblems marking the monument at Liberators' Square in Košice, Slovakia. By surveying the square's history since World War II, the paper examines not only how successive administrations utilized the space, but moreover how residents' perceptions of the square changed over time. Originally constructed to honor the Red Army for delivering Košice from the Nazis, the 1947 monument maintains its hammer and sickle insignia and is still commemorated annually, almost thirty years after the fall of the Communist regime. Locals today question why this purportedly "Communist" monument should remain in a prime commercial district downtown, and in 2017 two were jailed for removing the memorial's Soviet insignia. Linking past and present, this paper connects the history of the nucleus of Slovakia's second-largest city with the current firestorm of controversy surrounding the monument's "Communist" emblems.

Keywords: History of Second World War Memorials, Politics of Memory, Communism, Slovakia

1. Introduction

When I first moved to Košice, Slovakia in the year 2000, I remember telling friends and family back home that I got a kick out of passing a Communist monument every day as I walked from my apartment block into town. To me the hammer and sickle emblems on this memorial's pillars symbolized Communism. I did not know its meaning, only that this construct situated on the intersection known as "**Liberators' Square**" was one of the few monuments meticulously groomed in a city full of socialist architecture overgrown with weeds, fountains with no water, and cement planters with no flowers.

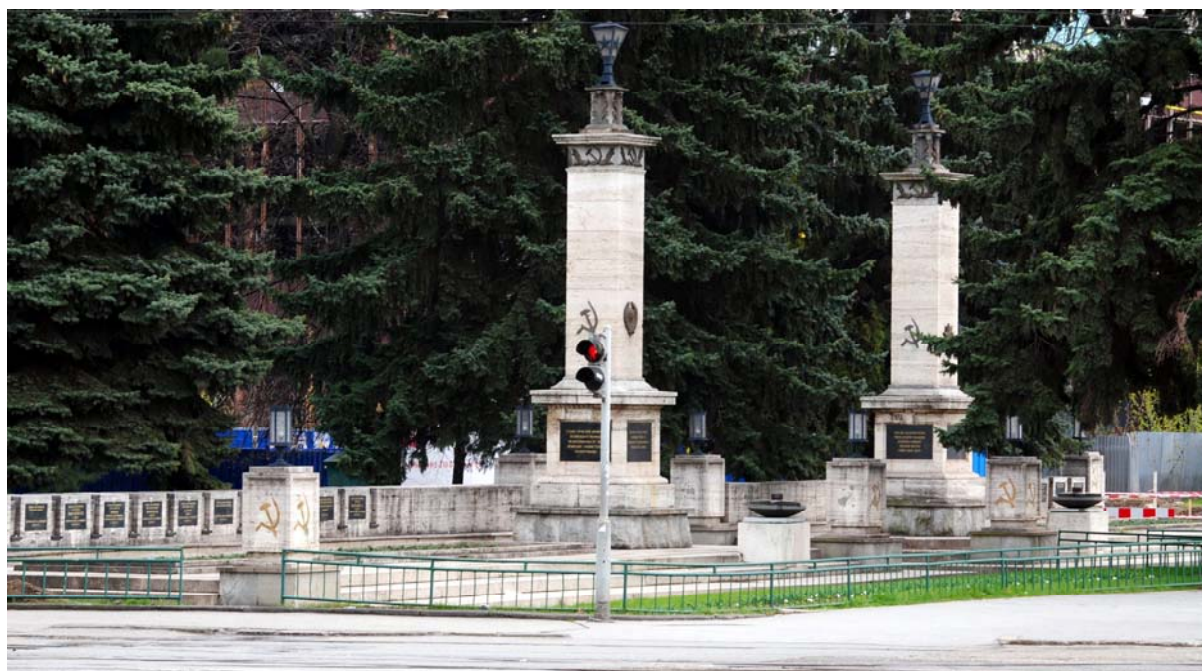

Fig. 1: Liberators' Square today. Košice, Slovakia (Photo courtesy of author).

Years later I was shocked to see eyewitness photos of Košice's Liberators' Square from 1968 showing it demolished. If this one memorial that was so carefully maintained even years after the fall of Communism had been destroyed, then the citizens of Košice must truly have been enraged in 1968. It was then I learned that **for two weeks in August 1968, Liberators' Square became the center of the city's outrage** — directed towards those who formerly came to set the Slovaks free but paradoxically had returned as oppressors themselves.

Fig. 2: Eyewitness photo of Liberators' Square disfigured in protest after August 21, 1968 Soviet invasion (Photo courtesy of Gene & Alice Fossner)

Further study, however, uncovered yet another layer of suffering that had occurred where today's monument remains. **It had been the site of a Jewish ghetto during the Second World War. What became known as the "City Ghetto" was situated a few steps southeast of where Liberators' Square now stands [2]. – Over 15,000 Jews were deported from Košice alone [3] with only approximately 450-600 returning [4] from the death camps to the city.**

The story continues, however, as **Liberators' Square is annually commemorated almost 30 years after the fall of the Communist regime.** Citizens have repeatedly removed the Soviet emblems, only to meet resistance from the city administration, which replaces them. Despite the fact that cities across the Czech Republic and Slovakia have either relocated or abolished their postwar tributes to the Soviets, **Košice seems determined to pay homage to the fallen Red Army soldiers yet has done little to acknowledge any responsibility in the identification and deportation of its large prewar Jewish population.**

This paper therefore investigates the square's history since World War II and frames its diverse interpretations. It concludes with an analysis of the post-Communist debate regarding how the city's past, particularly the regime dominations of the 20th century, should be remembered. The primary questions this study raises are the following: **Why does Košice maintain the hammer and sickle insignia on this *one* central monument and hold ceremonies here annually when it can easily be argued that the "liberators" became oppressors themselves? Furthermore, why have grassroots efforts to commemorate the city's Holocaust victims failed? [5]**

2. History of Košice and its Central Square

Although ruled by the Hungarian empire for almost 1,000 years, Košice (and the territory encompassing present-day Slovakia) joined with Bohemia and Moravia to create Czechoslovakia in 1918. In 1938, however, under pressure from Nazi Germany and the Munich Agreement, the Czech Lands became a Nazi protectorate and Slovakia a Nazi client state for the duration of the Second World War. **Košice and southern Slovakia were awarded to Hungary with the First Vienna Arbitration of November 1938.**

When the Germans themselves replaced the Hungarian administration in March 1944, they intensified the targeting of Hungarian Jews [6]. Furthermore, **the Nazis designated Košice as a primary railway hub through which victims would be transported to the Auschwitz death camp. Attorney and European Holocaust Research Infrastructure Fellow Adam Gellert believes that altogether 437,000 Hungarian Jews (including all in Hungarian-occupied territories) travelled through Košice on their way to Poland** [7]. Even Nobel Peace Prize winner Elie Wiesel mentions Košice in his famous memoir *Night*, recounting how he and his family were deported from their home in northern Romania to Auschwitz [8]. A total of 15,707 Jews were deported from Košice [9].

As the Second World War came to a close, the Soviet Red Army came from the east and fought in monumental conflicts such as the Battle of Dukla, where Russian, Ukrainian, Czech, Slovak and other soldiers died to liberate eastern Slovakia. Košice itself was freed on January 19, 1945 [10]. **In commemoration of the soldiers' sacrifice, the City of Košice's Administrative Commission decided on April 23, 1945 to construct a monument on the site of the former square, renamed "Liberators' Square"** [11]. To date the western side of the square memorializes the Soviet army with 24 tombs representative of the 4th Ukrainian front and the Russian army who fought for the city. Two pillars bearing the hammer and sickle emblems of the Soviet Union, lanterns, and an eternal flame decorate the site. The monument on the opposite side of the square houses the Tomb of the Unknown Anti-fascist Soldier [12].

In one of the ironies of history, a young Leonid Brezhnev was personally present in the city in 1945 as the chief political commissar (*hlavný politruk*) of the 18th Russian Armada. Also present at the emancipation of Košice was Sergej Gorbachev, the father of the Soviet Union's last General Secretary, Mikhail Gorbachev. Sergej fought in the battle for the city and was wounded in heavy fighting just outside of town along with Košice citizen soldiers [13]. Brezhnev, who initially appeared as "liberator" in 1945 returned to eastern Slovakia 23 years later only to issue the command to invade Czechoslovakia in 1968 as "oppressor" [14].

The 1968 window of liberalization known as the "Prague Spring" unfortunately came to an abrupt end, however, when Soviet tanks from five Warsaw Pact states rolled into Czechoslovakia on August 21, 1968. **Košice residents chose to stand their ground against the advancing troops at the city's main intersection, which explains why the majority of victims were shot and injured at Liberators' Square. In addition to the five killed at the square, 36 were shot and six more wounded there** [15]. A total of seven died in Košice that day [16].

While Jan Palach's 1969 self-immolation in Prague has become a symbol and reminder of the invasion's 108 victims across Czechoslovakia, a young man in Košice sadly repeated the same act. **Michal Lefčík, a nineteen-year-old civil serviceman from the eastern Slovak village of Sečovská Polianka, lit himself on fire on the downtown square on April 11, 1969.** Although the motive for his immolation is debated, a 2011 article in the *Košice Korzar* newspaper notes that most consider his death a revolt against the Soviet occupants who invaded in 1968 [17].

Twenty years later, in 1989, the square once again served as a stage for protest during the Velvet Revolution. This time, though, the protest was quiet. **On November 21, 1989, 200-300 citizens gathered adjacent to Liberators' Square to light candles in honor of the seven who were shot there in 1968.** A secret police report described the episode as such: "The whole procession of university students marched quietly with lit candles, carrying banners with texts reading: '20 Years of Stagnation is Enough,' 'We Want Freedom and Democracy,' and 'We are Not Alive.'" [18] Silent challengers wrote the words, "We will not forget" on the sidewalk in chalk [19].

3. Fiery Public Debate

The history of Liberators' Square chronicles successive top-down efforts to utilize the space for both benign and nefarious purposes. The fates of thousands of wartime Jews as well as that of challengers to the Warsaw Pact invasion were sealed on the site that still bears the name "Liberators' Square." Yet the year 2018 marks almost 30 years since the collapse of Communism in Eastern Europe and, correspondingly, the absence of any hegemonic regime dictating policy in Košice. **Why, then, does the city maintain the Soviet insignia on this central monument and hold ceremonies here annually when the "liberators" became persecutors? Additionally, why have grassroots efforts to commemorate the city's Holocaust failed?**

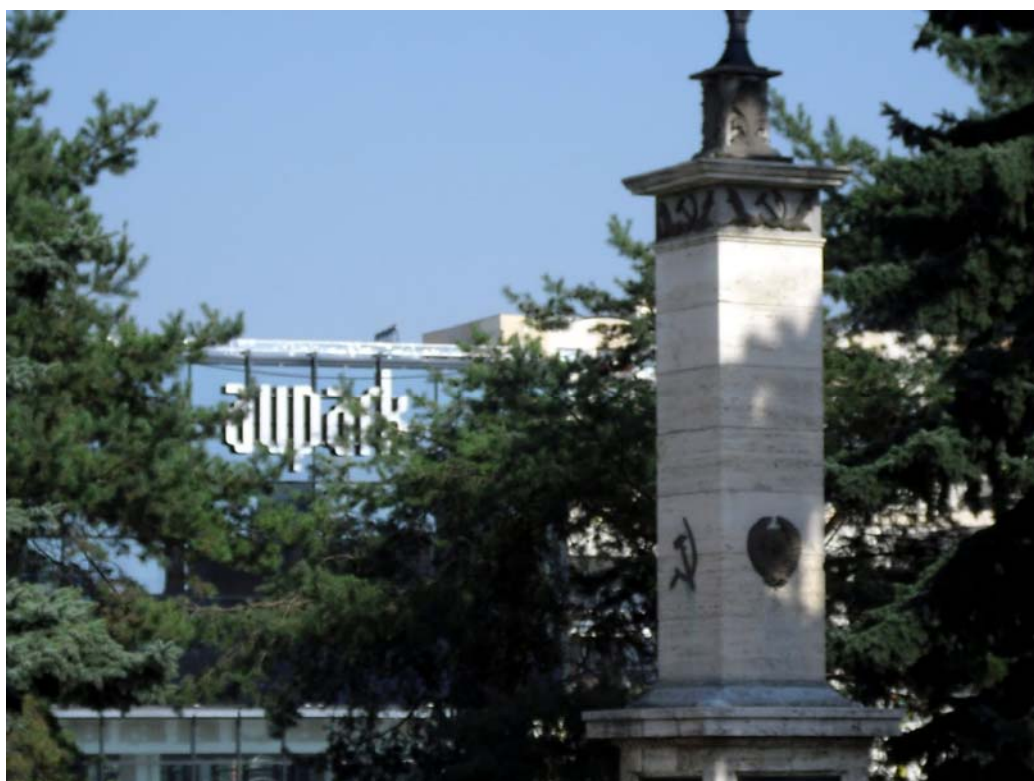

Fig. 3: AuPark Shopping Center adjacent to today's Liberators' Square (Photo courtesy of author)

Several recent events illuminate the meaning present-day residents attribute to the memorial. **When it was decided in 2010 that a mega AuPark shopping center would be built on the large parking lot behind the monument, the fate of the World War II memorial came into question.** A lively debate ensued with young and old voicing their opinions. Consider the sentiment of one blogger:

My opinion is that this controversial monument with the Russian weapons, which actually ensured us 40 years of oppression, belongs elsewhere. ...For me it's sad when I walk past this monument and just a few steps away I find myself in front of another plaque on which are the names of six Košice citizens gunned down by Russian weapons in the year 1968 [20].

Amidst this debate, in January 2010 (and again in 2016), multiple symbols were stolen off the edifice, including the Soviet star, which was removed from the graves of Red Army soldiers [21]. The contestation reached its height on August 30, 2017 when Košice activist and artist Ľuboš Lorenz was accused of disorderly conduct and became the first such trespasser to be jailed for three nights after removing eight hammer and sickle emblems from the memorial [22].

As is common in societies struggling to negotiate appropriate contemporary responses to historic tributes which dot the urban landscape [23], a variety of interpretations exist regarding the meaning behind Liberators' Square. The oldest members of Košice, in particular, maintain that the

insignia do not represent Communism as much as that they symbolize the Red Army, which freed the city from the Nazis. Many born after the war, however, see the monument as an affront to the memory of those killed on this site in 1968 in the Soviet effort to crush the Prague Spring. Those too young to remember these events often view the downtown memorial and symbols as commonplace and void of meaning [24]. **One young person commented, “Communists symbols in public spaces are unnoticed and unimportant. No one cares; it is like furniture. It does not have meaning anymore.”** [25]

4. Attempts at Holocaust Commemorations

(NOTE: At the time this paper was written, I did not realize that Košice does, in fact, have more than two memorials commemorating local Holocaust victims.)

Regarding the lack of a local tribute to Košice’s Holocaust victims, it should be noted that Košice is not completely void of Holocaust remembrances, as **sociologist Adam Gajdoš** explains [26]. **The concern is that those which do exist are lacking, and, that the 2009 grassroots effort to instate a citizen-funded memorial failed, despite gaining initial traction** [27]. The two primary existing memorials of the Shoah in Košice are, first, the large Star of David, removed from the city’s Neolog Synagogue in the 1960s when the regime repurposed the building into the central art house (*Dom Umenia*). The star is now located in the municipal cemetery’s Jewish section, far from the public eye. A plaque at the renovated synagogue on Puškin Street functions as the second memorial. This tribute, however, was not installed by the City of Košice nor its residents but rather is one of seven such plaques instated around Slovakia by the Slovak Ministry of Culture [28].

Fig. 4: Košice’s only remaining functioning synagogue, Puškinova Street. (Photo courtesy of author)

In 2009, after an uptick in hometown interest in the Jewish history of the city, the local initiative “Citizens to Citizens” attempted to raise money for a civic Holocaust memorial. Led by **Ladislav Rovinský**, the project attempted to establish a tribute financed entirely by individuals, not the government or private firms [29]. Gajdoš, notes that the Citizens to Citizens campaign was

primarily concerned with shedding the city's reputation for "backwardness" by not acknowledging its wartime internment and deportations: **"Rovinský asserts that making the Holocaust a central point for local cultures of memory is a sign of cosmopolitanism, implying that the failure to do so proves Košice's provinciality; in Rovinský's own words, 'a European city must have this!'"** [30] Unfortunately, even after amassing 3,000 Euro, the initiative collapsed and the city still lacks a municipally-driven tribute to what equaled almost 20 percent of Košice's pre-war population [31].

5. Analysis

Gajdoš' points out that, although traditional historic commemorations aim to legitimize the current administrations, the demise of Communism now allows for the "democratization of memory politics." [32] He notes that many of the memorials erected since 1989 in the former Soviet bloc are the products of grassroots efforts or those of a particular philanthropist. These monuments often follow the "mnemonic trope of apology and regret ... memorials devoid of triumphalism, uniting their audiences through a shared repudiation of evil." [33] Gajdoš concludes, "If the prime interest of post-socialist memory politics is, as always, the legitimation of the current democratic regime, [then] negotiations over new monuments to traumatic past[s] are at the same time re-negotiations of the boundaries of solidarity in democracy." [34]

If Liberators' Square is measured according to these standards, then it appears that Košice is woefully behind in recognizing and remembering atrocities committed not in a dark corner, but in the very center of town. **The persistent determination to maintain the Red Army memorial would not be so unsettling if it were not for the simultaneous disregard for the internment of countless Jews before being sent to their deaths, the expiration of five men during the city's 1968 Warsaw Pact invasion, and the immolation of Michal Lefčík in 1969. Is this selective commemoration a result of locals wanting to whitewash any potential culpability in some or all of these traumatic events?**

Although some may argue that the original phase of the downtown monument (completed on July 1, 1945) was constructed at the behest of the Red Army, a study by **Ph.Dr. Zuzana Zvarová** (Krajský pamiatkový úrad Bratislava) shows that the first phase of the Liberators' Square memorial was built under orders from Košice's own Administrative Commission (#5943/1945) with the subsequent support of the Slovak National Council's Board of Commissioners on July 26, 1946 [35]. Thus, the local administration constructed this phase of the monument of its own free will in 1945.

At the height of the press coverage surrounding the incarceration of Lorenz in August 2017, an Op-Ed article entitled "What to do with Hammers and Sickles?" offered the following introspection, **"There is still so much we prefer not to hear about our past: we do not want to recognize the dark moments, nor come to terms with our role in them."** [36] The author raises the possibility of society's participation in past offenses. Although the Hungarian and German authorities mandated the internment and finally the deportation of Jews, this could not have been accomplished without collaboration from countless locals [37]. **Did the citizens of Košice embrace the narrative provided by their Soviet saviors as a means of absolving themselves of complicity in the deportation of over 15,000 Jews?**

Fig. 5: Tomb of the Unknown Soviet Soldier, which stands opposite the original Liberators' Square memorial. (Photo courtesy of author).

6. Conclusion

Just as the function of Košice's main square has alternated multiple times since its inception, so the city itself was shaped by various administrations. Twentieth-century command of the city by wartime Hungary, Nazi Germany, and the Communist regime explains the fact that locals were limited in their ability to honor past victims. But now, almost 30 years since 1989, the city continues to refurbish its downtown "Liberators' Square" monument, complete with Soviet emblems. The pristine condition of today's memorial stands in stark contrast with the destruction locals unleashed on the very same monument in the wake of the 1968 Soviet invasion.

Meanwhile, no municipal monument exists to the thousands of Jews deported from the city in 1944, including those interned in the ghetto formerly located on this same central square. The lack of such a tribute reinforces the suspicion that the city refuses to acknowledge the entirety of its past as well as local complicity in moral transgressions. **While Košice might want to selectively commemorate its past, it is difficult to understand how the city can justify its persistent celebration of Soviet "liberators" without also admitting the darker sides of its own history.**

Bibliography

- [1] This paper was previously presented at the Czech and Slovak Studies Workshop held at Columbia University in New York City, April 20-21, 2018.
- [2] BÖDÖK, Gergely: "Jewish Sides of Košice (1867-1945)," in *Remembering the City: a Guide through the Past of Košice* (Budapest: Terra Cognita Alapítvány, 2013), 138-139.
- [3] ELIÁŠ, Štefan: "Tragédia košických Židov v rámci rasovej perzekúcie v rokoch 1938-1945" in *Košice a Deportácie Židov v Roku 1944*, eds. Anna Jurová and Pavol Šalamon (Košice: RVO VVŠL gen. M.R.Štefánika, 1994), 115.
- [4] A *New York Times* headline dated one month after Košice was liberated reads: "FEW JEWS IN SLOVAKIA; 300 of Original 15,000 Left in Košice, Press Bureau Says." --*New York Times*, Feb. 20, 1945.

- [5] Special thanks is given to **Mgr. Juraj Gembický** (Krajský pamiatkový úrad Košice) for sharing period and contemporary resources on this topic via email.
- [6] SNYDER, Timothy: *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*, (NY: Tim Duggan Books, 2015), 234-237.
- [7] GELLERT, Adam: interview by author and email, 25 Sept. 2012, Seattle, Washington and Košice, Slovakia. Historian Timothy Snyder's estimation that 437,000 Jews were deported from Hungary to Auschwitz between May and July, 1944 corroborates this figure. Snyder, *Black Earth*, 237.
- [8] WIESEL, Elie: *Night* (NY: Hill and Wang, 1961), 34-35.
- [9] ELIÁŠ: "Tragédia košických Židov," 115. Eliáš notes that this figure is particularly reliable based on additional sources discovered in 1973 as well as reliable published documents, 116. Bödők, "Jewish Sides of Košice, p. 138; Michael Okroy, *Kaschau war eine europäische Stadt: ein Lese- und Reisebuch zur jüdischen Kultur und Geschichte in Košice und Prešov/Košice boli európskym mestom* (Wuppertal: Arco, 2005), 30, 78; Potemra, 48.
- [10] City Landmark Preservation in Košice, *História Košíc pre Budúcnosť Mesta*. (Košice: Mestská Pamiatková Rezervácia v Košiciach, 2005), 26-27.
- [11] ZVAROVÁ, Zuzana: "Pomník padlým v druhej svetovej vojne—sovietski vojaci v Košiciach, postavenie a premeny" in Zborník *Monumentorum tutela* 25/2015, 201 (Pamiatkový úrad SR, Bratislava, 2015, 232 s., Zostavil: Peter Škulavík, ISBN: 978-80-89175-72-7)
- [12] BAUER, Juraj: *A plynuli staročia* (Košice, OTA, a.s. Mesto Košice, 2007), 90.
- [13] KERNER, Jaroslav: "21.1. - Mesto Košice si pripomenulo 65. výročie oslobodenia," *City of Košice website*, <http://www.Košice.sk/article.php?id=6915&name=>; Miroslav Sambor, "Košice oslobodili pred 65 rokmi," *SME*, Jan. 20, 2010.
- [14] SULAČEK, Jozef: "Košice a Pražská Jar v roku 1968," in *Menej známé kapitoly z dejín Košíc za ostatných sto rokov*, ed. Štefan Eliáš. (Košice: Solitudo, 1999), 57-58. Just weeks before the August 21, 1968 invasion, Brezhnev met with Czechoslovak Premier Alexander Dubček at Čierne nad Tisou, the country's border town, 70 miles southeast of Košice.
- [15] "August 1968," *Ústav pamäti národa (ÚPN)*, Bratislava, Slovakia, accessed April 22, 2016, <http://www.upn.gov.sk/august-68/data/obete/obete-augusta-68.pdf>
- [16] According to Interior Ministry reports gathered by Slovakia's National Memory Institute, more Slovaks were killed in Košice during the invasion than in any other Slovak town or city, including Bratislava. Six died in Bratislava and others in various towns and cities, but by far the most injuries in Slovakia occurred in Košice. Ibid.; Bauer, 10.
- [17] Lefčík's death was briefly mentioned in the April 14, 1969 edition of the *Košice Evening* newspaper, but his name was changed to the initials "J.V.," a fact which contributes to the theory that State Security officials made efforts to cover up his death. "Módna smrť" *Košický Večer* (Košice, Slovakia), April 14, 1969; "Pripomenuli si upálenie vojaka Lefčíka" *Korzář/SME* (Košice, Slovakia), April 13, 2011.
- [18] "ŠtB Košice, Denné situačné správy, 24.11.1989 č.1." *November '89, Ústav pamäti národa* 2009 – 2016, <http://www.17november1989.sk/sk/stb-Košice/>.
- [19] The State Security account of the evening confirmed that the whole incident transpired silently and "without emotion or provocation." Ibid.
- [20] NEUWIRTH, Peter: Blog, 'Odstráňte pamätník a premiestnite ho inam!' *SME*, Jan. 19, 2010. <http://peterneuwirth.blog.sme.sk/c/216765/Odstrante-pamatnik-a-premiestnite-ho-inam.html#ixzz1USINY110>
- [21] Peter Kalmus defaced these same emblems on the monument in August 2016. "V Košiciach poškodili pamätník osloboditeľov, Rusi protestujú" *Korzář-SME*, Sept. 16, 2016. <https://Košice.korzar.sme.sk/c/20275733/v-kosiciach-poskodili-pamatnik-osloboditelov-rusi-protestuju.html#axzz4klI88Yu5>
- [22] Local police spokeswoman Jana Mésarová stated that Lorenz was arrested for damaging a memorial. Radka Minarechová, "Detained for Removing Communist Symbols," *Slovak*

Spectator/SME, Sept. 7, 2017. <https://spectator.sme.sk/c/20643866/detained-for-removing-communist-symbols.html>

[23] Indeed, the "Mayoral Advisory Commission on City Art, Monuments, and Markers" states in the Introduction to their January 2018 report, "...New York City's current collection of monuments and markers celebrates some histories and erases others. Redressing this issue should be a process that moves beyond an all-or-nothing choice between keeping or removing monuments. ..." "Report to the City of New York, January 2018" *Mayoral Advisory Commission on City Art, Monuments, and Markers*, (accessed Apr. 7, 2018)

<http://www1.nyc.gov/assets/monuments/downloads/pdf/mac-monuments-report.pdf>

[24] Political scientist Shari Cohen models a generational approach in her investigation of Slovak memories of World War II and the Communist era. See: Shari J. Cohen, *Politics Without a Past: the Absence of History in Post-communist Nationalism* (Durham, NC: Duke University Press, 1999).

[25] RÉVÉSZOVÁ, Zuzana: interview by author, email, March 26, 2018.

[26] GAJDOŠ, Adam: "Built on Bones: Ethnic Cleansing, Cultural Trauma and Solidarity-Building in a Central-European Town," (PhD diss., Masaryk University, Brno, 2017), 75.

[27] Ibid.

[28] Ibid.

[29] Rovinský himself is a descendant of local Holocaust victims.

[30] GAJDOŠ, 79.

[31] Ibid., 82-83; Eliáš, "Tragédia košických Židov," 108. The percentage of Jews relative to the entire Košice population at the time was 19.7 percent. --Eliáš, 108; Michal Potemra, "Židovská otázka v Košiciach v rokoch 1938-1944," in *Košice a Deportácie Židov v Roku 1944*, Jurová and Šalamon, 37; Zlatica Sáposová and Nikola Regináčová, "Historicko-Demografický Vývoj Populácie Košíc v 19. A 20. Storočí," in *Štruktúry a Fragmenty Historického Vývoja Košíc*, eds. Štefan, Šutaj and Nikoleta Dzurikaninová (Košice, Slovakia: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2014), 103.

[32] GAJDOŠ, 69.

[33] Ibid., 69-70.

[34] Ibid., 70.

[35] ZVAROVÁ, 201.

[36] TERENCEZANI, Michaela: "What to do with Hammers and Sickles?" *Slovak Spectator/SME*, Sept. 7, 2017. <https://spectator.sme.sk/c/20643874/what-to-do-with-hammers-and-sickles.html?ref=av-center>

[37] A growing body of literature examines the subject of popular collaboration in Holocaust-era atrocities. For example, see: Jan Tomasz Gross, *Neighbors: the Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (London: Arrow, 2003); Istvan Deak, Jan Tomasz Gross, and Tony Judt, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (Princeton: Princeton University Press, 2009).

Pripomínanie komunizmu? Kontroverzné konotácie súvisiace s centrálnym námestím v druhom najväčšom meste Slovenska

Marty MANOR MULLINS, Ph.D.

Flathead Valley Community College, Kalispell, Montana, U.S.A., mmullins@fvcc.edu

Abstrakt

Príspevok skúma bývalé a súčasné konotácie názvov a symboliky znakov, ktorými sa pamätník na Námestí osloboditeľov v Košiciach vyznačuje. Výskum sa nezameriava len na históriu námestia od 2. svetovej vojny, ale poukazuje aj na postupne využitie priestoru a zmenu vnímania námestia obyvateľmi. Pôvodný pamätník osloboditeľov postavený v roku 1947 na počesť Červenej armády si dodnes zachováva svoje insignie. Každoročne sa táto udalosť pripomína, i takmer tridsať rokov po páde komunistického režimu. Obyvatelia sa dnes pýtajú prečo by mala táto "komunistická" pamiatka ostať v centre mesta, v hlavnej obchodnej štvrti. V roku 2017 boli dvaja páchatelia uväznení za odstránenie sovietskej insignie z pamätníka.

Príspevok popisuje prepojenie minulosti a súčasnosti historického jadra druhého najväčšieho mesta Slovenska so súčasnou diskusiou okolo komunistických znakov na pamätníku.

Kľúčové slová: história pamätníkov 2. sv. Vojny, politická pamäť, komunizmus, Slovensko

Moc a úspech za života, neúcta v zabudnutí po smrti - veľkopodnikateľ barón Leopold Popper a jeho hrobka v Hliníku nad Váhom

Ing. arch. Zuzana GRÚŇOVÁ, PhD.

UNIZA, SvF Kat. pozem. staviteľstva a urbanizmu, Univerzitná 8215/1, 010 26 Žilina, grunova@fstav.uniza.sk

Mgr. Miloslava BOROŠOVÁ MICHALCOVÁ

Univerzita Mateja Bela, Národná 12, 974 01 Banská Bystrica, miloslava.michalcova@seznam.cz

Abstrakt

Židia v Uhorsku nemali ľahké osudy, no nepriazeň nerovnoprávneho postavenia v kresťanskom prostredí podnietila niektorých rozvinúť svoje schopnosti v podnikaní na vysokú úroveň a dosiahnuť aj šľachtický stav. Medzi tieto osobnosti patrí právom Leopold Popper, pochádzajúci z mnohodesnej rodiny z Hliníka nad Váhom, ktorý inteligenciu a ctižiadosť zúročil vytvorením obchodného impéria v podnikaní z drevom - jeho spoločnosť na ťažbu, obchod a prepravu dreva bola snáď najväčšou na svete okolo roku 1880 s pobočkami nielen v Uhorsku. Rodine patrili aj pily, majere, mlyny, pálenice, pivovar či zápalkáreň a známa je tiež zakúpením Esterházyovských, pôvodne Thurzovských majetkov. Barón Popper vzbudzoval aj nepriaznivé emócie, o pozadí právnych sporov s Popperom píše aj Pavol Mudroň, politik, právnik, zakladajúci člen a tajomník Matice slovenskej. Barónova hrobka v Hliníku n. Váhom je rozsahom skromná, triezvo elegantná pseudoklasicistická stavba. Jej stav a zanedbanosť celého židovského cintorína podávajú smutné svedectvo o neúcte a zabudnutí.

Kľúčové slová: barón Leopold Popper von Podhragy, Bytča, Hliník nad Váhom, neoklasicistická hrobka, majetky rodiny Esterházy a Thurzo, židia, Uhorsko

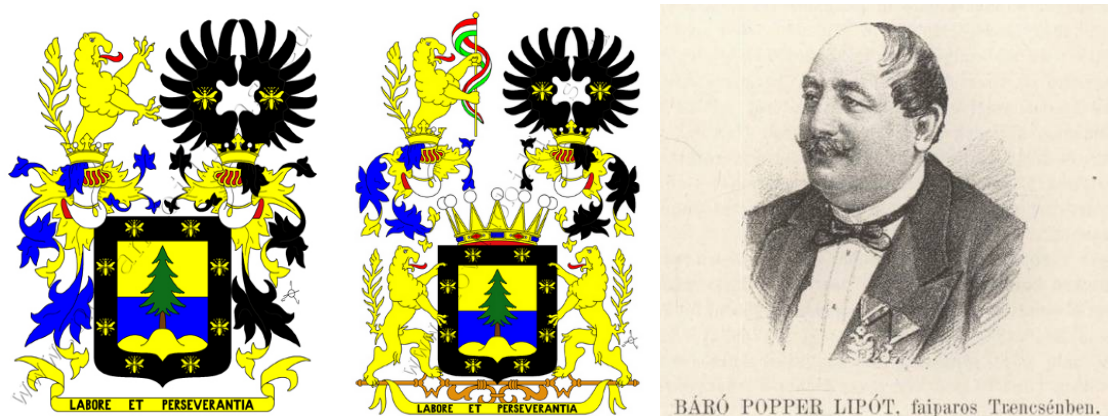
1. Pôvod rodiny a situácia v Uhorsku v 19. storočí.

Údaje o rode sú okrem uvedenej literatúry čerpané z portálu geni.com, kde je aj prehľadný rodokmeň Popperovcov od 18. do 20. stor.. [1], ktorý obsahuje (niekedy aspoň čiastkové) údaje o takmer 3300 pokrvných príbuzných, 10-tich predkoch a 67 potomkoch. Veľká migračná židovských obyvateľov vlna prišla v 18. storočí z Čiech a z Moravy, kde začali v r. 1726 platiť takzvané familianty - iba prvý najstarší syn sa mohol oženiť v mieste svojho rodiska. Ostatní synovia sa sťahovali na územie dnešného Slovenska, kde familianty neplatili a usádzali sa na pohraničnom území v okolí Trenčína a Beckova [2]. Zrejme v tomto období prichádzajú aj predkovia rodiny Popper. Jeden z predkov rodiny Popper - **Samuel Nesanel Lob Popper** sa už narodil v Kotešovej (cca 1741-1749), jeho otec **Jacob Jehuda Popper** má ako miesto narodenia udávané Čechy (oženiť sa už ale do Trenčína). Časť predkov je z Maďarska, iné zdroje vzhľadom na majetky korene rodiny umiestňujú do Haliče. **Leopold Popper**, syn **Hermana Herchela Zwi Poppera** [3] a **Juli Jached Adel Popper** (1800-1858 Hliník [4]) sa narodil 15. 2. 1821 v Bytči - Hliníku. Jeho otec Herman sa narodil cca 1794 i zomrel 12. augusta 1858 v Bytči-Hliníku. Leopold bol jedným (zrejme 2. v poradí) zo siedmych detí a situácia v rodine nebola z ekonomického hľadiska jednoduchá, preto Leopold odišiel do Pešti a neskôr si založil firmu na predaj dreva v Komárne. **Eveline Popper von Podhragy**, rodená Rosenthal (1821-1882) mala s Leopoldom 12 detí. Zosobášili sa v r. 1841 v Hliníku. [5] Do dospelosti sa dožilo iba 9 z detí a zaujímavosťou je, že hoci rodičia ostali do smrti verní židovskej viere, ich deti podľa [6] zrejme neskôr všetky konvertovali. Rovnako všetky z nich uzatvorili sobáše do bohatých šľachtických, bankárskych či veľkostatkárskych rodín so zvučnými menami Goldberg de Buda, Auersperg, Rothchild či Marchesi di Castrone. V búrlivých rokoch 1848-49 Leopold bojoval ako poručík v uhorskej armáde a po návrate pokračoval v podnikaní s drevom. Druhá žena **Rosa** (nar. 1840 v Kotešovej, rodená **Eisenthal**) s Leopoldom strávila jeho posledné roky a dala mu 3 deti, Roberta (*1882), Berthu (*1883) a Valériu (*1884). S Rosou sa zosobášil v Kotešovej 1858 alebo 1882 [7], niekde sa ale vyskytuje aj poznámka „milenka“, t. j. nebol vykonaný oficiálny svadobný obrad (a potomkovia sú bez nároku na šľachtický titul - ako uvádzajú aj genealogické portály).

2. Veľkopodnikateľ Leopold Barón Popper von Podhrágy (1821 – 1886) a jeho obchodné impérium

Zatiaľ čo v 2. pol. 18. stor. boli nobilitácie židov v monarchii veľmi vzácne, od začiatku 19. stor. sa ich počet zvyšoval. Najmä pred r. 1848 prinášal šľachtický titul židov množstvo výhod - boli tak de facto zrovnoprávnení s katolíckym obyvateľstvom, nemuseli bývať v ghettách ani žiadať o povolenie sa sťahovať, smeli nosiť zbraň, vlastniť veľkostatky a pod.. Do zrušenia nobilitačných paragrafov r. 1884,, na základe ktorých bolo možné požiadať o šľachtický titul, priznaný osobe vyznamenanej niektorým zo zásluhných rádov monarchie, sa takto rozširovalo systematizované rádové šľachtictvo (systematisierter Adelstand). Pred r. 1867 (Rakúsko-Uhorské vyrovnanie) bolo udeľovanie Zásluh. rádu Františka Jozefa zriedkavejšie. S výraznou liberalizáciou aj ekonomickým rozmachom súvisel aj posun v sociálnej skladbe novošľachticov v prospech podnikateľov, staviteľov železníc, majiteľov bánk a finančníkov, tiež veľkostatkárov - podnikateľov, ktorí najmä v Uhorsku využívali výrazný nezáujem šľachty o podnikanie. Medzi týchto novošľachticov patrila aj Leopold Popper, držiteľ rádu Železnej koruny II. triedy. Formálne sa tak nová finančná sila stávala rovnoprávnou s ich nemeckými šľachtickými protažkami. S titulom bolo spojené sociálne postavenie a prestíž. Túto mimoriadnu príležitosť si židovská obchodnícka vrstva nedala ujsť - medzi r. 1867 - 1884 tvorili židia 71% zo skupiny nobilitovaných obchodníkov, továrnikov a veľkostatkárov. [8]

Obr.1: Erby L. Poppera z Podhrágy, vľavo z 1869, v strede z 1882. Kresby M. Fialu z portálu

<http://www.novanobilitas.eu/rod/popper-z-podhragy> Vpravo barón L. Poppera z publikácie o významných a úspešných uhorských podnikateľoch [8]

Leopold Popper bol listinou z 23. septembra 1869 za svoje zásluhy o rozvoj ekonomiky zemí koruny sv. Štefana (najmä lesného hospodárstva a poľnohospodárstva), vytvorenie niekoľko tisíc pracovných miest a za podporu chudobného hornouhorskeho obyvateľstva povýšený do uhorského šľachtického stavu s predikátom Popper z Podhrágy (podhrágyi Popper / Popper de Podhrágy). (obr.1 [8,9]).

V r. 1873 otvoril Leopold Popper pobočku obchodnej spoločnosti v Pacykive, Ukrajina a odkúpil 35 000 ha plochy v neďalekej Vyhode. [10] V tomto čase bola Popperova firma najväčšou svetovou firmou v obchode a spracovaní dreva. Okolo 1880 tu založil prvú skupinu 18 píl a tiež prvú vzdelávaciu inštitúciu v oblasti drevárstva vo Vyhode v Rakúsko-Uhorsku. V 1873 založil Leopold aj pílu v Čadci, ktorá sa stala centrom obchodu pre celé horné Kysuce. Druhá píla stála od r. 1889. V Oščadnici vytvoril veľkosklad dreva, ktoré v r. 1875 tvorilo takmer 93% tovaru, ktorý bol vyvezený zo stanice v Čadci. Píla produkovala guľatinu a polotovary, ktoré sa spracovávali mimo regiónu. Popperovci obchodovali najmä s drevom, ale zisk vytvárali aj majere, mlyny, pálenice (väčšinou prenajaté). V Bytči vlastnili parnú pílu, zápalkáreň a pivovar. [11] Popperovcom patrila tiež statok Heindorf, Weldeirz v Haliči a sklady dreva Grandhaler v Hrádku, Jablunkove, Stračove, Tokaji, Tvrdošíne aj inde. Popper bol monopolným kupcom oravského dreva v r. 1864 – 1884, v Zákamennom prenajímal pílu. Veľkosklady mal v Hamburgu, Terste, Odese. Barón Popper pre všetky svoje majetky zriadil ústrednú správu v Bytči-Hliníku, v rámci ktorej bol v Čadci lesný úrad. Prácu na veľkostatku riadil správca (Velwalter). Od r. 1869 bol spoločný správca pre panstvo Bytča-Strečno so sídlom v Čadci, od r. 1872 bol spoločný správca pre Čadcu a Lietavu so sídlom v Rajci. Právny zástupca bol jeden pre všetky panstvá. 4. 5. 1882 získal Leopold za verejnoprospešnú činnosť rád Železnej koruny II. triedy a 1882 bol povýšený do stavu slobodných pánov s predikátom slobodný

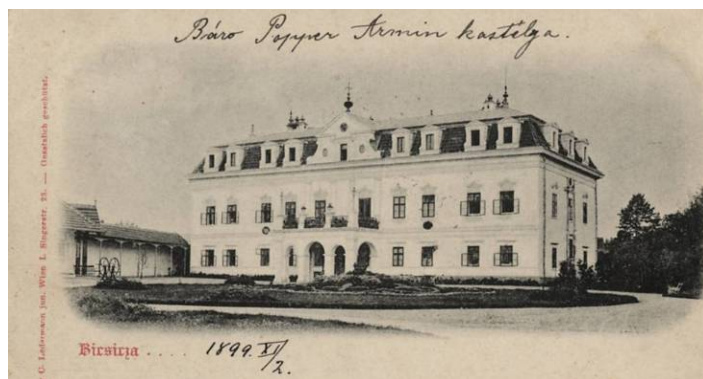

pán Popper z Podhrágy (Freiherr Popper de Podhrágy). Jeho erb bol povýšený. (obr.1) [9] L. Popper zomrel 2.3. 1886 v San Remo, Taliansko[1] a v podnikaní pokračovali jeho synovia. Najstarší Alexander (1855-1923) žil s rodinou vo Viedni, jeho potomkovia odišli do USA. Berthold Arpád (1857-1929) a Armin (1860-1924) podnikali ďalej v obchode s drevom a založili nový veľký podnik na Ukrajine, ale krátko podnikali aj v Rožnove pod Radhoštem. Najmladší Armin zdedil aj panstvo Bytča.

3. Bytča za Popperovcov a panstvá odkúpené od šľachtických rodov v okolí Žiliny

Posledný dedič Thurzovského rodu, usadeného vtedy už v Bytči, Imrich, si vzal za manželku Kristínu Nyari a zomrel náhle v r. 1621. Kristína sa opäť vydala za Mikuláša Esterházy. Majetky a sídlo rodiny Esterházy bolo v Galante, Kismartone a na hrade Fraknó, a tak sa Bytča stala skôr majetkom na výhodný prenájom. Celé panstvo dali do zálohy Gabrielovi Ilešházy a ten ho prenajal ďalej miestnej šľachte. Esterházienci Bytču vykúpili na začiatku 19. stor. a fungovali ako jediní vlastníci až do 1862, kedy panstvo prenajali a v 1868 celkom predali aj so zámkom L. Popperovi.[12] Popper Bytčiansky zámok (už poškodený ohňom v 1856) prestaval na kancelárie a byty. Popper v okolo 1862-68 kúpil aj panstvo Vigľaš a od Ulmanna de Szilányi sepáriovskú časť Lietavy a Považskej Bystrice (Podhradie). V Ladcoch kúpil celé panstvo Karola Motešického a dal ho ako veno dcére Jeanette (1850-1917) [13].

Syn barón **Dr. Armín Popper** (1860-1924) mal s manželkou Hermínou (1861-1938, svadba 1885), rodenou Ritter von Hahn, tri deti, Lothara (1887-1963), Arthura (*1894) a Hedwigu (*1889). Bol poslancom uhorského parlamentu za mesto Čadca. Doktorský titul získal Armin dizertačnou prácou v r. 1884 na Univerzite vo Freiburg-en-Brigau.[14] Podľa údajov [15] bol ako sídlo rodiny a na reprezentačné účely využívaný barokový kaštieľ v Žiline-Bytčici (obr.2), ostavený zrejme okolo 1725. Zrejme ho okolo r. 1870 odkúpil L. Popper pri skupovaní majetkov rodu Zay v okolí. V r. 1873 sa správa majetku presúva do Viedne, kde trávajú Popperovci početné obchodné pobyty – [15] uvádza, že v kaštieli v Bytčici delegácia z Budapešti odovzdala Arminovi diplom čestného uhorského občana za zásluhy o kultúrne a humanitárne inštitúcie a za zásluhy v hospodárskej oblasti (noviny Pester Lloyd z 9.10. 1900). Na dlžobných úpisoch a iných notárskych zápisoch, zachovaných v Maďarských národných archívoch MOL si Armín uvádza Bytčicu (Bicsica, Bicsicza) ako miesto pobytu aj v r. 1900, 1901 aj 1903. [16] Kaštieľ však už vtedy (zrejme od 1894) vlastnil Arminov svokor, Samuel Hahn a ten predal panstvo s kaštieľom v r. 1904 kniežaťu Ottovi Windisch-Graetzovi [17].

Obr.2: Kaštieľ v Bytčici na pohľadnici z 1899. „Baro Popper Armin kastély“

Barón **Armin Popper von Podhragy** dal v r. 1901 postaviť v Trečine hotel Elizabeth s monopolom na slávny nápis rímskych légii. Nezdedil však cieľavedomosť po otcovi, bol vášnivým hazardným hráčom a v 1910 hotel prehral v kartách. Svokor Samuel Hahn stavbu na dražbe odkúpil, aby ostala v rukách Arminovej manželky, jeho dcéry Hermíny [18]. Už dávnejšie predtým, v roku 1894 sa aj pôvodne Arminovi patriace panstvo Strečno, Podhradie, Lietava dostali predajom do rúk svokra Samuela Hahna. Popper bol v r. 1897 patrónom v 16 farnostiach, aj 13 z týchto patronátov prevzal neskôr Hahn. Hahn predal v r. 1909 viaceré majetky (aj kaštieľ v Bytčici) i s patronátnymi povinnosťami grófovi Františkovi Ballestrem di Castellengo[19]. Armin rozpredal aj výrobu v Čadci, taktiež nakoniec nemeckému podnikateľovi Pickovi a grófovi Ballestrémovi. Po ňom sa dedičom po prvej pozemkovej reforme oklieštených popperovských majetkov stal jeden zo synov, **Dr. Lothar Popper** (1887 – 1963).

Lothar ostal na Slovensku aj po 2. sv. vojne a nástupe komunistov k moci. Tragicky zahynul pri nehode na železničnej stanici Bytča. Jeho syn **Wiliam (Wilhelm Leopold) Popper** (*1921 Viedeň - 2000) zomrel bezdetný. Od r. 1894 bola ústredná správa popperovského majetku likvidovaná, pretože Popperovcom zostal len veľkostatok Bytča. Ten sa uznesením Okres. súdu v Bytči č. E 237/1935 dostal pod vnútornú správu a v r. 1945 pod národnú správu. V r. 1948 sa popperovský majetok stal vlastníctvom štátu.

4. Druhá strana mince – reorganizácia pôdy v Uhorsku v 19. stor. a spory s barónom Popperom.

V Uhorsku existovali na základe ešte feudálneho usporiadania rôzne skupiny obyvateľov a z nich vyplývajúce rôzne druhy vlastníctva nehnuteľností. Zemepáni zo svojej pôdy vyčlenili časti, ktoré užívali poddaní (sedliaci) a želiari (remeselníci a nádenníci), z čoho im vyplývali voči zemepánovi povinnosti - vecné, peňažné platby a roboty. Tereziánsky urbár z 1767 upravil jednotne v celej krajine vzťahy poddaných a zemepánov v úsilí zvýšiť odvody daní. Poddanský pozemok tvoril intravilán (dom, záhrada) a extravilán, chotárny grunt (role, lúky). Výmery sa líšili podľa bonity a boli rozličné v každej župe. Remanencie označovali pozemky (cenu za ne), ktoré užívali sedliaci nad výmeru svojho poddanského pozemku a museli si ho od zemepána odkúpiť. V hornotrenčianskej župe sa objavuje osobitný spôsob, kedy ráтали pozemky podľa výšky peňažnej povinnosti, pričom pôda rovnakej platby mohla mať podľa bonity veľmi rôznu rozlohu. Z tohto vyplynuli obrovské ťažkosti, pretože určenie remanencií pre konkrétny sedliacky dvor bolo nemožné. Po zrušení poddanstva 1848 bolo vlastníctvo zrovnoprávnené a v r. 1862 bola nariadená prvá z viacerých komasácií - oddelenie sedliackej pôdy od panskej. Niekde určené remanencie splatil zemepánovi štát a urbárnici ich štátu 20-30 rokov splácali. Inde sa urbárnici pokúšali dohodnúť a splatiť cenu majiteľovi – ktorým bol aj barón Leopold Popper.

Najzajímavejšie kommassacionálne pravoty byly neomýlné trenčianske, a to horno-trenčianske. Bytčianske panstvo bol od kniežata Esterházyho odkúpil, za bagatel, Leopold Popper, roku 1848 biedny židáček, a už r. 1880-ho barón podhradský.

Tento pyšný a nenásytný člověk nebol spokojný s tím, že knieža Esterházyho olúpil o bytčianske panstvo za bagatel, tak, že jeho deti dostaly za odmenu práva šenkovania v tomto panstve viac, ako on dal za celé panstvo kúpnej ceny, chcel ešte od chudobnej sedlače státisíce vydrieť pod titulom odmeny remanencií pri kommasáciách. K tomuto cieľu a v istote svojho kalkulu sa s veľkou usilovnosťou dal na kommassácie vo svojom bytčianskom panstve, čo mu tým ľahšie padlo, že ešte v najviac obciach dal Esterházy pomeranie chotárov vykonať. Svojho panského fiškála mal, ktorému

Obr.3: P. Mudroň, Vlastný životopis. [21]. "Bytčianske panstvo bol od kniežata Esterházyho odkúpil, za bagatel, Leopold Popper, roku 1848 biedny židáček, a už r. 1880-ho barón podhradský. Tento pyšný a nenásytný člověk nebol spokojný s tím, že knieža Esterházyho olúpil o bytčianske panstvo za bagatel, tak, že jeho deti dostaly za odmenu práva šenkovania v tomto panstve viac, ako on dal za celé panstvo kúpnej ceny, chcel ešte od chudobnej sedlače státisíce vydrieť pod titulom odmeny remanencií pri kommasáciách. "

Ustanovili sme si deň, v ktorý sa v Trenčíne sídeme, a milí Rovňanci veru došli. Po prezretí tereziánskeho urbáru som im vyrátal, že dľa tohoto majú remanencií 13.440 zl. r. č., ale viac nie. Tu ma začala moja deputácia prosíť, aby som to spravil na menej, alebo najlepšie na nič, že však radšej mne dajú viac. Nuž ale, rozumie sa, som im doprosta odpovedal, že tu o jednaní nemôže byť reči, že to z tereziánskeho urbáru ani mačka nevylíže a tak že je to ako za groš zemľa. Nuž oni na to konečne pristali, že keď je nie ináč; ale že by oni Židovi nechceli ničoho dať. Že keby to bol ešte Esterházy, že tomu by rozumeli, ale Židovi toľketo peniaze, to im zle išlo do hlavy.

Obr.4: P. Mudroň: „Po prezretí tereziánskeho urbáru som im vyrátal, že dľa tohoto majú remanencií 13,440 zl. r. č., ale viac nie.“ „... ale že by oni Židovi nechceli ničoho dať. Že keby to bol ešte Esterházy, že tomu by rozumeli, ale Židovi toľketo peniaze, to im zle išlo do hlavy“. [21].

Pavol Mudroň (1835-1914) bol slovenský politik, právnik, zakladajúci člen a tajomník Matice slovenskej, herec a spoluzakladateľ Slovenského spevokolu. Pre svoj príklon k národnému cíteniu stál ako advokát zvyčajne na strane slov. urbárníkov a vystupoval v sporoch aj proti L. Popperovi, ktorého vykresľuje v životopise veľmi negatívne (obr.3) [21]. Mudroň spomína viacero sporov – v obci Rovné

požadoval Popper za remanencie 149 100 zlatých, jeho zástupca „dobromyseľne“ ponúkol cenu 30 000 zlatých. Dohoda padla a Popper súdne vymáhal 161 128 zlatých. Mudroň zistil, že spravodlivá cena za remanencie je 13 440 zlatých (obr.4), tzn. Popper ich žaloval o 1198% reálnej ceny. Súd dal najskôr za pravdu barónovi, no po Mudroňovom odvolaní vyššia inštancia určila, aby Popper najskôr svoj nárok riadne dokázal. To nebolo reálne, preto barón znovu ponúkol Rovňancom s nátlakom zmier za 30 000 zlatých. Na Mudroňovu žiadosť odmietli a nakoniec žalobu uzatvorili s úhradou 14,000 zlatých. Ostatné spory skončili síce mimosúdne, ale opäť tu Popper v každom prípade žiada niekoľkonásobne vyššie úhrady, ako je skutočná cena odstupovanej pôdy. Popper šiel mimosúdnou cestou aj preto, lebo niekde by žaloba nebola úspešná – napr. v Turzovke boli role určené výmerou podľa groší a teda žaloba na konkrétne mená s presným určením, koľko, ktorý sedliak má zaplatiť za jeho diel pôdy nebola možná: „... Panský fiškál! ... podľa zákona nemohol vypraviť ani krajciara... Ale slovenský ľud má vodcov, ktorých počúva a ktorým nezáleží na jeho prospievaní, a nepočúva tých, ktorí by mu srdca svojho dali.“ „... naraz im [turzovským urbárikom] povie notár aj rychtár, aby sa pokonali za 30 000 zl. r. č.“ [21] Napriek nátlaku sa nakoniec Mudroňovi podarilo cenu znížiť na 25 000 zl. Vo Vysokej išlo o podobný prípad, no tu záležalo Popperovi okrem 118 000 zlatých aj na získaní lesa blízko obce. Barón využil neznalosti, dal zhotoviť a richtárovi podpísať svedectvo v maďarčine, na základe ktorého mala Vysočanom pripadnúť vzdialenejšia časť lesa. Mudroň nakoniec spor podľa vôle klientov musel uzatvoriť splatením 20 000 zlatých a Vysočania dostali aj kus lesa bližší k obci, ktorý reálne vždy užívali. V Oščadnici Mudroňa oslovili už neskoro, keď bol už výrok súdu vynesený v Popperov prospech bez možnosti odvolania, a teda sedliaci prišli o spravodlivo vlastnené pozemky, za ktoré dlhé roky platili náhrady. Spory, ktoré Mudroň uzatvoril, boli aj v Kolároviaciach (Popper žiadal 60 000 zlatých, reálna suma 6000 zlatých) a Dlhom Poli (Popper žiadal 156 042 zlatých = 1040% z reál. ceny 15 000 zlatých). Niet teda divu, že voči barónovi necítili bývalí poddaní panstiev, veľa náklonnosti aj na základe bezohľadného správania sa v majetkových sporoch.

5. Židovský cintorín v Bytči

Pôvodne bolo na Slovensku zriadených takmer 700 židovských cintorínov, v súčasnosti je aktívnych 13. Najväčšou ranou pre úspešné a prosperujúce židovské komunity Slovenska bolo medzivojnové obdobie a 2. sv. vojna. Rovnako to bolo aj v prípade Bytče.

Obr.5: Židovská synagóga okolo 1886. Vpravo pamätná tabuľa, odhalená barónovi L. Popperovi von Podhragy v r. 1887 s príhovorom rabína Leimdorfera počas výročných bohoslužieb. Dr. David Leimdorfer (1851-1922), rabín mesta Hamburg sa narodil v Hliníku pri Bytči. Život v Hliníku opísal vo svojej knihe *Môj prvý učiteľ*. [25]

Židia sa v Bytči objavili až po 1720. V r. 1858 je v Bytči 347 židov z 2730 obyvateľov (12,7%), v Hliníku je zo 750 obyvateľov 250 židov (33,3%)[22], v r. 1877 je v Bytči z 2831 obyvateľov 541 židov (19,1%), v Hliníku z 927 obyvateľov 264 židov (28,47%) [23], v r. 1920 je v Bytči 2887 obyvateľov 545 židov (18,87%), Hliník 783 obyvateľov z toho 68 židov (8,6%), v r. 1930 v Bytči bolo 28612 obyvateľov z toho 488 židov (1,7%) [24]. Na konci r. 1940 žilo v Bytči ešte 318 židov. V marci 1942 začali deportácie do Auschwitzu, Poľsko a do leta 1942 bola odsunutá väčšina židovského obyvateľstva Bytče na príkaz bytčianskeho rodáka, prezidenta fašistického Slovenského štátu Jozefa Tisa. Niektorým sa podarilo zachrániť útekou a odišli do Izraela. Vojnu prežil v Bytči 90ročný lekár a dve staršie ženy, okolo 254

(podľa iných až 283) židovských obyvateľov z Bytče a okolia zahynulo počas holokaustu. Ich mená sú zapísané na memoriálnej plakete na cintoríne Holon v Izraeli. V 50tych r. v Bytči žila jediná židovská rodina, 6 ľudí. [25] Ústredný zväz židovských obcí v SR má podľa posledného sčítania v 2011 evidovaných na celom Slovensku 1999 veriacich a 13 rabínov.

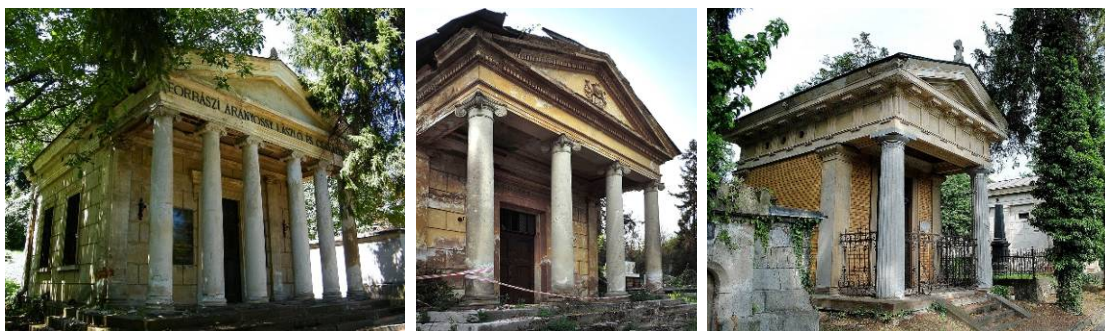
Židovských pamiatok je v Bytči a v okolí zachovaných pomenej. Okrem zaujímavej stavby synagógy v Bytči (obr. 5, NKP zapísaná v ÚZ PF pod č. 10498/1), ktorá sa s prestávkami postupne opravuje, sa zachovalo už iba torzo židovského cintorína v Hliníku. Nižšie položená časť cintorína bola zničená počas výstavby derivačného kanála v 1953-1969. Cintorínu dominuje pôvodne na plošine nad svahom postavená, rozsahom nevelká, no elegantne striedma hrobka baróna Leopolda Poppera a jeho prvej ženy Eveline Popper von Podhragy. Hrobka a cintorín dlhodobo chátrajú a viackrát boli poškodené vandalmi [26].

Obr.6: Hrobka baróna L. Poppera von Podhrágy na cintoríne v Bytči Hliníku. Foto: Z. Grúňová, 07/2018.

Z pôvodného múru, oplotenia a brány cintorína sa zachovali torzá tesne nad terénom a niekoľko betónových stĺpikov stojí pri vstupe. Niektoré náhrobníky boli uložené pri čistení a opravách do okolia hrobky, mnohé sú už len vo fragmentoch, väčšie mramorové kusy boli zrejme odcudzené. Pavla Frankla, predsedu židovskej náboženskej obce zo Žiliny škody veľmi pravdepodobne spôsobujú mladiství skôr z nudy, zrejme nejde o antisemitský prejav. Páchateľov je ťažké vypátrať, areál je mimo obce a verejného dohľadu. Súčasní obyvatelia nemajú ani vzťah či snahu udržiavať poriadok. Podľa P. Frankla nie je v silách židovskej obce sa o všetky nehnuteľnosti postarať. Čistenie v r. 2006 aj menšie opravy hrobky paradoxne žiaľ otvorili dovtedy zarastený priestor pre vandalov a zlodějov náhrobných dosiek. [27] Hrobka v podobe mramorového antického chrámu nesie prvky iónskeho slohu – stĺpy na stylobate s pätkou, kanelovaným drikom a iónskou hlavicou nesú architráv, na ktorom je vlys s nápisom, na ňom je rímsa a tympanón. Pred objektom vo voľnom teréne je krypta s kamennými platňami s kovovými úchyty. Nápis vo vlyse je zachovaný už iba ako fragmenty, znie: „*RÜHESTÄTTE der FREIFRAU EVELINE ..d.es FREINHERRN LEOPOLD POPPER v. PODHRAGY*“ (Miesto odpočinku slobodnej pani Evelíny a slobodného pána Leopolda Poppera von Podhragy). V strede objektu s otvoreným stĺporadím je náhrobok (sarkofág) s nápisom, len zadná stena je plná murovaná. Nápis na náhrobku: „*Ich habe dich je und je geliebt; darum habe ich dich zu mir gezogen aus lauter Güte.*“ Jer 31, 3“. (Zďaleka sa mu zjavil Pán: Láskou odvekou som ťa miloval, preto som ti zachoval priazeň. Jer. 31, 3).

Sepulkrálna architektúra, inšpirovaná antickými vzormi nie je neobvyklá, aj priamo na Slovensku máme z tohto obdobia viacero príkladov – snáď najkrajší súbor hrobiek s podobným výrazom je zachovaných na cintoríne sv. Rozálie v Košiciach. Cintorín vznikol v 18. stor. po morovej epidémii, sú tu pochované významné košické meštianske rodiny, profesori, umelci, doktori, či právnici (obr.8)

Obr.8: Cinterín sv. Rozálie, Košice. Zdroj commons.wikimedia.org: foto N. Mogyorosi; J. Starec; Dušan K60

Obr.7: Hrobka baróna L. Poppera von Podhrágy. Značka firmy Sommer & Weniger Foto: Z. Grúňová, 07/2018.

V severovýchodnom nároží najvyššieho stupňa stylobatu je poškodené meno „*Sommer Weniger Wien*“. Ide zrejme o spoločnosť Sommer & Weniger, Viedeň, ktorá začala v 1881 podnikať aj v oblasti kamenárskych zakázok sepulkrálnej architektúry (partneri Wilhelm Sommer a Moriz Weniger). Špecializovali sa na výrobu celých pamätníkov a hrobiek, ich typickým kameňom bolo čierne švédske gabro a magmatit z vlastných kameňolomov. V 1898 už postavili vyše 20 000 pomníkov a vo Viedni mali 1000-1500 náhrobníkov a hrobiek pripravených na priamy odvoz. [28]

Hrobka je v ešte stále pomerne kompaktné zachovaná, poškodené sú detaily – nápisy, v časti profilácia. Poškodená strecha umožňuje presakovanie zrážkovej vody a okrem vizuálnych prejavov sfarbenia a rozrušovania povrchu kameňa spôsobuje ďalšie škody - oba nosné kamenné trámiky, rebrá vnútorného stropu nad sarkofágom sú prelomené, trhlinka prechádza aj prekladom čelnej fasády. Poškodenia majú progresívny charakter a bez potrebnej obnovy spôsobia deštrukciu, zrútenie prestropenia hrobky. Relatívne odľahlá poloha žiaľ nedáva veľa nádejí na zachovanie aspoň súčasného torzálného stavu židovského cintorína, finančne náročná priebežná údržba nie je v silách ostávajúcich židovských veriacich na Slovensku a pietne miesto nie je pre mesto Bytča prioritou, keďže súčasní obyvatelia nemajú k nemu vzťah. Rovnako komplikujú akékoľvek snahy aj zložité vlastnícke pomery. Parcela registra C č. KN 981 s výmerou 2208 v k. ú. Hliník nad Váhom, mimo zastavaného územia obce je v katastri zapísaná ako pozemok, na ktorom je cintorín alebo urnový háj. List vlastníctva k pozemku nie je k 18.7.2018 založený. Akákoľvek podpora zo strany grantových programov je tak nereálna a zdá sa, že chátrajúci židovský cintorín je odsúdený zmiznúť ako bledúca spomienka v dejinách Bytče a okolia.

Bibliografia

- [1] web MyHeritage, Izrael. Online: <https://www.geni.com/family-tree/index/6000000003032112313>
- [2] PUKOVÁ, Andrea - Ten Kameň nevyvalíte, 1997. Online: <http://www.sme.sk/c/2057341/ten-kamen-nevyvalite-o-zidovskych-pamiatkach-hovorime-s-tomasom-sternom.html#ixzz4MEISQzgj>

- [3] web súkromnej firmy MyHeritage, Izrael. Online: <https://www.geni.com/people/Herman-Herschel-Zwi-Popper/6000000003032111887>
- [4] web MyHeritage, Izrael. Údaje David Rosner. Online: <https://www.geni.com/people/Juli-Jached-Adel-Popper/6000000003032112290>.
- [5] web Ancestry corporation, Lehi, Utah, USA. Online: <http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=lorenfamily&id=I61255>
- [6] ŽUPANIČ, Jan. Popper z Podhrágy, Heraldická ročenka, 2011, vol. XXXIV., p. 148-153.
- [7] web E. Randola Schoenberg. Online: http://schoenberg.com/WebTree/ps60/ps60_432.htm
- [8] ŽUPANIČ, Jan: Formování židovské šlechty ve středoevropské perspektivě. IN: Český časopis historický, ročník 112, číslo 1, 2014. ISSN 0862-6111
- [8] Irod. Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői (Bp., 1887). (Mór Gelléri: Pioneers of Hungarian Industry (Bp., 1887).) str. 129 Online: <http://mek.oszk.hu/16300/16323/>
- [9] ŽUPANIČ, Jan: Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou křížem, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012.
- [10] <https://en.wikipedia.org/wiki/Vyhoda>
- [11] MRVOVÁ, J. - OKÁNIKOVÁ, M: Sobášny palác, klenot Bytče, Žilinský samosprávny kraj, 2009.
- [12] KOČIŠ, J.: Bytčiansky zámok. Martin. Vydavateľstvo Osveta, 1974. S.99-103.
- [13] <http://www.ladce.sk/online-kronika-1989-2013/>
- [14] <http://www.sudoc.abes.fr/DB=2.1//SRCH?IKT=12&TRM=116641207&COOKIE=U10178,Klecteurweb,D2.1,E3224469d>
- [15] SCHIRLBAUER, A.: Jan Kubelík zámočným pánom na Slovensku? k 75. výročiu úmrtia českého husľového virtuóza. Viedeň, 2015. str. 22-23. Online: www.anna-schirlbauer.com/publikationen
- [16] <https://archives.hungaricana.hu/en/lear/Kozjegyzoi>
- [17] GRÚŇOVÁ, Z.: Barokový kaštieľ v Žiline - Bytčici a niektoré kapitoly jeho histórie In: Civil and environmental engineering. - ISSN 1336-5835. - Vol. 9, No. 1 (2013), s. 32-41.
- [18] KARLÍKOVÁ, J.: K histórii trenčianskych hotelov, kaviarní a hostincov. IN: Šišmiš, Milan et al. Trenčín: Vlastivedná monografia 2. Trenčín, Bratislava: Alfa-press, 1997, s. 76.
- [19] ČECHOVÁ, Františka: K problematike farských patronátov v Nitr. biskupstve za episkopátu Karola Kmeťka (str. 464-486) IN: Historický časopis, Hist. Ústavu SAV, ISSN 0018-2575, roč. 55, č.3. Slovak Academic Press, Bratislava, 2007 –str. 470 Leopold (vnuk?) Popper konvertoval v r. 1917.
- [20] GKÚ, Bratislava. Online: https://www.geoportal.sk/files/kn/prevod_siahovej_miery.pdf
- [21] KUSÝ, I. – MUDROŇ, P.: Slov. Pohľady. Roč. XXXV. Vyd. Matica slovenská, Martin, 1915. str. 17, 65, 146, 305–426. na: <https://archive.org/details/slovenskophlady04slovgoog>
- [22] Hornyansky, V.: Geographisches Lexikon ... mit dem temescher Banate, 1858. str. 150 "Hlinik, slv. Dorf, Il. C. Trencsin, Bez. Bittse, mit 500 kath. und 250 israel. Einwohn., I. P. Sillein.", str. 43 "Bicsa (Nagy-), slav. Markt, Il., C. Trencsin, Bez. Bicsa, mit 2375 kath., 8 evang. und 347 israel. Einw.;..." Online: https://archive.org/details/bub_gb_Dc9LAAAAcAAJ
- [23] 1877 Dvorzsák Gazetteer. Scan Pécs University, Hungary. Online: http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt03110501/0_0_1_pg_695.html „Nagy Bittse rk 2248, ecav 41, reform. 1, židia 541; Hlinik rk 656, ecav 7, židia 264”.
- [24] 1920 Bytča Veľká, domov 406, spolu 2887, kat. 2282, gr.kat. 1, ev. a.v. 48, ev. refor. 7, židia 545, iné 4; Hliník 157 domov, spolu 783 obyv., 715 kat., 68 židov. 1930 census. Bytča Veľká: 27212 rím. kat., 6 gr.kat., 855 ev. a ref., 9 pravosláv., 14 českoslov., 1 adventista, 488 židovské, 24 bez vyzn., 3 nezn., 28612 spolu. Online: http://sodb.infostat.sk/SODB_19212001/slovak/1930/format.htm
- [25] Beit Hatfutsot, The museum of Jewish people, Izrael. Online: <https://dbs.bh.org.il/place/bytca>
- [26] SME, MY a Echo. 2007 a 2010 M. Filek, online: <https://myzilina.sme.sk/c/3097632/zdevastovali-zidovsky-cintorin.html#ixzz5LL1wryph;> <https://myzilina.sme.sk/c/5292669/zidovsku-hrobku-postriekali-hakovymi-krizmi.html#ixzz5LL5f5ihY>
- [27] J. Franek, Roš Chodeš, časopis Federace žid. obcí v ČR. 5728, 09/2008, roč. 70. str. 15. Online: <https://www.fzo.cz/wp-content/uploads/ros-chodes-2008-09.pdf>
- [28] Werner Kitlitschka. Grabkult & Grabskulptur in Wien und Niederösterreich. St.Pölten, Wien 1987. ISBN 978-3-85326-827-8

Power and success in life, disrespect in oblivion after death - Baron Leopold Popper and his tomb in Hliník nad Váhom

Ing. arch. Zuzana GRÚŇOVÁ, PhD.

UNIZA, SvF Dept. Building Engineering and Urban Planning, Univerzitná 8215/1, 010 26 Žilina,
grunova@fstav.uniza.sk

Mgr. Miloslava BOROŠOVÁ MICHALCOVÁ

Matej Bel University, Národná 12, 974 01 Banská Bystrica, miloslava.michalcova@seznam.cz

Abstract

The Jews of Hungary did not have easy destinies, but the disadvantage of an unequal status in the Christian environment encouraged some of them to develop their entrepreneurial abilities to a high level and even to achieve a state of aristocracy. Among these personalities is Leopold Popper, born of a large family from Hliník nad Váhom, who gained intelligence and ambition by creating a business empire in wood industry - his company for mining, trading and transportation of wood was probably the largest in the world around 1880 with branches not only in Hungary. The family also owned sawmills, estates, mills, distilleries, brewery and bakery, and is also known for the purchase of Esterházy noble family (originally Thurzo noble family) estates. Baron Popper and his business behavior also raised unfavorable emotions. Pavol Mudroň, politician, lawyer, founding member and secretary of the Matica Slovenská, writes about the legal disputes with Popper. The Baron's Tomb in Hliník near Bytča, Slovakia is a modest, elegant pseudo-classicist structure. Its condition and the neglect of the entire Jewish cemetery give a sad testimony of ignorance and the short life of human memory.

Keywords: Leopold Baró Popper von Podhagy, Bytča, Hliník nad Váhom, neoclassic tomb, estates of Esterházy and Thurzo noble families, Jews, Kingdom of Hungary

Symbolika náhrobkov

prof. PRz dr hab. inż. Marek Gosztyła

Politechnika Rzeszowska, Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów

mgr inż. arch. Magdalena Wazio

Politechnika Rzeszowska, Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, m.wazio@prz.edu.pl

prof. Ing. arch. Peter Pásztor, PhD.

Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach, Letná 9

Abstrakt

Sepulkrálna architektúra a umenie tvoria od prehistorických čias neodlučiteľný prvok ľudského života spojený s nevyhnutnosťou smrti. Prejavovali sa v každej kultúre po celom svete bez ohľadu na vierovyznanie a praktizovaných náboženských obradov. Pochovávanie bolo slávnostné a malo veľký význam v živote duchovných spoločenstiev. Odjakživa mali silný filozofický, duchovný a emocionálny význam pre ľudí, ktorí rôznym spôsobom reagovali na odchod z pozemského života a na pamiatku zomrelých. Článok predstavuje pamiatkovo najhodnotnejšie cintoríny na území podkarpatského vojvodstva, ktoré reprezentujú najmä dve rôzne náboženstvá – katolícke a pravoslávne.

Kľúčové slová: sepulkrálne umenie, cintorín, náhrobok, symbolika

1. Súčasný stav výskumu

Literatúra zasvätená tematike cintorínov a sepulkrálnemu umeniu nie je príliš bohatá, obzvlášť sa dotýka nekropol v menších mestách, ktoré sú nositeľmi aj iných historických, spoločenských a kultúrnych hodnôt a kde zachované náhrobky svedčia o vysokej umeleckej a remeselnej úrovni.

Práca Zbigniewa Ziębu „Jarosławskie cmentarze - Jaroslavské cintoríny” (2008) predstavuje mimomestské cintoríny Jaroslavi, ktoré spoluvytvárajú komplex aj so sakrálnym objektom. Autor približuje dávne tradície pochovávania v kontexte rôznych vyznaní, historických období a ľudových tradícií. Publikácia zahŕňa aj opisy vybraných náhrobkov, ktoré sú vybrané na základe ich umeleckých a historických hodnôt a s akcentom na symboliku dekoratívnych prvkov. Opisujú náhrobky, ktoré sa nachádzajú na Starom cintoríne, Z. Zięba o.i. pripúšťa účasť ľvovských, krakovských a jaroslavských umelcov na ich tvorbe. Mnohé diela sa zachovali dodnes.

Ďalšou publikáciou prezentujúcou cintoríny je kniha od Ireny Zajac „Aleje pamięci. Przemyskie cmentarze – Aleje pamięci. Przemyslské cintoríny” (2004). Mesto Przemyśl spája v sebe viac náboženstiev a druhov vyznaní, odtiaľ pramení množstvo cintorínov popri rímskokatolíckych, aj židovské a gréckokatolícke. Autorka predstavuje konkrétne nekropoly, približujúc ich históriu, zmeny plánov, ako aj príklady najcennejších náhrobkov, uvádzajúc mená kamenárskych majstrov.

O cintorínoch v starom a Novom Brušne písalo veľa bádateľov, ktorí vyzdvihli hodnoty busnianskej kamenárskej dielne, ako aj širokého rozsahu odtiaľ pochádzajúcich a cenených výrobkov. V 60. rokoch robili výskum o.i. Stefan Lew, Stanisław Franciszek Gajerski i Krzysztof Wolski. Vo všeobecnosti sa busnianskymi dejinami zaoberá Stowarzyszenie Magurycz, ktoré sa od r. 1986 zaoberá záchranou cintorínov pred zničením, resp. propagáciou ich ochrany predovšetkým na území Łemkowszczyzny i Bojkowszczyzny. V r. 2013 vydali publikáciu, ktorú redigovala Olga Solarz „Brusno – (nie)istnieje w kamieniu - (ne)existuje v kameni”, kde je podrobne odprezentovaná história kamenárskych rodín zo Starého a Nového Brusna, ako aj ich autorské projekty náhrobkov, s vysvetlením nápisov na gréckokatolíckych náhrobkoch, ako aj opismi busnianskych náhrobkov, ktoré sa nachádzajú na iných cintorínoch bývalého ruského územia.

2. Starý cintorín v Jaroslavi

Jaroslavský Starý cintorín je jedným z najstarších mimomestských nekropol Európy, nepočítajúc do toho židovské cintoríny, ktoré v súlade s vtedajšími zákonmi boli vždy lokalizované mimo mesta. Bol založený 23. augusta 1784 dekrétom cisára Jozefa II., čiže skôr, ako iné známejšie cintoríny, napr.:

Łyczakowski v Ľvove pochádza z roku 1786, Cintorín Powązkowski vo Varšave bol založený v r. 1790, wileňská Rossa v r. 1800 a Rakowický v Krakove v roku 1803. [1] Najstaršie náhrobky pochádzajú z 20. rokov XIX. storočia [10]. Dekrét zakazoval pochovávanie mŕtvych na území mesta, preto je cintorín umiestnený na jeho predmestí (vtedy nazývané ako Krakovské s ohľadom na jeho polohu pri hlavnej ceste do Krakova), a mal slúžiť veriacim z okruhu rímskokatolíckeho a gréckokatolíckeho kostola. Zhodne s doporučením cisára boli hranice vyznačené priekopami a prístupy zabezpečené mostíkmi: „hlboké tri lakte a priekopy opatrené mostíkmi“. [1] Najstarší zachovaný plán pochádza z r. 1808, a je vypracovaný na základe mapy z r. 1787 a odzrkadľuje pôvodný zámer. Jeho prvotný tvar bol pravouhlý. Na západnej strane hraničil cintorín so statkom Brzostków, z východnej strany s hranicami mesta, kde v XVI. storočí prebiehala vonkajšia línia fortifikácie Jaroslavi. V juhovýchodnom rohu sa nachádzala obranná bašta a celý priestor bol ohraničený priekopou a stromoradiím. Cintorín, napriek tomu, že bol založený v roku 1784, začal slúžiť o rok neskôr. Dôvodom bol odpor miestneho obyvateľstva, ktoré bolo verné tradícii pochovávania mŕtvych na cintorínoch pri kostoloch. V r. 1831 bolo vydané povolenie na výstavbu kaplnky na cintoríne z iniciatívy Franciszki Gneiser (vdovy po poručíkovi Hospodárskej komisie v Jaroslavi). Objekt s pravouhlým pôdorysom je v klasicistickom štýle a je umiestnený na hlavnej osi vstupu na cintorín. [1] V priebehu 60 rokov od založenia bol cintorín takmer úplne zaplnený náhrobkami, ktorých väčšinu dali postaviť veriaci latinského obradu, preto bol v 40. rokoch XIX. storočia rozšírený západným smerom na šírku statku. K ďalšiemu nevelkému rozšíreniu cintorína došlo v roku 1882. Po mnohých rokoch zanedbania údržby cintorína a chýbajúceho oplotenia bolo rozhodnuté, že sa prehĺbia priekopy, vybudujú brány a vytvoria živé ploty. V r. 1890 bol pozemok rozšírený o dva akre na východ. Postavil sa pri bráne aj objekt pre hrobára s márnicou (v súčasnosti správa cintorína). Okrem toho bol zriadený chodník, vjazd a železná brána, ktorá sa zachovala dodnes. [1]

V rokoch 1906 – 1909 bol rímskokatolícky cintorín uzatvorený z kapacitných dôvodov a bol založený Nový cintorín. Skutočnosť, že sa nachádzal na podmáčanom teréne, sťažovala jeho prevádzkovanie. Aj chýbajúce oplotenie Starého cintorína do značnej miery zapríčinilo jeho zlý stav. Chýbajúci dozor, ako aj pomerne ľahká možnosť prístupu nezodpovedných osôb, nelegálne pochovávanie, krádeže, devastácie náhrobkov a zanedbaná zeleň svedčia o vážnych problémoch zanedbaného cintorína. [1]

Obr. 1 Náhrobok Brygidy Modrzejowskiej, zomr. 1828 – príklad klasicistického náhrobku na Starom cintoríne v Jaroslavi, foto M. Wazio 2018

Obr. 2 Náhrobok rodiny Wapińskich – príklad klasicistického náhrobku vo forme sarkofágu. Starý cintorín v Jaroslavi, foto M. Wazio 2018

Na jaroslavskom Starom cintoríne registrujeme výrazné vplyvy sepulkralnej architektúry pochádzajúce z Ľvova, resp. z Krakova (boli to v tej dobe najväčšie mestá, ktoré silne ovplyvnili vysokú umeleckú i remeselnú úroveň výrobkov). Môžeme uviesť mnohé príklady náhrobkov z XIX. a

XX. storočia vysokej umeleckej úrovne, ktoré zhotovili renomované kamenárske a sochárske dielne. Z XIX. storočia sa zachoval napr. klasicistický náhrobok Brygidy Modrzejowskej (obr. 1) od ľvovského sochára Antona Schmisera.¹

Socha zobrazuje pyramídu so zamknutou bránou, tzv. „slepou bránou“, ktorá symbolizuje prechod do sveta mŕtvych a pred ktorou sa nachádzajú mytologické postavy – okrídlený boh sna Hypnos (jeho bratom bol boh smrti Thanatos) odetý v bedrovej plachte a so svojimi charakteristickými atribútmi – vencom a kyticou kvetov z maku (symbol sna s ohľadom na jeho uspávajúco – narkotické vlastnosti). Na boku je mladá dievčina v dlhých šatách (nadväznosť na zomrelú) i mládenec v antickom gréckom odeve s lacrimarium, teda s nádobou naplnenou slzami.

Reliéf na pyramíde znázorňuje hada požierajúceho svoj vlastný chvost vytvárajúc úplný kruh, ktorý značí večnú silu, ktorá sa neustále obnovuje. Obrázok hada v tejto forme nachádzame tiež často na židovských náhrobkoch ako mýtického Leviatana, ktorého mäso môžu požívať iba úctiví a spravodliví ľudia po príchode Mesiáša. [1].

Obr. 3 Náhrobok Gustáva Adolfa Weissa, zomr. 1888 i Márie Weissovej, zomr. 1889 – príklad obeliskového klasicistického náhrobku s vencom kvetov a palmovými halúzkami. Starý Cintorín v Jaroslavi, foto M. Wazio 2018

Obr. 4 Náhrobok Jozefíny Wegemannovej, zomr. 1875 – príklad náhrobku s motívom anjela viery. Starý Cintorín v Jaroslavi, foto M. Wazio 2018

Ďalším príkladom mimoriadneho náhrobku v klasicistickom štýle je kamenný sarkofág rodiny Wapińských (obr. 2). na postamente. O výnimočnosti pomníka svedčí málo užívaná forma sarkofágu na cintoríne, ktorá je charakteristická skôr pre náhrobky v kostoloch. Autorom diela je známy ľvovský sochár Paweł Eutele, ktorý pracoval v Schmiserovej dielni. Na náhrobku sa objavili pre klasicizmus

¹ Anton Schmisser (1796-1836) – nemecký umelec tvoriaci v Ľvove. Študoval na viedenskej a parížskej akadémii. Bohatá zbierka jeho náhrobkov sa nachádza na Łyczakowskom cintoríne v Ľvove.

charakteristické nízke reliéfy vencov so stužkami. Na dlhších stranách sú dva gryfóny (mýtický okrídlený tvor s telom leva a hlavou orla) – symbolizujúce silu, agilitu, ostrážitosť a perfektný zrak súčasne. Tento dvojité charakter vyplývajúci zo splynutia dvoch takých rozdielnych zvierat sa spájal ideologicky s Kristom, ktorý v jednej osobe stelesňoval človeka i Boha. Gryfóny držia v zobákoch maky. Navyše stvorenie v umení plnilo funkciu strážcu. [1]

Nasledujúcim dôkazom vysokých umeleckých a historických kvalít je obelisk rodiny Weissovcov (o.i. starostu Jaroslava Gustáva Adolfa Weissa), prevedený z červeného pieskovca, dielo ľvovského majstra náhrobného sochárstva Ludwika Tyrowicza (obr. 3). Objekt sa líši od ostatných obeliskov – majstrovsky vytvoreným vencom z makových kvetov, flagelly a palmových halúzok, symbolizujúcich v kresťanskej viere triumf nad smrťou, resp. nebeské šťastie zomrelého. [1]

Jedným z bežne sa objavujúcich symbolov v sepulkrálnom umení sú anjeli – obvykle prevedení ako plnoplastické figúry. Existuje mnoho podôb anjela, medzi najčastejšie patrí: anjel smrti, anjel viery, anjel strážny, anjel modlitby, anjel smútku a žaloby, ako aj malí anjelíci. Niekedy spájajú v sebe aj niekoľko anjelských motívov súčasne. Na Starom cintoríne v Jaroslavi môžeme nájsť príklad anjela viery, ktorého atribútom je kríž. Kríž je v kresťanstve symbolom mučenia a obety za spásu ľudí, ale aj víťazstva Krista nad smrťou (obr. 4), čo je základnou doktrínou náboženstva a poskytuje vieru v život večný.

3. Hlavný cintorín v Przemysli

Hlavný komunálny cintorín v Przemysli je jednou zo sedemnástich nekropolí v tomto meste, ktorý bol založený v r. 1855, kedy sa zaplnil cintorín pri kostole Zvestovania Panny Márie. Jeho najstaršie náhrobky pochádzajú zo 60. rokov XIX. storočia, nepočítajúc tie, ktoré boli prenesené z už neexistujúceho cintorína, ktorý bol prvým mimomestským cintorínom a nie cintorínom pri kostole alebo kláštore. V roku 1859 bola na cintoríne vybudovaná eklektická kaplnka s prevahou neogotických detailov, ktorá sa stala ústredným prvkom jeho priestoru. Na počiatku tu boli pochovávaní iba rímskokatolíci, od r. 1860 sa však stal verejným cintorínom, dostupným všetkým obyvateľom okrem Židov, ktorí si založili vlastný kirkut [2]

Cintorín sa rozprestiera na cca 19 ha a nachádza sa na južnom okraji mesta, pri ul. Sowackiego na svahu zvanom Zrušenie. Pozemok je ohradený dvomi druhmi oplotenia – z troch strán kovovým oplotením, od juhozápadu (ul. Przemysława) kamenným múrom a od východu (ul. Słowackiego) vysokým neogotickým kamenným múrom ukončeným žltou klinkerovou tehlo, ktorý bol vystavaný v r. 1909. Projektantom múru bol miestny staviteľ - Jan Łempicki.

Trojkrídlová vstupná brána je v strede akcentovaná štítom. Pozemok cintorína bol niekoľkokrát rozšírený, pretože už 30 rokov po založení bol zaplnený. K rozšíreniu došlo v rokoch 1882, 1894, 1899 a v r. 1911, neskôr bolo ešte rozšírené v medzivojnových rokoch, ale aj povojnových – v južnom a západnom smere. [2] Pravdepodobne od počiatku sa pôdorys cintorína opieral o kompozičnú os vedúcu od hlavnej brány ku cintorínskej kaplnke zvýraznenej tujami [11]. Po oboch stranách aleje sa nachádzali nepravidelné a nesymetrické pravouhlé parcely. [2] V tejto časti je najväčšia koncentrácia najstarších náhrobkov zo 60. a 70. rokov XIX. stor., hoci najstarší náhrobok pochádza z obdobia okolo r. 1806 (prenesený z bývalého starého cintorína) [11]. Pôvodný priestorový koncept sa zachoval pokračovaním hlavnej aleje v smere osi.

Hlavný cintorín sa líši od ostatných nekropol svojím jedinečným pôdorysom, realizovaným v rôznorodom teréne, zeleňou a nahromadením náhrobkov rôznorodých foriem a umeleckých hodnôt. Aktuálny vzhľad tvoriaci sa niekoľko desaťročí, ako aj výnimočná atmosféra boli dosiahnuté niekoľkými vzájomne na seba pôsobiacimi činiteľmi - európskou módou tvorby cintorínov ako mestských záhrad, intenzívny rozvoj mesta, na ktorý nadväzuje zámožnosť meštianstva, ktoré si mohlo objednať náhrobky v renomovaných dielňach. Na cintoríne v Przemysli môžeme pozorovať tendenciu uctievania a špeciálneho pripomenutia dôležitých osobností mesta a regiónu pomocou okázalého náhrobku. [2]

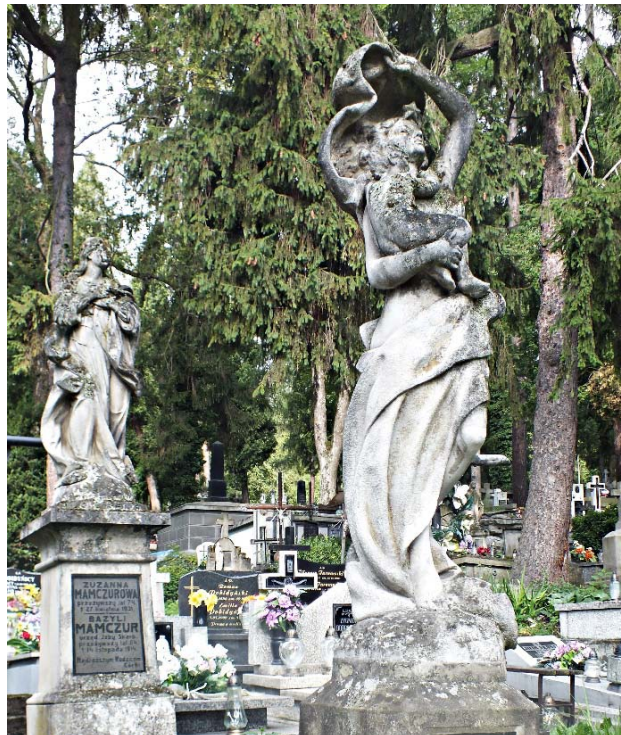
Na verejnom Hlavnom cintoríne v Przemysli môžeme taktiež nájsť práce, pochádzajúce z ľvovskej dielne rodiny Schmisera, ktorých autorom je Paweł Eutele. Náhrobky sú prevedené zhodne s prevládajúcim klasicistickým prúdom sepulkrálného umenia, predstavujúceho formy nadväzujúce na antický architektonický detail, dekoratívne motívy, atribúty bohov a mytologických postáv. Jedným z najčastejších druhov náhrobkov významných osobností je štíhly obelisk na podstavci s vavrínovým

vencom s nízkym reliéfom, rodinným erbom, vojenskými emblémami alebo vládnymi symbolmi. Ďalším charakteristickým typom náhrobku je pomník s figurálnymi motívmi – najčastejšie s motívom žalobnice, plačúcej dievčiny, teda plačky (obr. 5). Takéto objekty nachádzame aj v tvorbe Pawela Euteleho, napr. náhrobok Ludwiny Neusserowej (zomr. 1868) i Roberty Pragłowskiej (zomr. 1883) ako aj hrob Karola Neussera (zomr. 1870), kde postava plačky je odetá v antickom rúchu a opretá o urnu a pri nohách plače dieťa. [2] Urna, popritom, že plní tú istú funkciu ako sarkofág, sa stáva zároveň aj náhrobkom, v ktorom sa uchováva prach - vyjadruje to ľudskú ničotnosť, márnosť a premenu na prach. Urna bola často pokrytá tkaninou, alebo ju obklopovali do smútku zahalené plačky.

Obr. 5 Náhrobok so znázornením plačky opretej o kríž zo statých pňov, vidno tiež veniec z makov a drapériu. Hlavný cintorín v Premysli, foto M. Wazio 2018.

Obr. 6 Náhrobok Márie Mamczurów, zomr. 1912 r. V popredí, v pozadí - Zuzany i Bazila Mamczurówcov, zomr. 1931 a 1914 – príklady secesných. Hlavný cintorín v Premysli, foto M. Wazio 2018.

Od 70. rokov XIX. storočia sa objavuje u hrobov v eklektickom štýle množstvo rôznorodých foriem od jednoduchých obeliskov, krížov na podstavcoch až po figurálne kompozície, kaplnkové náhrobky a mauzóleá. Najčastejšie používaným materiálom je pieskovec, neskôr žula, mramor. [2] Vplyvy krakovských umelcov cintorínskeho kamenárstva sú výrazne slabšie, ako ľvovské, napriek tomu aj odtiaľ pochádza zopár objektov. Sú to náhrobky charakteru kaplniek alebo stél s neogotickými motívmi. Prevažujúca časť náhrobkov je dielom miestnej dielne založenej v r. 1867 Ferdinandom Majerskim. [2] Druhou dielňou, pracujúcom v tomto priestore, bolo kamenárstvo Františka Langeru. Od začiatku XX. storočia vznikajú objekty secesného prúdu, modernistické formy sa objavujú v 20. – 30. rokoch. Príkladom secesného náhrobkového sochárstva je hrob Márie Mamczurów, zomr. 1912 r., ako aj Zuzany a Bazila Mamczurówcov, zomr. 1931 i 1914. (obr. 6).

4. Pravoslávne cintoríny v Starom a Novom Brusne

Najstaršia písomná zmienka o Brusne pochádza z r. 1444 (zmienka v zákone o obci Horyniec) [5]. Obec riadená wołowským právom sa rozdelila na Wolu Brusnienskú a Nové Brusno, pričom sa namiesto Woli Brusnienskej prijal nový názov Staré Brusno. [5] Na úbočí Góry (cca 360 m n.m.) v Starom Brusne, ležiacej pri Róztoczi sa ťažil vápenec. Na počiatku sa tam vyrábali mlynské kamene a žarnovy, ktoré sa transportovali hlavne do lubaczowskej oblasti, ako aj do niektorých vzdialenejších obcí. [5] Neskôr sa z vyťaženeho tvrdého pieskovca vyrábali najmä náhrobky, pomníky a prícestné

kríže. Vďaka týmto výrobkom sa brusnianske kamenárske stredisko preslávilo v juhovýchodnej časti krajiny. Predávali sa na trhoch v mestách: Jaroslav, Przeworsk, Tomaszów, Zamość a navyše aj v Ľvove. Hlavnou príčinou neobyčajného rozmachu brusnianskeho kamenárskeho strediska boli bohaté nánosy mäkkého vápnika v tvrdom pieskovci [9].

Najstaršie sú kríže, ktorých datovanie siaha do XVII. storočia. [5] Opracovanie materiálu prebiehalo primitívne – väčšina vyrobených krížov bola zasadená do zeme svojím dlhším ramenom, alebo bola umiestnená na náhrobku. Podobné riešenie čo do tvaru a spôsobu opracovania, ako sú staroruské náhrobné kríže, nachádzame na Ukrajine, Podolí, či na Červenej Rusi v XVII. a XVIII. storočí – i teda vo východných častiach Republiky pred jej rozdelením. [5]

V roku 1788 Nemci založili v blízkosti novú osadu zvanú Deutschbach, ktorú aj osídlili (odtiaľ pochádzajú náhrobky s nemeckými nápismi – patrili kolonistom). Neskorší názov tejto osady je Polanka Horyniecka. [9] Nové Brusno bolo obývané pôvodne hlavne Poliakmi a Ukrajincami, kým v Starom Brusne boli Ukrajinci sami, ktorí boli v r. 1947 presídlení do ZSSR, v dôsledku čoho obec zanikla. [4]

4.1. Staré Brusno

Za najstaršie výtvy starobrusnianskych majstrov sú považované kríže, ktoré sú tvarovo podobné maltským [4]. Charakteristickým znakom sú na konci rozšírené krátke ramená, s dlhším dolným ramenom. Na krížoch boli nápisy (najčastejšie v cyrilike). Tvary sú nízke, pomerne primitívne, rozmery územčité, hoci to môže vyplývať aj z prepadávajúcej sa zeme [4]. (obr. 8) U neskorších krížov vidíme, že sa dolné rameno sa predlžuje.

Po prvej svetovej vojne začína prirodzená tvorivosť kamenárov zo Starého Brusna upadať. Ich špecifické kríže spolu s rastom remeselnej zručnosti (v prevažnej miere ide o samoukov) a rozvojom strediska prešli svojráznou „evolúciou“, ktorú charakterizujú nové motívy a vzory cintorínskeho umenia. Objavili sa štylizované kríže, ktoré imitovali stromy bez koruny, čo odkazuje na symboliku a idey cintorínov.

Sepulkrálna architektúra je často sprevádzaná zeleňou, ktorá je pripomienkou zomrelých. V XIX. storočí je populárna na náhrobkoch forma kríža zo zoťatých, alebo prelomených stromov. Dojem z krehkosti a pomínutelnosti života spojený s týmto motívom symbolizuje pretrhnutie ľudského života. [1] „Drevené kríže“ stáli najčastejšie na hromade kameňa alebo na podstavci. (Obr. 7)

4.2. Nové Brusno

Medzi unikátne náhrobky patria objekty vo forme nevysokých stĺpikov s trojuholníkovým ukončením. Kompozícia pripomína tvar „hríbika“, na ktorom sú charakteristické nápisy v hlbokom reliéfe v poľštine a ukrajinčine. (Obr. 9) Najstarší náhrobok pochádza z r. 1838 [13].

Iným typom náhrobkov, ktoré sa nachádzajú na cintoríne v Novom brusne sú kríže s ukrižovaným Kristom. Jeho postava má nachýlenú hlavu na pravú stranu a z nohami vedľa seba (neprekríženými cez seba), ktoré, včítane dlaní, sú neproporcionálne voči ostatnému telu. Niekoľkými zárezmi sú naznačené Kristove rebrá, vlasy a brada sú opracované dosť schematicky. Trňová koruna na hlave pripomína skôr opasok. [7]

Ďalšia forma je veľmi podobná vyššie opísanej. Náhrobok znázorňuje Kristove utrpenie na kríži, ako aj sochy Panny Márie a Márie Magdalény pri Kristových nohách po oboch stranách kríža. Znázornenie kríža, trňovej koruny, biča, scény Pánových múk majú ohromný význam a jasnú symboliku víťazstva Krista nad smrťou a jeho lásky k človeku. V kontexte ľudskej smrti je nádej pre zmŕtvychvstanie, ktorá dáva utrpeniu väčší zmysel a metafyzický výraz. (Obr. 10) Nad Kristovou hlavou na kríži (a niekedy aj nad ramenami) je často vyrezaná alebo reliéfné znázornená šesťcípá hviezda alebo rozeta. Hviezda je Dávidovou hviezdou – jeho štítom, ktorý je symbolom ochrany. Znak je tiež symbolom Izraela, čiže židovského národa.

5. Zhrnutie

Článok na príklade niekoľkých vybraných cintorínov predstavuje príklady typických a najcharakteristickejších foriem náhrobkov a ich dekoratívnych motívov v XIX. a XX. storočí. Bohatstvo symbolov a umeleckých hodnôt v sepulkrálnom umení na pamiatkovo chránených cintorínoch v Jaroslavi, Przemysli, Novom Brusne a v Polance Horynieckej nás udivuje dodnes. Náhrobky v

rímskokatolíckom i gréckokatolíckom náboženstve majú veľa spoločného v kontexte tvaroslovia, proporcií a použitých výrazových prostriedkov. Odlišujú sa rôznymi krížmi, jazykom nápisov, resp. zobrazovaním svätcov – u pravoslávnych často stretávame sv. Mikuláša. Na prelome XIX. a XX. storočia sú na mestských cintorínoch situovaných mimo mesta populárne klasicistické náhrobky najrôznejších foriem, využívajúce symboly a detaily pochádzajúce zo starovekého Grécka a Ríma. Často stretávame zobrazenie urien, ľudské postavy odeté v antickom odeve, vence z makových kvetov, drapérií, palmové halúzky, zobrazenia zvierat spojených so symbolikou smrti, snov, ochranou a šťastím pre osoby odchádzajúce do sveta zomrelých. Náhrobky tvoria rozsiahlejšie kompozície a sú „nabité“ množstvom skrytých významov. Cintoríny v Starom a Novom Brusne sú charakteristické jednoduchšou sakrálnou symbolikou úzko súvisiacou s náboženskou vierou. Dominuje motív Pánovho utrpenia na kríži, ukrižovaného Krista, trňovej koruny, ako aj zobrazenia Matky Božej alebo sv. Mikuláša na gréckokatolíckych náhrobkoch.

Bibliografia

- [1] ZIĘBA Zbigniew: Jarosławskie cmentarze. Jarosław: Gmina Miejska Jarosław, 2008. ISBN 978-83-927968-0-0
- [2] ZAJĄC Irena: Aleje pamięci. Przemyskie cmentarze. Przemyśl: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Oddział w Przemyślu, 2004. ISBN 9788388417672
- [3] Kresowe dziedzictwo. Kamieniarstwo bruśnieńskie, pod. red. Stanisława Piotra MAKARA, Barbary WOCH, tekst Janusz MAZUR. Lubaczów: Muzeum Kresów w Lubaczowie, 2008. ISBN 9788392281672
- [4] LEW Stefan: Ludowy ośrodek kamieniarski w Bruśnie, pow. Lubaczów, [w:] Rocznik Przemyski t. XI. Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 1967.
- [5] GAJERSKI Stanisław Franciszek: Eksploatacja skał wapiennych w Królewstwach starostwa lubaczowskiego w XVI – XVIII wieku, [w:] Materiały i Studia Muzealne, t. I. Przemyśl: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyślu, 1978.
- [6] GAJERSKI Stanisław Franciszek: Materiały źródłowe dotyczące historii bruśnieńskiego ośrodka kamieniarskiego okresu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, [w:] Polska Sztuka Ludowa R. XXIII, nr 3/4. Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki, 1969.
- [7] WOLSKI Krzysztof: Z badań nad kamieniarstwem ludowym na Roztoczu, [w:] Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, t. I. Kraków: Muzeum Etnograficzne w Krakowie, 1966.
- [8] Brusno – (nie)istnienie w kamieniu, pod. red. Olgi SOLARZ. Nowica: Stowarzyszenie Magurycz, 2013. ISBN 978-83-936561-2-7
- [9] JAKÓBCZAK Hadrian: Kamienne krzyże, [w:] Spotkanie z zabytkami nr 5. Fundacja Hereditas. Warszawa: 2002.
- [10] Karta cmentarza – Cmentarz Komunalny, Stary Cmentarz, Jarosław. Opr. J. KOCIUBA. Przemyśl: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu, XII.1991.
- [11] Karta cmentarza – Główny Cmentarz Komunalny/d.choleryczny/, Przemyśl. Przemyśl: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu.
- [12] Karta cmentarza – Cmentarz grekokatolicki, Polanka Horyniecka. Opr. I. ZAJĄC. Przemyśl: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu, V.1993.
- [13] Karta cmentarza – Cmentarz grekokatolicki, Nowe Brusno. Przemyśl: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu, VIII. 1987.

Tombstone's sacramentality

prof. PRz dr hab. inż. Marek Gosztyła

Politechnika Rzeszowska, Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów

mgr inż. arch. Magdalena Wazio

Politechnika Rzeszowska, Powstańców Warszawy 12, 35-959 Rzeszów, m.wazio@prz.edu.pl

prof. Ing. arch. Peter Pásztor, PhD.

Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach, Letná 9

Abstract

Sepulchral architecture and art form from ancient times an indissoluble part of human life connected to the necessity of death. They are found in every culture in the world without regards to the religion, or practised rites. Burial was a ceremony and had a very big meaning in the life of spiritual communities. Always these art forms had a strong philosophical, spiritual and emotional meaning for people, who reacted in different ways to the departure from this life and to the memory of lost ones. Article presents the most precious cmenteries in the area of Sub-carpathian duchy, which reperesents mostly two religions – catholic and eastern orthodox church.

Key words: sepulchral art, cemetery, tombstone, sacramentality

Vojnové cintoríny I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku (história, umelecká hodnota a možnosti obnovy)

Mgr. Martin DROBŇÁK

Klub vojenskej histórie Beskydy
www.kvhbeskydy.sk

Abstrakt

Na dnešnom severovýchodnom Slovensku prebiehala od jesene 1914 do jari 1915 intenzívna bojová činnosť. Vyžiadala si život viac ako 50 tisíc vojakov rakúsko-uhorskej, ruskej a nemeckej armády. Vojaci sú pochovaní na približne 200 vojnových cintorínoch. Ešte v čase vojny boli tieto vojnové cintoríny projektované nielen ako pietne miesta, ale aj ako kultúrno-historické pamiatky. Po II. svetovej vojne, začali tieto pietne miesta chátrať. Predkladaný príspevok sa venuje histórii vzniku vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku. Stručne mapuje ich osud v priebehu celého 20. storočia. Príspevok je tiež zameraný na ozrejmienie procesu záchrany týchto pamiatok s dôrazom na ich historickú a umeleckú hodnotu.

Kľúčové slová: Karpatský front 1914/1915, I. svetová vojna, vojnové cintoríny, starostlivosť o vojnové cintoríny

1. Úvod

Šesť okresov súčasného Prešovského samosprávneho kraja predstavuje jediné miesto na Slovensku, kde počas prvej svetovej vojny prebiehala bojová činnosť. Lúnia frontu prechádzala dnešnými okresmi Bardejov – Svidník – Stropkov – Medzilaborce – Humenné – Snina. V jeseni 1914 bol tento úsek Karpatského frontu iba vedľajším bojiskom, ale od začiatku roku 1915 jeho strategický význam dramaticky stúpol. Ruské velenie v tomto priestore uskutočnilo dve generálne ofenzívy (január/február a marec/apríl 1915), ktorých cieľom bol prienik cez Karpaty do vnútrozemia Rakúsko – Uhorska a jeho vyradenie z vojny. Najmä, v poradí druhá z ofenzív, z prelomu marca a apríla 1915, sa radí medzi najvýznamnejšie operácie I. svetovej vojny. [1]

Bojové operácie na území dnešnej Slovenskej republiky prebiehali až do mája 1915. Vyžiadali si život viac ako 50 tisíc vojakov rakúsko-uhorskej, ruskej a nemeckej armády. Do dnešných dní viditeľným pozostatkom vojnových udalostí na našom území je komplex vojensko-historických pamiatok na východnom Slovensku. Najobsiahlejšiu časť tohto komplexu tvoria vojnové cintoríny, ktoré sa nachádzajú na území súčasných šiestich okresov (viac ako 200 lokalít). Ďalšie vojnové cintoríny sú aj na zvyšnom území dnešného Slovenska. Sú to lazaretné a zajatecké cintoríny, ktoré sa nachádzali v zázemí frontovej línie. [2]

2. Výstavba vojnových cintorínov rakúsko-uhorskou armádou

Rozsah bojovej činnosti a strát v prvých mesiacoch prvej svetovej vojny bol obrovský. V otázke evidencie a pochovávaní padlých vojakov nebolo možné spoliehať sa na zavedené postupy z mierových časov. Množstvo obetí na fronte v Haliči a Karpatoch nútilo velenie rakúsko-uhorskej armády systematicky sa zaoberať organizáciou celého procesu vojenského pohrebníctva a budovania vojnových cintorínov.

V čase prebiehajúcej bojovej činnosti nebolo dostatok času venovať sa dôkladnému pochovaniu padlých vojakov. Bývalé bojisko bolo posiate tisíckami provizórnych hrobov. Vojaci boli pochovávaní v plytkých hrobách obvykle na mieste, kde padli. Často vznikol provizórny cintorín len pár metrov od bývalej frontovej línie. Pozostatky mnohých vojakov ani neboli pochované a nachádzali sa roztrúsené v krajine. V čase prebiehajúcej bojovej činnosti, resp. tesne po jej skončení, práce spojené s budovaním provizórnych vojnových cintorínov zabezpečovali Oddiely čistenia a sanácie bojiska,

ktoré spadali pod jednotlivé tylové veliteľstvá. Ich úlohou bolo vyčistiť bojisko od voľne ležiacich padlých vojakov a v prvom rade vybudovať provizórne vojnové cintoríny.

Po definitívnom vzdialení sa frontu musela byť vyriešená otázka budovania stálych vojnových cintorínov. Nepochované ľudské telá a provizórne plytké hroby predstavovali hygienické riziko. Aj keď cynické, ale nezanedbateľné, bolo aj ekonomické hľadisko. Počas budovania provizórnych pohrebísk sa vojaci nezaoberali, na akom pozemku sa nachádzajú, kto je vlastníkom pozemku a pod. Po skončení bojov sa vrátili majitelia jednotlivých pozemkov a zistili, že na mnohých lúkach, poliach, záhradách, ale aj v blízkosti ich domov sa nachádzajú čerstvé hroby. Obyvateľstvo tak nemohlo využívať svoje pozemky pre vlastnú obživu. Okrem vymenovaných dôvodov hygienických, ekonomických a humanitárnych, existovali aj dôvody etické a politické.

Proces budovania vojnových cintorínov bol postavený na idej, že s každým vojakom, ktorý padol, má byť naložené ako s hrdinom. Táto myšlienka ovplyvňovala celý proces budovania vojnových cintorínov. Každé telo padlého vojaka malo byť dôstojne pochované a pokiaľ to bolo možné, aj identifikované. Rovnako malo byť naložené s telami vojakov rakúsko-uhorskej armády a jej spojencov (nemecká armáda), ako aj s telami vojakov nepriateľskej – ruskej armády. Jediným diskriminačným prvkom, ktorý je možné postrehnúť je umiestnenie hrobov. Padlí rakúsko-uhorskí a nemeckí vojaci boli umiestnení bližšie k centrálnemu monumentu, teda na čestné miesto. Celý proces výstavby vojnových cintorínov v rakúsko-uhorskej monarchii tak môžeme považovať za v histórii málo vídaný hlboký prejav humanity v otázke pochovávania padlých vojakov.

Za účelom realizácie výstavby komplexu vojnových cintorínov podľa spomenutých zásad bol v roku 1915 Ministerstvom vojny zriadený Odbor vojnových hrobov (Kriegsgräber-abteilung – KGA).[3] Prácu v teréne vykonávali Inšpekcie vojnových hrobov, ktoré pôsobili pri veliteľstvách armádných zborov – hlavne tých, na území ktorých prebiehali bojové operácie. Pre oblasť Karpatského frontu na území dnešného Slovenska túto úlohu zabezpečovala Inšpekcia vojnových hrobov pri Zborovom veliteľstve Košice. V roku 1917 bol 9. Odbor vojnových hrobov pri Ministerstve vojny. (9./K.Gr.A.) premenovaný na 10. Odbor strát pri Ministerstve vojny (10/V.L.A.) Tento úrad fungoval až do konca prvej svetovej vojny. Okrem výstavby vojnových cintorínov patrila pod jeho právomoci tiež evidencia strát a to vo frontovom pásme, ako aj v zázemí frontu.

Samotnú výstavbu vojnových cintorínov v teréne realizovali zruční remeselníci, najmä tesári, stolári, murári či kamenári. Pracovali pod vedením talentovaných architektov v uniformách. Špinavú prácu, ktorá súvisela so zbieraním rozkladajúcich sa tiel, robili vojnoví zajatci.

Architekti vytvárali jedinečné projekty cintorínov a vojnových pamätníkov, z ktorých mnohé mali obrovskú umeleckú a kultúrnu hodnotu. Cintoríny v krajine boli umiestňované tak, aby boli dominantou okolitej krajiny, no zároveň aby vhodne zapadli do prostredia, v ktorom sa nachádzajú. Vychádzalo sa z už spomenutého predpokladu, že vojnový cintorín má byť hlavne pietnym miestom pre padlých hrdinov.

Odbor vojnových hrobov pri Ministerstve vojny pravidelne komunikoval s podriadenými inšpekciami. Na základe výskumu archívnych fondov tohto odboru je možné konštatovať, že pri výstavbe vojnových cintorínov bol kladený maximálny dôraz na to, aby vojnový cintorín spĺňal aj esteticko-kultúrne aspekty a nebol len obyčajným vojnovým pohrebiskom. V archívnej dokumentácii sa stretávame s obežníkmi, ktoré sumarizovali zásady, ako postupovať pri zriaďovaní vojnového cintorína. Do procesu budovania týchto pohrebísk sa zapájali aj architekti z akademických kruhov, keďže je možné sa stretnúť s publikáciami a dokumentami, ktoré na všeobecných príkladoch ukazujú rôzne možnosti pre zriadenie vojnového cintorína, pamätníka či iného pietneho miesta v rôznych typoch krajiny a prostredia.

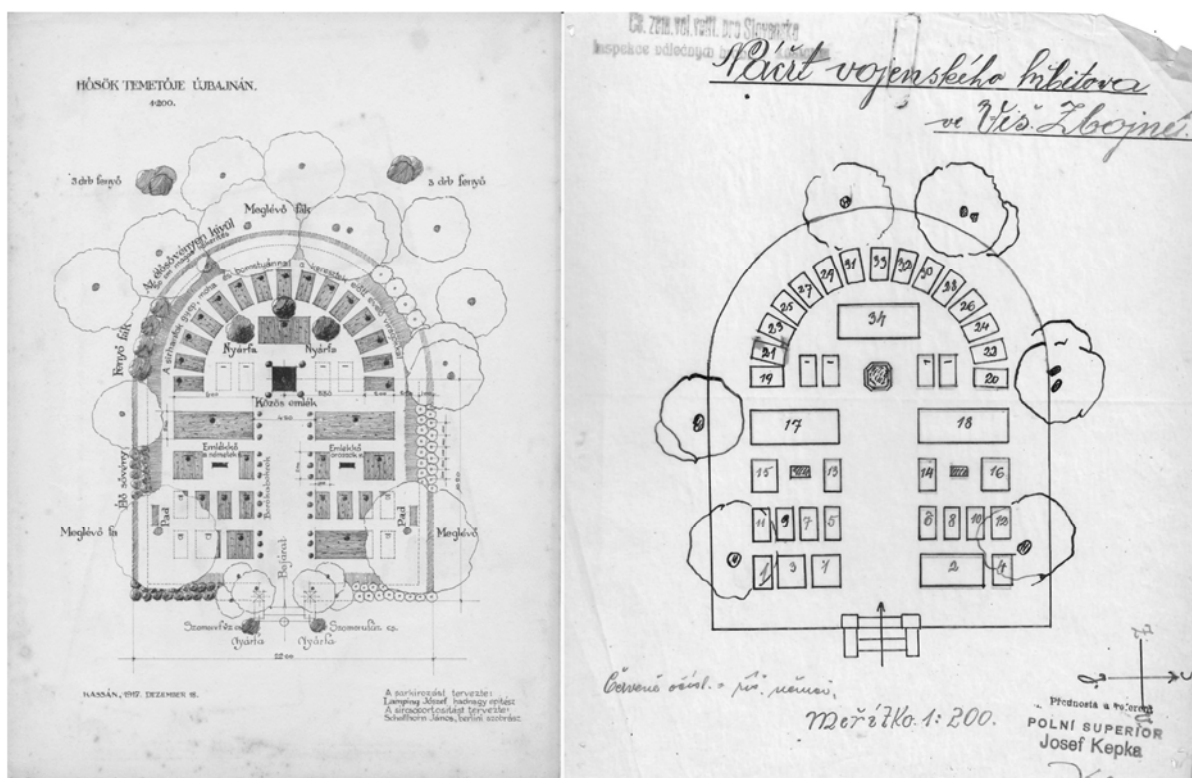
Na základe doterajšieho archívneho výskumu zároveň môžeme konštatovať, že budovanie vojnových pohrebísk vzorovo plnila Inšpekcia vojnových hrobov pri Zborovom veliteľstve v Krakove (jeho

súčasťou bol aj známy slovenský architekt Dušan Jurkovič). Činnosť tejto inšpekcie je dobre zmapovaná, nakoľko jej dokumentácia za zachovala v Národnom archíve v Krakove.

Opakom je dokumentácia Zborového veliteľstva Košice. Žiaľ do dnešných dní nevieme lokalizovať umiestnenie fondov Zborového veliteľstva Košice z obdobia rokov 1914-1918, a tak nemáme ani prístup k dobovým materiálom Inšpekcie vojnových hrobov pri Zborovom veliteľstve Košice z časov vojny. Umiestnenie detailnej dokumentácie rakúsko-uhorskej armády k vybudovaným vojnovým cintorínom za ktoré tento úrad zodpovedal (teda vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku) tak ostáva neznáme.

Doplňkovým zdrojom informácií sú fondy 9. Odboru vojnových hrobov pri Ministerstve vojny, nachádzajúce sa vo Viedni. V dokumentácii tohto odboru sa nachádzajú informácie aj k územiu Slovenska. Torzá archívnych dokumentov rakúsko-uhorskej armády sa tiež nachádzajú vo fonde Vojenské hroby a cintoríny vo Vojenskom historickom archíve v Bratislave.

Obr. 1. Porovnanie náčrtov vojnového cintorína v Zbojnom (okres Medzilaborce).

Vľavo pôvodný náčrt vyhotovený Józsefom Lampingom, vpravo náčrt vytvorený v medzivojnovom období.
(zdroj: Nagy Háború Blog a Vojenský historický archív Bratislava)

Napriek tomu, že v súčasnej dobe nevieme presne zmapovať budovanie vojnových cintorínov rakúsko-uhorskou armádou na našom území, systematickým výskumom sa darí pravidelne získavať nové poznatky o tomto procese. Príkladom je osobnosť architekta Józsefa Lampinga (1881 – 1939). Tento architekt maďarského pôvodu v čase vojny projektoval viacero vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku. Vďaka spolupráci s maďarskými kolegami sa podarilo získať časť jeho pozostalosti, ktorej súčasťou sú aj dobové nákresy a skice vojnových cintorínov.

Na záver treba podotknúť, že výstavbu vojnových cintorínov na našom území prerušil koniec vojny. Mnoho projektov tak ostalo nerealizovaných, alebo boli realizované len čiastočne.

3. Vojnové cintoríny na severovýchodnom Slovensku v medzivojnovom období

Po skončení prvej svetovej vojny prevzala zodpovednosť za všetky vojnové cintoríny a hroby na svojom území Československá republika. Od mája 1919 bola vykonaná dotazníková akcia. Všetkým zainteresovaným úradom boli posielané informačné dotazníky, za účelom získania základného

prehľadu o počtoch vojnových cintorínov, hrobov, obetí a ich národnosti. Na tejto akcii sa zúčastnili obecné úrady, posádkové veliteľstvá, žandárske stanice, inštitúcie, ktoré viedli matriky, majitelia pozemkov, na ktorých sa nachádzali cintoríny a pod. Postupne sa začala vytvárať aj agenda vojnových hrobov a pohrebísk. Na Ministerstve obrany bol vytvorený Ústredný inšpektorát vojnových hrobov. Mal zastrešovať všetky aktivity súvisiace s vojnovými cintorínmi. V jednotlivých častiach štátu podliehali inšpektorátu Zemské inšpekcie vojnových hrobov. Riešili rozsah stavebných úprav na cintorínoch, dopĺňanie evidencie, kontrolovali efektivitu vynaložených finančných prostriedkov a pod. Dôraz bol kladený na kontrolnú činnosť. Do roku 1924 zodpovedala za vojnové hroby na severovýchodnom Slovensku Zemská inšpekcia vojnových hrobov so sídlom v Košiciach a jej expozitúra v Bratislave. Následne po nej starostlivosť o vojnové hroby prevzal Referát vojnových hrobov spadajúci pod Zemské vojenské veliteľstvo v Bratislave. Nová inštitúcia prevzala celú agendu a pokračovala v činnosti počas celého medzivojnového obdobia.

Na severovýchode Slovenska sa nachádzalo viac ako 230 cintorínov a desiatky rozptýlených vojnových hrobov. Evidencia a starostlivosť o tieto pohrebiská bola vzhľadom na ich vysoký počet a umiestnenie technicky, ale aj finančne náročná úloha. Prvoradé bolo zriadenie presnej evidencie cintorínov. Išlo o úlohu, ktorú nemohli v krátkom čase zvládnuť vojenské inštitúcie bez náležitej pomoci. Praktickým riešením bola medzirezortná pomoc, ktorá sa ponúkala zo strany orgánov podriadených Ministerstvu vnútra. Zemské četnícke veliteľstvo v Bratislave dostalo pokyny, aby jemu podriadené orgány boli nápomocné pri riešení tejto náročnej úlohy. Evidenciu cintorínov a jednotlivých hrobov teda zostavovali miestne žandárske stanice. Vo svojich okrskoch mali systematicky zaznamenať všetky vojnové hroby, či už sa nachádzajú v obciach alebo horách. Súčasťou dokumentácie mali byť prehľadné náčrty a ďalšie dôležité informácie. Žandárske stanice pristúpili k tejto úlohe rôzne. Sú príklady staníc, ktoré pridelenú prácu vykonali precízne. Existujú aj opačné príklady.

Československé orgány tiež museli pokračovať v nedokončenej práci rakúsko-uhorskej armády na úseku sústreďovania roztrúsených provizórnych vojnových hrobov a cintorínov. Základným dôvodom rozsiahlej exhumačnej činnosti bolo ušetrenie finančných prostriedkov. Sústreďenie hrobov uľahčilo starostlivosť o vojnové cintoríny a znížilo náklady. Exhumačné práce sa vykonávali v obvodoch jednotlivých žandárskych staníc, ktoré boli zo zákona správcami cintorínov.[4]

Od roku 1921 Ministerstvo národnej obrany schválilo ustanovenie funkcie stálych hrobárov, ktorí sa starali o bežnú údržbu vojnových cintorínov na celom území ČSR. Cieľom bolo zbaviť správcov vojnových cintorínov mnohých bežných starostí s údržbou. Hrobár na vojnovom cintoríne musel podpísať pracovnú zmluvu zo správcom cintorína. Pri podpise sa oboznámil s rozsahom prác, ktoré sa od neho očakávali. Práce, ktoré mal vykonávať, mal jasne zadefinované. Správca cintorína posudzoval a kontroloval prácu hrobára. Tento systém starostlivosti o vojnové pohrebiská sa ukázal ako veľmi efektívny a zabezpečil, že väčšina vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku bola dôstojne upravená až do druhej svetovej vojny. [5]

4. Starostlivosť o vojnové cintoríny od druhej svetovej vojny po súčasnosť

Po skončení druhej svetovej vojny boli vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny takmer vymazané z povedomia ľudí. Štát poveril starostlivosťou o vojnové hroby vtedajšie Miestne národné výbory. V období rokov 1948 -1989 neexistovala žiadna ucelená stratégia v oblasti starostlivosti o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny. Vďaka niektorým filantropickým osobnostiam, najmä učiteľom, na niektorých miestach prežívala tradícia starostlivosti mládeže o vojnové cintoríny. Tieto tradície však postupne vymizli. Z desiatok vojnových cintorínov na severovýchodnom Slovensku sa iba niekoľko z nich dočkalo občasných úprav v rokoch 1948-1989. Postupne sa takmer všetky lokality dostali do dezolátneho stavu. Veľká časť z nich pod vplyvom prostredia a nulovej údržby postupne mizla a nejavila žiadne znaky vojnového cintorína. S postupujúcimi rokmi sa vytrácali aj ľudia, ktorí o vojnových cintorínoch vedeli. Vojnové cintoríny sa tak ponorili do úplnej anonymity.

Po roku 1989 sa situácia začala postupne meniť. Vojnové cintoríny prešli do správy miest a obcí. Významným medzníkom bol rok 2002, kedy bol prijatý zákon č. 441/2002 Z. z. o vojnových hroboch. Ten prvýkrát zadefinoval povinnosti pri starostlivosti o vojnové hroby na území Slovenskej republiky. Zároveň určil výšku finančného príspevku štátu, ktorý sa prideľuje na zabezpečenie takejto starostlivosti. V roku 2005 bol zákon nahradený novým zákonom č. 130/2005 Z. z. o vojnových hroboch, ktorý upravuje starostlivosť o vojnové hroby až do súčasnosti. [6]

Nezastupiteľnú úlohu pri obnove vojnových cintorínov po roku 1990 zohrali aj dobrovoľníci a nadšenci nielen zo Slovenska, ale aj zahraničia. Vďaka ich podpore sa taktiež podarilo obnoviť niekoľko vojnových cintorínov.

5. Možnosti obnovy

Starostlivosť o vojnové cintoríny a pamätníky na Slovensku definuje zákon o vojnových hroboch. Tento zákon však nerieši otázku pamiatkovej a historickej hodnoty vojnových hrobov. Dôsledkom je mnoho nesprávne obnovených vojnových cintorínov. Takéto prípady evidujeme najmä po roku 2002, kedy štát začal obciam systematicky prispievať na starostlivosť o vojnové cintoríny a neskôr tiež na projekty celkovej obnovy týchto miest. V mnohých prípadoch boli vojnové cintoríny obnovené necitlivo. Do úvahy nebola braná ich historická a kultúrna hodnota.

Obr. 2. Vojnový cintorín Prislop (okres Snina)

Porovnanie maľby cintorína z pozostalosti Józsefa Lampinga so súčasným stavom vojnového cintorína (zdroj: Nagy Háború Blog)

V roku 2013 bol naštartovaný proces, vďaka ktorému sa v najbližších mesiacoch pamiatkový fond SR rozrastie o unikátny typ pamiatok – vojnové cintoríny z I. svetovej vojny. Po vzájomných rokovaní medzi zástupcami KPÚ Prešov a Klubom vojenskej histórie Beskydy bolo do prvého kola vyhlasovania zaradených 27 objektov. Výber cintorínov reflektoval tri základné skutočnosti – architektonický výraz (architektonicky najzaujímavejšie objekty), typológiu (z každého typu aspoň jeden zástupca) a lokalitu výskytu (z každého okresu, kde v priebehu I. svetovej vojny prebiehali vojenské operácie, aspoň jeden zástupca). Vybrané objekty teda predstavujú reprezentačnú vzorku, ktorá je schopná priblížiť tento typ pamiatok v plnom rozsahu. Samotný proces vyhlasovania vytypovaných vojnových cintorínov z I. svetovej vojny začal v jeseni roku 2017. V súčasnej dobe sú postupne navrhnuté lokality vyhlasované za národné kultúrne pamiatky. [7] Pripravujú sa návrhy ďalších lokalít.

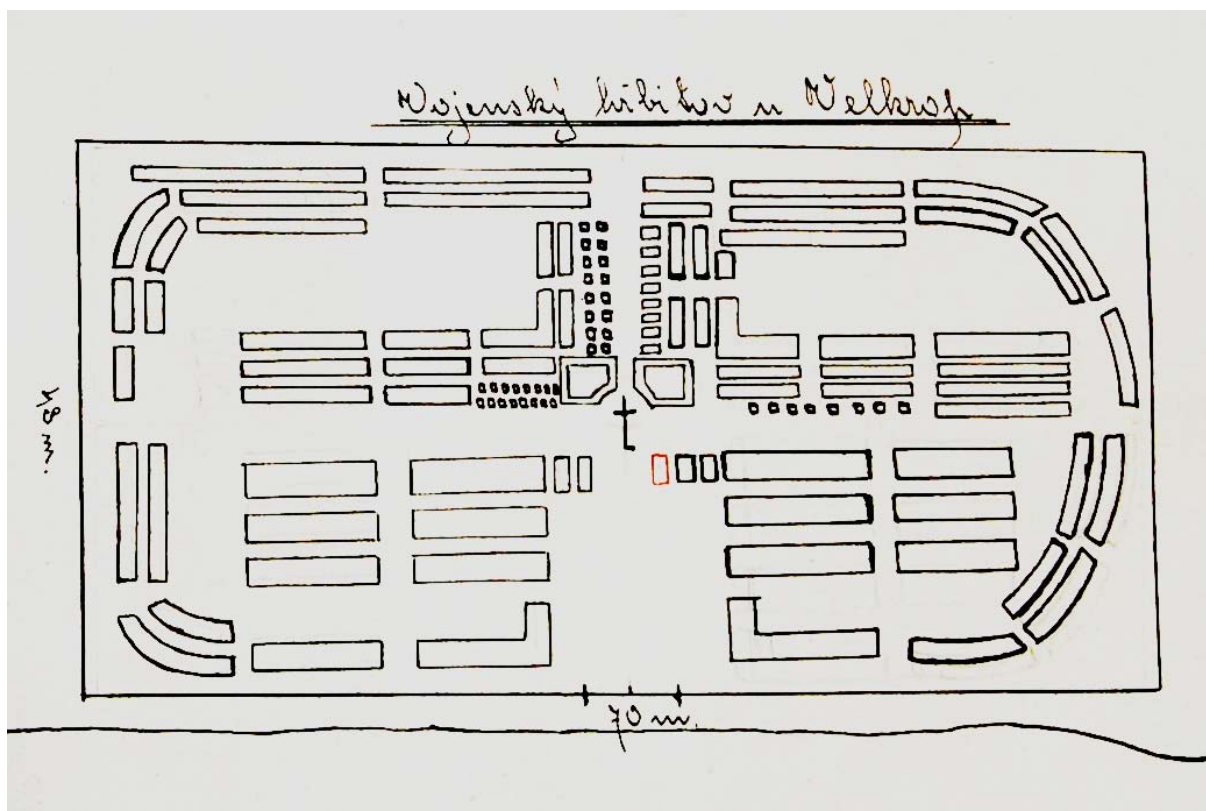
Prirodzeným nasledujúcim krokom by malo byť vypracovanie metodiky, na základe ktorej by sa pristupovalo k obnove vojnových cintorínov tak, aby bola zachovaná ich historická a pamiatková hodnota. Táto metodika by mala byť vypracovaná a prezentovaná v spolupráci s Pamiatkovým úradom Slovenskej republiky.

Obr. 3. Vojnový cintorín Stakčín (okres Snina)
(www.kvhbeskydy.sk)

Obr. 4. Vojnový cintorín Hostovice (okres Snina)
(www.kvhbeskydy.sk)

Obr. 5. Vojnový cintorín Veľkrop (okres Stropkov)

Vojnový cintorín Veľkrop je najväčším vojnovým cintorínom z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku. Na jeho ploche (cca. 50 x 70 metrov) je pochovaných vyše 8662 vojakov rakúsko-uhorskej a ruskej armády. Na príklade tohto cintorína je možné ukázať, aká dôležitá je obnova podľa dobových náčrtov. Pohľad na náčrt z medzivojnového obdobia a letecký snímok ukazuje monumentálnu architektúru tohto pietneho miesta.

V súčasnej dobe prebieha obnova tohto pietneho miesta.

(zdroj: Vojenský historický archív Bratislava a Klub vojenskej histórie Beskydy)

Bibliografia

[1] K priebehu bojových činností v Karpatoch bližšie:

ČAPLOVIČ, Miloslav – DROBŇÁK, Martin – TURIK, Radoslav – SZABÓ, Viktor: *Karpatský front 1914/1915*. Bratislava : Vojenský historický ústav, Klub vojenskej histórie Beskydy , 2016, 312 s. ISBN 978-80-89523-43-6

[2] Bližšie o vojnových cintorínoch:

DROBŇÁK, Martin: Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku – zabudnutá historická pamiatka. In: *Prvá svetová vojna a východné Slovensko – zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Humenné : Klub vojenskej histórie Beskydy, 2014. s. 53 – 61. ISBN 978-80-971858-5-5

TURIK, Radoslav – DROBŇÁK, Martin: Významné vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska. In: *Vojenská história*, roč. 18, 2014, č. 4, s. 118 - 150

[3] Bližšie k zriadeniu a fungovaniu tohto úradu pozri: SCHUBERT, Jan: Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej 9. Wydział Grobów Wojennych (Kriegsgraber-Abteilung) przy Ministerstwie Wojny - powstanie i działalność w latach 1915-1918. In: *Czasopismo Techniczne - Architektura*, roč. 13, 2009, č. 106, s.169 - 200.

[4] O exhumáciách v medzivojnovom období bližšie:

TURIK, Radoslav: Exhumácie vojnových hrobov z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku v medzivojnovom období. In: *Vojenská história*, roč. 17, 2013, č. 4, s. 76 – 97

[5] K starostlivosti o vojnové cintoríny v medzivojnovom období bližšie:

TURIK, R.: Starostlivosť o vojnové cintoríny v medzivojnovom Československu. In: *Vojenská história*, roč. 14, 2010, č. 4, s. 3 - 23

[6] Zákon č. 441/2002 Z. z. o vojnových hroboch

Zákon č. 130/2005 Z. z. o vojnových hroboch

[7] LIŠKA, Anton: KPÚ Prešov - Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny sa stávajú národnými kultúrnymi pamiatkami. In: www.pamiatky.sk [on-line]

<<https://www.pamiatky.sk/sk/page/vojnove-cintoriny-z-i-svetovej-vojny>>

1st World War cemeteries in the north-east of Slovakia (history, cultural value and possibilities of restoration)

Mgr. Martin DROBŇÁK

Klub vojenskej histórie Beskydy, www.kvhbeskydy.sk

Abstract

From spring 1914 until may 1915, intensive warfare took place in nowadays' north-eastern area of Slovakia. The result was more than 50 000 killed soldiers of austro-hungarian, russian and german army. The victims are buried at approximately 200 war cemeteries. They were designed not only as a cemeteries, but also as cultural and historical monuments. However, after 2nd World War because of the lack of care, they started to decay. This article is dedicated to history of war cemeteries in north-east of Slovakia and their condition during the 20th century. The goal of this article is also to show the process of restoration of those monuments with emphasis on their historical and cultural value.

Key words: Carpathian front 1914/1915, 1st World War, war cemeteries, care for war cemeteries

Pamätník na bojisku I. svetovej vojny na hore Kaštielik (príklad realizácie pietneho miesta na bojisku I. svetovej vojny v Karpatoch)

Ing. arch. Maroš DROBŇÁK

Klub vojenskej histórie Beskydy

www.kvhbeskydy.sk

Abstrakt

Výšina „Kaštielik“ sa nachádza v okrese Bardejov medzi obcami Nižná Polianka a Mikulášová. Počas I. svetovej vojny predstavovala výšina dôležitý obranný bod rakúsko-uhorskej armády. Vo februári a marci 1915 prebiehali o výšinu krvavé boje, ktoré si vyžiadali životy tisícov vojakov. Od I. svetovej vojny je výšina miestnym obyvateľstvom nazývaná aj „Hora smrti“. V roku 2018 pri príležitosti 100. výročia ukončenia I. svetovej vojny bol na výšine realizovaný projekt výstavby pamätníka. Snahou realizátorov a autora pamätníka bolo citlivo umiestniť do zalesnených karpatských kopcov pamätník, ktorý má pripomínať obete, ktoré padli v bojoch na tomto mieste. Vďaka realizovanému archívne výskumu bolo možné v pamätníku reflektovať aj pôvod vojakov, ktorí zahynuli na výšine Kaštielik. Súčasťou realizácie bolo vybudovanie turistického náučného chodníka, na trase ktorého sa nachádza aj vojnový cintorín. Pamätník s náučným chodníkom tak predstavuje vhodnú formu, ako citlivo v krajine pripomenúť udalosti I. svetovej vojny.

Kľúčové slová: Karpatský front 1914/1915, I. svetová vojna, pamätník na bojisku I. svetovej vojny

1. Úvod

Územie severovýchodného Slovenska je jediným územím súčasnej Slovenskej republiky, ktoré bolo zasiahnuté bojmi I. svetovej vojny. Prvý krát zasiahla bojová činnosť dnešné Slovensko v októbri – decembri 1914. Na prelome rokov 1914/1915 sa frontová línia stabilizovala na súčasných slovensko-poľských hraniciach. Najintenzívnejšia bojová činnosť na našom území prebiehala od januára do mája 1915. Boje zasiahli územie dnešných okresov Bardejov, Svidník, Stropkov, Medzilaborce, Humenné a Snina.

Intenzívna bojová činnosť si celkovo vyžiadala vyše 50 000 padlých vojakov rakúsko-uhorskej, nemeckej a ruskej armády. Ďalšie desiatky tisíc vojakov bolo ranených, alebo nezvestných. Do dnešných dní viditeľným pozostatkom bojov je komplex vojnových cintorínov, ale aj viditeľné línie zákopov nachádzajúce sa najmä v lesnom teréne po celom severovýchodnom Slovensku.[1] Na základe štúdia archívnych materiálov je možné identifikovať miesta, na ktorých sa odohrali významné bitky, ktoré ovplyvňovali vývoj na celom Karpatskom fronte 1914/1915 a ktorých dôsledkom boli obrovské ľudské a materiálne škody. Jedným z takýchto miest je aj výšina „Kaštielik“ sa nachádzajúca sa v okrese Bardejov medzi obcami Nižná Polianka a Mikulášová.

Počas I. svetovej vojny predstavovala výšina dôležitý obranný bod rakúsko-uhorskej armády. Vo februári a marci 1915 prebiehali o výšinu krvavé boje, ktoré si vyžiadali životy tisícov vojakov. Od I. svetovej vojny je výšina miestnym obyvateľstvom nazývaná aj „Hora smrti“. [2]

2. Projekt pamätníka bojov I. svetovej vojny na hore Kaštielik

Klub vojenskej histórie Beskydy dlhodobo spolupracu s obcami Nižná Polianka a Mikulášová. V spolupráci s obcou Nižná Polianka sme v priestoroch obecného úradu vybudovali expozíciu venovanú udalostiam I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku s dôrazom na okolie Nižnej Polianky a tiež bojov na hore Kaštielik. V obci Mikulášová sme za podpory dobrovoľníkov zo Slovenska a zahraničia realizovali obnovu vojnového cintorína, ktorý sa nachádza na úpätí masívu, ktorého súčasťou je výšina Kaštielik.

Projekt pamätníka bol pripravený ako súčasť medzinárodného projektu NETWORK, ktorý prepája dedičstvo I. svetovej vojny v dunajskom regióne. Slovenským partnerom tohto projektu je Fakulta manažmentu Prešovskej univerzity v Prešove. Partnermi realizácie pamätníka boli Klub vojenskej histórie Beskydy, obce Nižná Polianka a Mikulášová a rakúska orgnaizácia Das Österreichische Schwarze Kreuz.

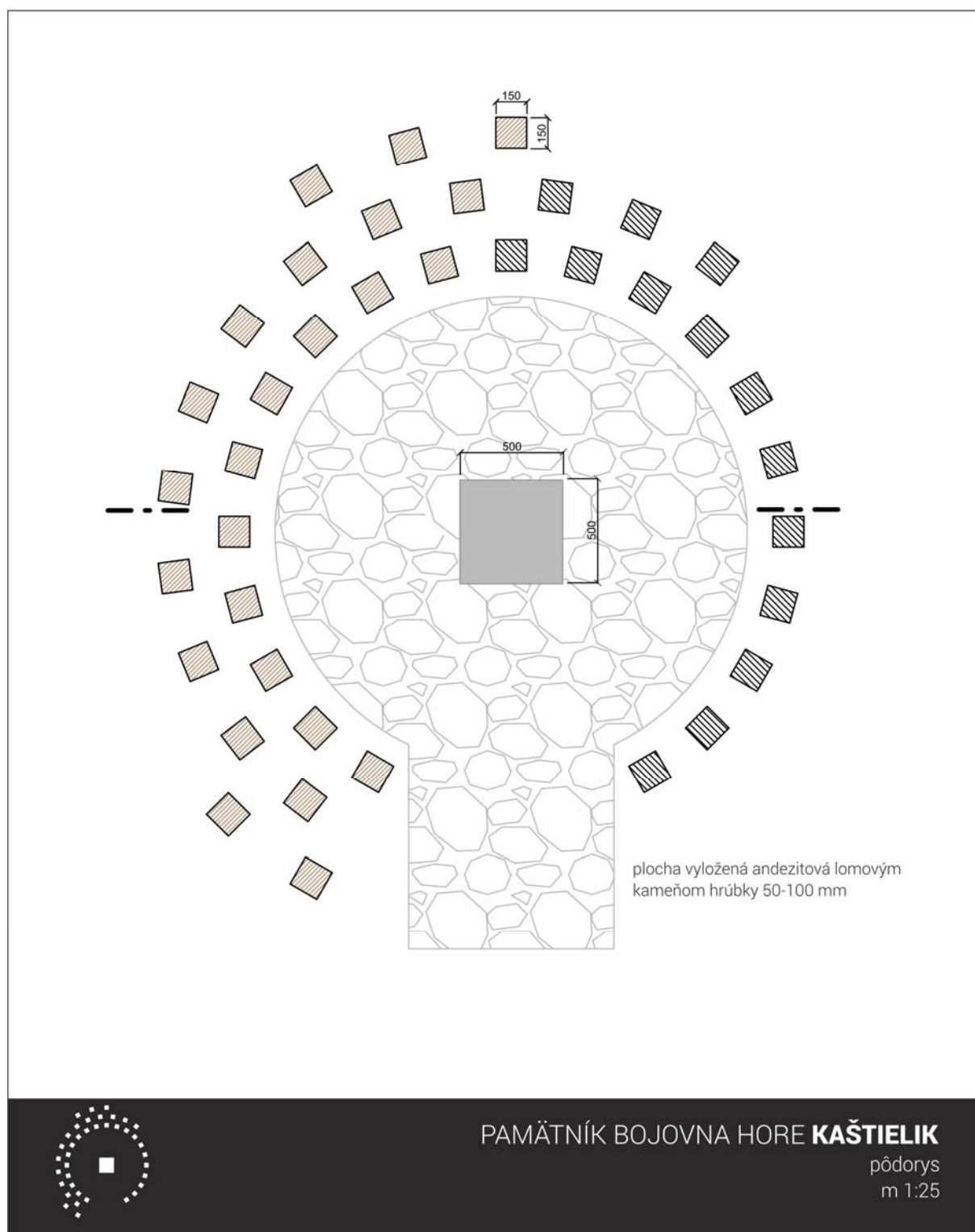
Snahou realizátorov a autora pamätníka bolo citlivo umiestniť do zalesnených karpatských kopcov pamätník, ktorý má pripomínať obete, ktoré padli v bojoch na tomto mieste. Vďaka realizovanému archívnemu výskumu bolo možné v pamätníku reflektovať pomer strát bojujúcich armád, ale aj pôvod vojakov, ktorí zahynuli na kopci Kaštielik. Hlavným motívom pamätníka je stret armád Rakúsko – Uhorska a Ruska na výšine "Kaštielik" v roku 1915. Symbolický bod stretu (kamenný monolit) je obkolesený sériou drevených stĺpov. Kamenný monolit v strede pamätníka obsahuje roky 1914 – 1918, ktoré vymedzujú trvanie konfliktu.

Drevené stĺpy boli navrhnuté v dvojakom materiálovom vyhotovení. Dvojaké vyhotovenie stĺpov symbolizuje dvojicu bojujúcich armád. Počet stĺpov reprezentuje pomer síl proti sebe stojacích vojakov. Útočiaca ruská armáda najmä v počiatkovej fáze bojov o výšinu "Kaštielik" prevyšovala počet rakúsko-uhorských obrancov približne v pomere 1:2, ktorý bol použitý aj pri prepočte počtu stĺpov.

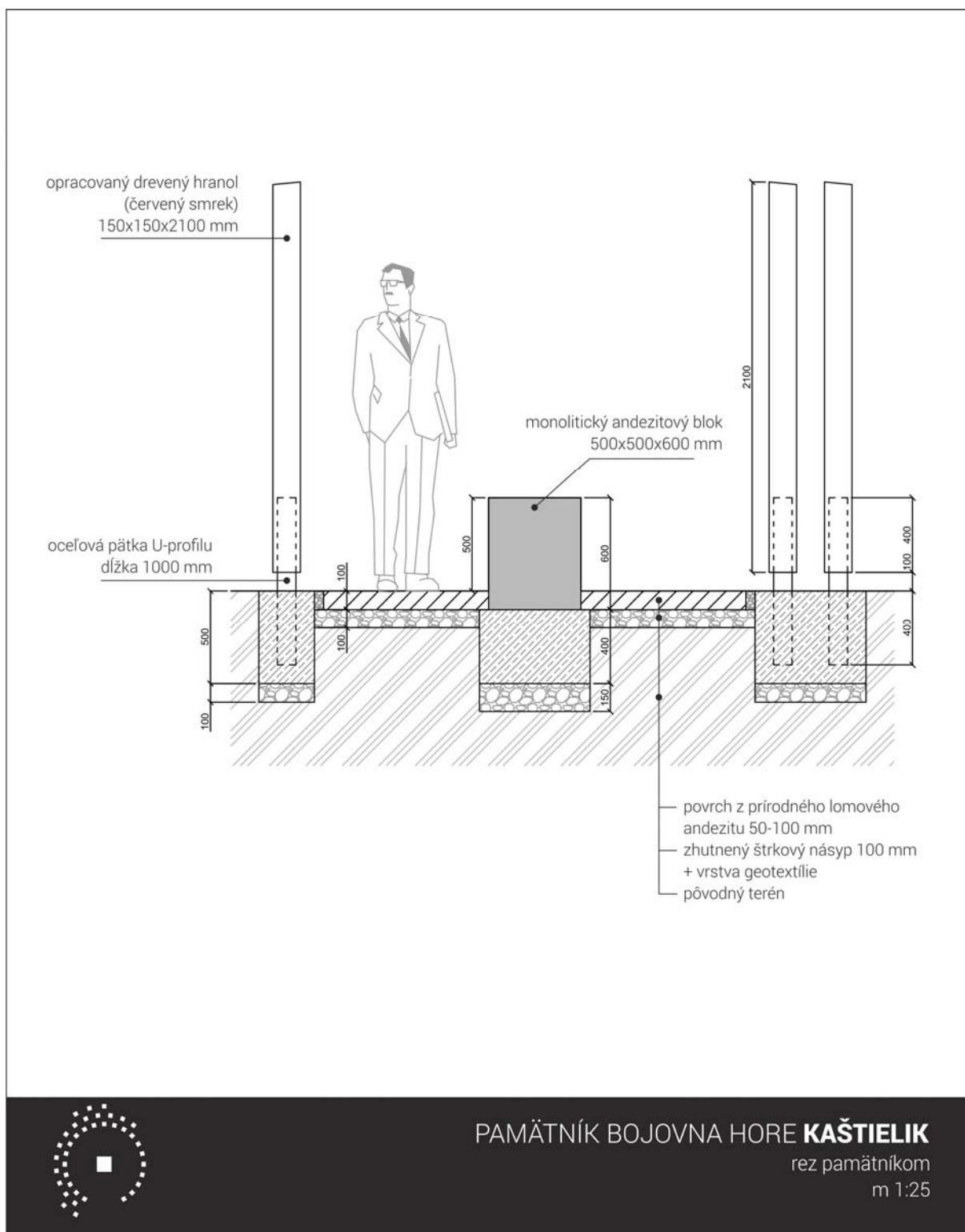

Obr.1: Vizualizácia pamätníka na hore Kaštielik

Súčasťou niektorých stĺpov sú názvy miest, v ktorých mali veliteľstvá vojenské jednotky, ktoré na výšine "Kaštielik" bojovali. Bojov na "Hore smrti" sa zúčastnili pluky rakúsko-uhorskej armády najmä z dnešnej Českej republiky, Rakúska, Slovinska a Talianska. Konkrétne išlo o vojenské jednotky: 3. peší pluk Landwehru (Graz a Maribor), 4. peší pluk Landwehru (Klagenfurt), 5. peší pluk Landwehru (Trieste), 10. peší pluk Landwehru (Mladá Boleslav a Turnov), 11. peší pluk Landwehru (Jičín a Hradec Králové), 26. peší pluk Landwehru (Maribor a Celje), 27. peší pluk Landwehru (Ljubljana a Trieste), 27. peší pluk (Graz). Bojov o výšinu "Kaštielik" sa za ruskú armádu zúčastnili: 189. peší Izmail'skij pluk (Samara), 190. peší Očakovskij pluk (Ufa), 191. peší Largo-Kaguľskij pluk (Orenburg), 192. peší Rymnikskij pluk (Samara a Orenburg).

Obr.2: Pôdorys pamätníka na hore Kašielik

Obr.3: Rez pamätníkom na hore Kaštielik

3. Realizácia pamätníka

Realizácii predchádzala dôsledná príprava v stolárskej a kamenárskej dielni. Drevé stĺpy zo smrekovca opadavého (červený smrek) v počte 39 kusov boli predprípravné vopred. Časť stĺpov bola opálená, kým druhá časť ostala v pôvodnej farbe dreva. Všetky drevené prvky následne stolári ošetrili olejovým náterom, aby vydržali náročné klimatické podmienky v mieste, kde bude pamätník inštalovaný. V dielni kamenárov bol tiež predprípravený kamenný monolit, ktorý bol nahrubo opracovaný do kamennej kocky rozmerov 50x50x60 cm. Využitý bol sivý andezit z lomu v obci Fintice (okres Prešov).

Stavba pamätníka začala v júni 2018. Realizovaná bola počas dvoch pracovných dní. Miesto realizácie sa nachádzalo priamo na bývalom bojisku, len niekoľko metrov od zachovaných zákopových línií. Výber autentického miesta mal za následok, že samotná stavba pamätníka bola pomerne zložitá. Hlavným logistickým problémom bola najmä doprava stavebného materiálu priamo na miesto realizácie. Bolo nutné vystihnúť niekoľko dní bez dažďových prehánok, aby bolo možné všetko potrebné dopraviť až k výšine Kašielik.

Prvý pracovný deň sa uskutočnil 16. júna 2018. Prvým krokom realizácie bolo dôkladne rozmeranie a vykopanie základu pod kamenný monolit. Nasledovalo vyvrtanie dier, do ktorých sa betónovali kovové konzoly, na ktoré sa neskôr osadzovali už pripravené drevené stĺpy. Počas prvého pracovného dňa sa tiež začala realizovať stavba kamenného chodníka vo vnútri pamätníka.

Obr. 4. Vrtanie dier a betonáž kovových konzol stĺpov

Z dôvodů technologickej prestávky potrebnej na vytvrdnutie betónových základov a kovových pätiiek pokračovala realizácia stavby 4. júla 2018. Na pripravený betónový základ bol osadený kamenný monolit - kamenná kocka s hranou 50 cm, vážiaca vyše 400 kg. Nasledovala inštalácia drevených stĺpov na kovové konzoly. Podľa podkladov sa postupne upevnili stĺpy dvojakého vyhotovenia. Opálené stĺpy budú symbolizovať rakúsko-uhorskú armádu, stĺpy ponechané vo farbe dreva zase armádu ruskú.

Drevené stĺpy sú v okolí kamenného monolitu umiestnené v kruhovom tvare. Naším cieľom bolo v okolí kamenného monolitu vytvoriť zhuk drevených stĺpov, ktoré majú symbolizovať bojujúce vojská. Návštevník pamätníka sa tak symbolicky ocitne v epicentre bojov, obkolesený bojujúcim vojskom. Celkovo 39 stĺpov vytvorí dostatočnú hustotu, aby v návštevníkovi vyvolali pocit stiesnenosti a úzkosti. Rovnaké pocity, aké mohli zažívať vojaci na bojisku pred 100 rokmi.

Obr. 5. Inštalácia drevených stĺpov pamätníka

Priebežne s osadzovaním drevených stĺpov boli na niektoré z nich inštalované kovové nerezové písmena, z ktorých boli vyskladané názvy miest, kde mali veliteľstvá vojenské jednotky, ktoré na výšine "Kaštielik" bojovali.

Súbežne s inštaláciou stĺpov prebiehali aj ukladanie kamennej dlažby do štrkového lôžka a úprava blízkeho okolia pamätníka. Na kamenné prvky pamätníka bol použitý sivý andezit z lomu Fintice (kamenný monolit a obruba chodníka) a červeno-hnedý andezit z lomu Červenica (dlažba chodníka).

4. Pamätník ako súčasť náučného chodníka

Keďže pamätník sa nachádza priamo na bývalom bojisku, niekoľko kilometrov od obcí Mikulášová a Nižná Polianka, súčasťou prác bolo aj vyznačenie turistického náučného chodníka k pamätníku.

Náučný chodník začína v obci Mikulášová a končí pri pamätníku. Náučný chodník tvoria štyri informačné panely, ktorých súčasťou sú kópie dobových fotografií a dokumentov. Text panelov je spracovaný v slovenskom, nemeckom a anglickom jazyku. Tematicky je chodník venovaný bojom o výšinu "Kaštielik". Jeho súčasťou okrem pamätníka je aj vojnový cintorín nad obcou Mikulášová, kde je pochovaná časť vojakov, ktorí zahynuli počas bojov o výšinu.

Značenie náučného chodníka bolo realizované v auguste 2018.

Pamätník na hore Kaštielik predstavuje príklad jednoduchého pamätného miesta priamo na bojisku, ktoré plní nielen pietny rozmer, ale je aj súčasťou náučnej turistickej trasy. Plní tak aj edukačnú funkciu, keď turistom približuje zabudnutý kus našej histórie.

Obr. 6. Pamätník bojov I. svetovej vojny na výšine "Kašielik" tesne po ukončení prác. Symbolický bod stretu (kamenný monolit) je obkolesený sériou drevených stĺpov. Dvojaké materiálové vyhotovenie stĺpov symbolizuje dvojicu bojujúcich armád. Počet stĺpov reprezentuje pomer síl proti sebe stojacích vojakov. Stĺpy nesú názvy miest, z okolia ktorých pochádzali vojaci bojujúci na hore Kašielik v roku 1915.

Obr. 7. Drevené stĺpy symbolizujúce rakúsko-uhorskú armádu s názvami miest odkiaľ pochádzali vojenské jednotky, ktoré na výšine bojovali.

Bibliografia

- [1] Bližšie o vojnových cintorínoch pozri: DROBŇÁK, Martin: Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku – zabudnutá historická pamiatka. In: *Prvá svetová vojna a východné Slovensko – zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Humenné : Klub vojenskej histórie Beskydy, 2014. s. 53 – 61. ISBN 978-80-971858-5-5
- [2] Bližšie k problematike bojov na výšine Kašielik pozri: DROBŇÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav: *Mementá prvej svetovej vojny (diel 3) – cintoríny v okresoch Bardejov a Svidník*. Humenné : - Jana Fedičova – REDOS, 2010. s. 7 – 37. ISBN 978-80-790617-0 - 8

1st World War Memorial on the battlefield of hill Kaštielik (the example of memorial place on the 1st World War battlefield in Carpathians)

Ing. arch. Maroš DROBŇÁK

Club of military history Beskydy, www.kvhbeskydy.sk

Abstract

Kaštielik hill is located in Bardejov district, between villages Nižná Polianka and Mikulášová. The hill was very important defensive point of austro-hungarian army during the 1st World War. Thousands of soldiers lost their lives in heavy battle, that took place on Kaštielik in february and march 1915. Since then local people call it „the hill of death“. On the occasion of the 100th anniversary of the end of the 1st World War, the project of small memorial place was completed. The main goal was for memorial to be in symbiosis with surrounding nature of carpathian forrests, and to remind visitors the fallen soldiers of Kaštielik battle. Thanks to previous archive research it was possible to implement the homelands of battle victims into design of memorial. The other part of project is educational hiking trail, that connects the memorial with village Mikulášová, and 1st World War cemetery which is located on the way. Whole project of memorial, cemetery and trail that way represents suitable approach of reminding consequences of 1st World War in the region.

Key words: Carpathian front 1914/1915, 1st World War, memorial on the battlefield of 1st World War

Cintoríny a pamätníky v živote komunity – ako komplexný spoločenský fenomén

doc. Ing. Eva KRÁĽOVÁ, PhD.

Fakulta architektúry STU, Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava, kralova@fa.stuba.sk

Abstrakt

Zachovanie spomienky na členov komunity, ktorí navždy opustili tento svet, patrí k životným spôsobom a tradíciám vo všetkých kultúrach ľudskej civilizácie. Individuálne hroby, pohrebiská, cintoríny, aj memoriálne areály sa vyskytujú po celom svete. Vznikli za rozličných okolností, v odlišných klimatických aj spoločenských podmienkach, no všade sú uctievané a s pietou zachovávané. Vznikajú na konci života jedných, aby vstupovali do systému každodenného života pozostalých i ďalších generácií ľudí, do ekonomicky produktívnych procesov spoločnosti. Nezanedbateľné, veľmi citlivo vnímané miesto majú v rozvojových programoch aj v plánoch územného rozvoja miest a obcí. Ich zvládnutie, usmerňovanie či regulácia si vyžadujú komplexný, prístup, dobrú a ústretovú koordináciu, výhľadové programy, systémové riešenia. Príspevok na skúsenostiach z viacerých výskumných projektov predstaví možnosti komplexnej správy cintorínov a pamätníkov v kontexte rozvojových programov obcí.

Kľúčové slová: cintorín, pamätník, pamiatka, územno-plánovacia dokumentácia, program rozvoja obce

1. Úvod

Pamätníky a cintoríny sú materiálnym zhmotnením od pradávna známeho, v živote ľudskej spoločnosti a jej komunit permanentne prítomného, predsa však zvláštneho a tak trochu tajuplného fenoménu – nenechať zabudnúť na ľudí, ktorí už naveky odišli z tohto sveta: pripomínať pozostalým ale aj ich nasledovníkom a ďalším generáciám nielen fakt, že tu boli, ale aj kto boli a najmä – čo pozitívne priniesli, urobili, odkázali pre dobro ostatných, pre posilnenie komunity, pre postup a rozvoj ľudskej civilizácie. Neskôr sa tento fenomén rozšíril aj na pripomínanie významných, zlomových, alebo aj neobyčajných udalostí.

Nyní jsi již s Bohem.
Bože, dej si pozor
na svou peněženku!

Tady odpočívá P.J.
dobrý manžel, dobrý otec,
špatný elektrikář.

Vzpomínají všichni tví synové
(kromě Richarda, nedal nic)

Tady odpočívá moje
milovaná manželka.
Pane přijmi ji se stejnou radostí,
s jakou Ti ji posílám!

Obr. 1: Náhrobníky obsahují údaje nejen o začátku a konci života zosnulého, ale často aj o jeho životných peripetiách

Tak cintoríny ako aj pamätníky sa vyskytujú vo všetkých kultúrach sveta, vo všetkých historických obdobiach. Sprevádza ich spontánne udržiavaná tradícia ochrany a starostlivosti o ne. Obe tieto formy pripomínania si navždy odišlých sú autentickým dokumentom civilizačných postojov a formálnych prejavov pozostalých v časovom oblúku mnohých generácií. Špecifickým spôsobom a z viacerých aspektov dokumentujú život (niekedy aj dielo) predkov. Sú to dokumenty s bohatou výpovednou hodnotou, relatívne trvalé, emotívne silné, všeobecne prístupné. Ich poznanie a uznávanie (rešpektovanie) je prejavom kultúrnosti aktuálnej komunity, potvrdzuje jej historickú pamäť, obohacuje motiváciu jej upevnenia, prispieva k rozvoju.

Obr. 2: Pamätník obetiam vojny vo Vietname v New Yorku je súčasťou prechádzkovej trasy.

Zdroj: archív autorky, foto: Helga Nohr

Emočné naladenie, kultúra či kultivovanosť prístupu k pamiatkam na zosnulých patria k nehmotným faktorom života. No praktické zachovanie a udržiavanie spomienky/povedomia o zomrelých predkoch a osobnostiach verejného života spoločnosti/komunity sa realizuje prostredníctvom postupov a procesov materiálnej výroby alebo služieb: samotný pohreb predstavuje komplex špecifických výrobkov a služieb, upevnenie a materiálne potvrdenie spomienky sa realizuje budovaním náhrobkov/hrobiek, prípadne pamätníkov. Ďalšiu skupinu materiálnych činností tvoria služby a výrobky pre úpravu, údržbu a správu cintorínov, pamätníkov, memoriálnych území. Komplex služieb a špecifických produktov v sledovanom kontexte možno rozšíriť o edukačné, prezentačné a propagačné aktivity, výsledkom ktorých môže byť nielen šírenie dobrého mena sídla ale aj zvýšenie jeho návštevnosti a vznik nových pracovných príležitostí – čo má už jednoznačný dopad na jeho hospodársky status a zlepšenie podmienok života jeho obyvateľov.

Nadčasovosť funkcie cintorínov a pamätníkov, rozličnosť ich prejavov, rôznorodosť a mnohoversťenosť pôsobiacich vplyvov i dopadov potvrdzujú ich fenomenologický význam v živote komunít i celej spoločnosti. Napriek tomu, ich pôsobenie v systéme života miestnych komunít (i celej spoločnosti) sa v súčasnosti systémovo nesleduje, nevnímajú sa otázky ani možné perspektívy ich uplatnenia v kontexte ďalšieho rozvoja komunít i celej spoločnosti.

Zámerom príspevku je ukázať, že aktívna starostlivosť o cintoríny a pamätníky vo svojej spletnosti predstavuje fakt spoločenskej komplexnosti s nárokmi na špecifické riadiace nástroje a postupy.

2. Kontexty problému

Súčasný stav poznania problematiky cintorínov a pamätníkov v realite života na Slovensku poskytuje mozaikovitý obraz zložený z izolovaných výskumov torzovitého rozsahu a náhodne zameraných, ktorý indikuje absenciu koordinácie i koncepcných prístupov tak v teoretickej rovine, ako aj v praktickej činnosti.

Najširší záber a najbohatšie výsledky výskumu otázok pochovávaní a činností s ním spojených poskytuje etnológia. „Vyplýva to z predmetu jej skúmania orientovaného na kultúru ako systém materiálnych a nemateriálnych produktov ľudskej činnosti prenášaných z generácie na generáciu“ [4]. Mlynka tu zároveň podáva hutný prehľad autorov a diel venovaných problematike cintorínov a pochovávaní z aspektu etnológie v slovenskej a českej etnologickej spisbe a z niektorých historických zreteľov vydaných do roku 2009 vrátane. Pamiatkový úrad SR vydal v roku 2015 zborník výskumných prác Monumentorum tutela 25 v monografickom profile venovanom národným kultúrnym pamiatkam sepulkrálného charakteru a pamätníkovej tvorby [5]. Publikované štúdie sú prevažne umelecko-historického a monumentologického zamerania [6]. S podobným obsahovým záberom sa stretávame aj je v zahraničnej literatúre etnologickej a filozofickej profilácie, kde jednotliví autori sa zameriavajú spravidla na lokálne kultúrne a spoločenské, resp. etnické súvislosti a prejavy.

Univerzita Konštatína filozofa v Nitre v roku 2013 publikovala výstup výskumu z oblasti masmediálnej zábavy, ktorý odkryl tému (de)tabuizovania smrti z antropologického, religiózneho, filozofického a kultúrneho hľadiska [7]. Jeho prínosom je multiaspektové poňatie problematiky smrti človeka v súčasnej kultúre. Aj keď problematika cintorínov či pamätníkov v nich nie je explicitne sledovaná, uvádzané aspekty umožňujú korelačne identifikovať trendy pôsobiace aj v tejto problematike. Trend komercializácie aktivít v súčasnej civilizačnej kultúre vedie k snahám o kapitalizáciu aj takých faktorov kultúrnych tradícií, ako je zachovanie spomienky na zosnulých. Jedným z nich je zapojenie cintorínov a pamätníkov do trás edukačného turizmu a vznik segmentu tzv. Temného turizmu (angl. Dark turizmus). Je to segment cestovného ruchu zameraný na návštevu miest spojených so smrťou a utrpením [8]. Cieľom návštev bývajú hrady a miesta, kde údajne straší, bojiská vojen zo všetkých historických období, ale aj miesta zametrasení, výbuchov sopiek a iných prírodných katastrof. Aj keď tento druh turizmu nie každému „sedí“ [9], potenciál na ekonomické benefity bezo sporu má [10], [11], aj keď treba dobre zvážiť formy a obsah jeho rozvoja [12].

Obr. 3, 4: Cesta hrdinov SNP sprítomňuje históriu, predstavuje prírodu a testuje osobnostné limity

Usmerňovanie praktických činností spojených s údržbou a manažmentom cintorínov, ako aj s tvorbou, realizáciou a údržbou pamätníkových diel je podobne rozdrobené: kým ochranu a spravovanie vojenských cintorínov usmerňuje Ministerstvo vnútra, technické podmienky a realizáciu civilných cintorínov usmerňuje Ministerstvo zdravotníctva, ich lokalizácia na území obce je riešená prostredníctvom územno-plánovacej dokumentácie, navrhovanie a schvaľovanie umiestnenia pamätníkov spadá do portfólia oddelení rozvoja, resp. kultúry obcí, starostlivosť o pamätníky (ich údržba) je povinnosťou vlastníkov pamätníka, alebo nehnuteľnosti, na ktorej sa dielo nachádza. Výsledkom je stav, že obe súčasti tu sledovanej problematiky sú v nielen v teórii, ale najmä v praxi reálneho života navzájom izolované a nekoordinované. A to napriek tomu, že v dopadoch na kreovanie spoločných priestorov obcí aj formovanie verejného povedomia (vrátane lokálpatriotizmu a budovania dobrého mena obce) sa komplementárne dopĺňajú.

3. Charakteristika fenoménu spoločenskej komplexnosti

Angl. výraz „Societal complexity“ predstavuje mnohohrstevný zložitý spoločenský jav, neštruktúrovaný, dynamický a nestály, ktorý sa v čase, priestore a výraze mení a ktorý má formatívny vplyv na spoločnosť na rôznych úrovniach. Skúmaním javov spoločenskej komplexnosti (komplexných spoločenských javov) sa zaoberá tzv. operačný výskum (angl. Operational research). Operačný výskum je založený na postupoch operačnej analýzy, t.j. skúma sledovaný problém s cieľom získať optimálne/optimalizované riešenie. Pôvodne bol využívaný hlavne v ekonomických vedách, ale ako sa ukázalo, v živote sa zložité javy presahujúce pole výskumu jednej vednej disciplíny vyskytujú veľmi často: majú interdisciplinárny, multidisciplinárny až transdisciplinárny charakter a na dosiahnutie efektívnych/optimálnych/optimalizovaných výsledkov si vyžadujú súbežnú aktívnu spoluprácu všetkých dotknutých účastníkov procesov, ale aj zástupcov skupín, na ktoré siahajú dopady riešeného problému. Na dosiahnutie požadovanej efektivity využívajú pritom metódy a špecifické postupy nielen z oblasti dotknutej profilácie, ale aj metódy typické pre iné vedené odbory, napr. štatistické metódy, metódy matematickej analýzy, teórie hier a pod.

Problematika architektúry, urbanizmu, rozvoja miest a sídiel sa doteraz nesledovala, neskúmala a najmä nevyhodnocovala postupmi a metódami operačného výskumu ani metodológiou zložitých spoločenských javov. V ostatnom období sa tejto problematike venujú na Fakulte architektúry STU [13].

4. Prehľad súvislostí tvorby a udržiavania pamätníkov a cintorínov

Fenomenologický charakter cintorínov a pamätníkov je daný rôznorodosťou vstupujúcich faktorov, mnohohrstevnosťou a zložitou väzbou medzi nimi, ich rozličnými prejavmi a vyvolanými dopadmi.

4.1. Charakteristiky funkcie cintorína

Funkcia cintorínov vyrastá z filozofického a religiózneho názoru spoločenstva, jej kulturologického kontextu a obsahu. Je materializovaná prostredníctvom technických, architektonických a umeleckých prostriedkov, využívajúc spravidla atypické, v porovnaní s každodenným životom neraz nadštandardné produkty alebo materiály. Na jej realizácii a dlhodobom zachovaní sa podieľajú viaceré technické a manažérske postupy. Funkcia cintorínov (aj pamätníkov), ako miesta zriadené a riadené na „večný odpočinok“ zosnulých – paradoxne – slúži pozostalým živým, čím vstupuje do systému života súčasnej spoločnosti, vrátane jej ekonomicky produktívnych činností: okrem služieb spojených s pohrebom a jeho obradmi vystupuje potreba produkcie náhrobkov/hrobiek, výrobkov a služieb spojených s údržbou hrobov i celých cintorínov (okrem technických aj sadovnicke, obr. 4).

Obr. 5: Tabule s orientačnou mapou cintorína a zoznamom pochovaných ťaľahujú nájdienie hľadaných hrobov.

Zdroj:

<https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjvw53cyujcAhWJbFAKHTh7Dc8QjRx6BAgBEAU&url=http%3A%2F%2Fwww.hliniknadhronom.sk%2Fpripravy-na-sviatok-vsetkych-svatych-a-pamiatku-zosnulych-clanok%2Fmid%2F329106%2F.html&psig=AOvVaw08TxOk-mwMYj3PwDC-fnkv&ust=1534199958626058>

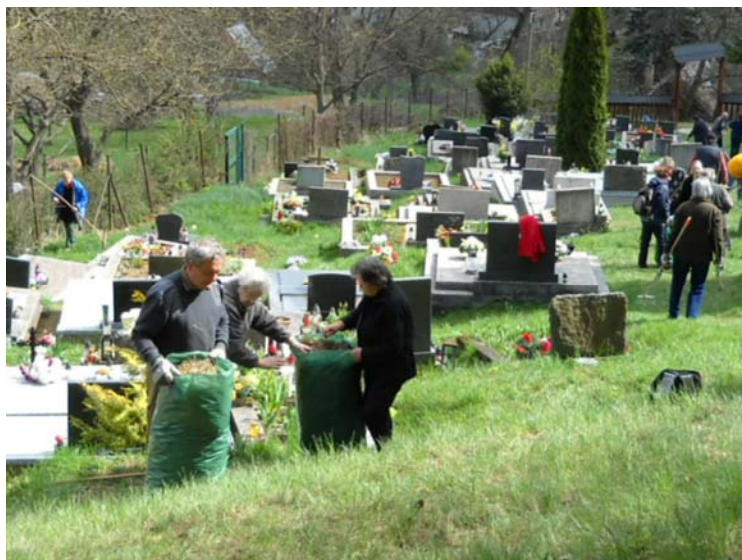
4.2. Cintorín ako motív na partnerstvo

Realizácia funkcie cintorínov je špecifickým prípadom verejno-súkromného partnerstva: je to viacdimenziálna služba zabezpečovaná verejnou správou pre jednotlivých (skupinových) členov miestneho spoločenstva. Kým jednotlivci (t.j. súkromné osoby v nepodnikateľskom zmysle) financujú zriadenie náhrobku/hrobky, rozhodujú o jeho tvare a materiálovom zhotovení, o úprave najbližšieho okolia a starajú sa o ich údržbu, verejná správa určuje miesto zriadenia cintorína, podmienky a spôsob uloženia ostatkov zosnulých, zabezpečuje technickú vybavenosť cintorína, jeho pravidelnú údržbu, evidenciu hrobov a administráciu prevádzky. Dôležitými aktivitami (najmä v ostatnom období) sú informačné služby pre pozostalých a navštevujúcu verejnosť cintorínov. Pri realizácii týchto aktivít sa obe strany (a nimi poverené špecializované zložky) spravidla rešpektujú a vychádzajú si v ústrety.

4.3. Cintorín v programoch rozvoja obce

Cintoríny majú neopomenuteľné miesto v rozvojových programoch a plánoch územného rozvoja sídiel. Koherentný a rešpektujúci vzťah k cintorínu nie vždy platí v prípade programovania perspektív obce – najmä jej územného rozvoja. Tu už tradičný rešpekt k cintorínu a najmä jeho okoliu nie vždy je automatický: rozličné podnikateľské zámery sa „tlačia“ do susedstva cintorína bez rešpektu k prevádzke a špecifickej atmosfére cintorína. Dokladom tohto trendu je aktuálne prebiehajúci proces novelizácie Zákona o pohrebníctve, kde sú hlasné požiadavky na obmedzenie (zmenšenie) ochranného pásma okolo cintorínov a liberalizáciu jeho využívania.

Cintoríny svojou podstatou vždy patria k pamätihodnostiam obce a každý cintorín je jedinečný. Tým naplňajú princíp atraktivity pre návštevníkov, a to aj v lokalitách, v ktorých sa iné pamiatky nenachádzajú. Preto úprava a údržba miestneho cintorína patrí k verejne „ostro“ sledovaným činnostiam obcí.

Obr. 6: Čistenie a údržba cintorína v Malachove patrí k spoločným aktivitám občanov – jarná brigáda.

Zdroj: <https://www.malachov.sk/upload/photos/182/235.jpg>

4.4. Pamätníky

Odlišná situácia je v prípade budovania, ochrany a udržiavania pamätníkov. Budovanie pamätníkov (alebo jednoduchších pomníkov) bolo od počiatku úzko späté s budovaním spoločenskej prestíže a upevňovaním moci. Pamätníky sa budovali významným osobnostiam, alebo na pripomienku významných udalostí (najčastejšie vojnových). Tieto diela svojím poslaním, materiálovým a výtvarným spracovaním sa stali znakmi (dnešným slovníkom: ikonami) charakterizujúcimi spoločnosť, zriadenie, skupinu ľudí – stali sa ich symbolmi. Symbolika, ktorú vyjadrovali, určujúcim spôsobom formovala vzťah spoločnosti (jej členov a zložiek) k nim: na jednej strane boli uctievané, chránené a udržiavané – tými, koho symbolizovali, na druhej strane boli, práve ako symboly, nenávidené, nežiaduce, neraz zámerne ničené.

4.5. Pamätníky ako súčasť identity obce

Pokiaľ je v obci pochovaný niekto z verejne známych osobností, alebo významné osobnosti z nej pochádzajú, potom ich prezentácia ich hrobov alebo pamätníky postavené na ich počesť môžu zvýšiť pozitívne povedomie občanov k svojej obci, hrdosť na miesto kde žijú, jednak príťažlivosť obce pre návštevníkov. Atraktivita je predpokladom návštevnosti a tá spravidla prispieva k zlepšeniu ekonomických podmienok pre jej obyvateľov.

Obr. 7, 8: Projekt „Sochy pre Brno“ každoročne obohacuje mestské priestory a parky o nové sochy pripomínajúce významné osobnosti spojené s mestom

Foto: E.Kráľová

Návštevnosť lokalít s pamiatkami je fenoménom s významným dopadom na dotknuté územia i hostiteľské spoločnosti. „Prináša so sebou povinnosť rešpektovať hodnoty dedičstva, záujmy a spravodlivosť pre súčasné hostiteľské spoločnosti, domorodých sprievodcov alebo vlastníkov historických objektov, ako aj pre krajinu a kultúry, z ktorých sa toto dedičstvo vyvinulo“ ([14], princíp 3). Tento dopad však môže byť pre pamiatky a ich autentické hodnoty aj ohrozením. Preto je dôležité programy návštevnosti a rozvoja cestovného ruchu usmerňovať a regulovať tak, aby pomáhali „ochraňovať a vyzdvihovať charakter prírodného a kultúrneho dedičstva“ ([14], princíp 6.). Preto závisí od manažmentu dotknutej lokality – ako sa pripraví na stúpajúci počet návštevníkov tak, aby zvýšená návštevnosť bola prínosom a zároveň aby sa zachovala autenticita a hodnoty obce.

5. Funkčné zapojenie do programov rozvoja

Na úspešné fungovanie rozvojových programov obcí je nevyhnutná dobrá spolupráca vedenia obce s občanmi, podnikateľmi, inými inštitúciami, formálnymi aj neformálnymi záujmovými združeniami. Medzi nimi by mali byť zdieľané informácie o pozoruhodnostiach obce tak, aby sa podporila ich ochrana a dlhodobá (udržateľná) prezentácia, aby ich mohli efektívne využiť vo svojich profilových aktivitách v prospech svojho napredovania i rozvoja celej obce.

Pri výskume manažmentu drevených chrámov na Slovensku [15] sa potvrdilo, že kľúčovú rolu pri podpore návštevnosti akýchkoľvek cieľových lokalít cestovného ruchu zohráva kooperačné partnerstvo vlastníkov/správčov objektov motivujúcich návštevu turistov s poskytovateľmi rozmanitých služieb došlým návštevníkom spolu so šírením informovanosti a propagácie ďalších objektov a ich služieb/aktivít v okolí. Návšteva pamätníkov (a to aj vtedy, ak sú zámerným cieľom návštevy lokality – napr. významných bojísk, alebo pamätníkov spojeným aj s muzeálnou expozíciou významným osobnostiam alebo udalostiam) je vždy časovo krátkodobou aktivitou. Preto, v záujme predĺženia pobytu návštevníkov v obci a vytvorenia podmienok na oboznámenie sa s miestnymi tradíciami a kultúrou, v praxi cestovného ruchu sa zvyknú ponúkať pobyty s kombinovanými funkciami – ubytovanie s prvkami tradičného bývania, stravovanie obsahujúce lokálne/regionálne kulinárske špeciality, pobyt spojený s aktívnou rekreáciou (pešia turistika) a poznávanie prírodných znamenitostí v okolí (výhľady, chránené náleziská, prírodné rezervácie a pod.), iných pamätihodností v okolí, čím návštevník získava sériu nových emočných zážitkov a vytvára si pozitívny vzťah k lokalite i jej komunite. V tomto kontexte cintoríny a pamätníky majú potenciál byť citeľne obohacujúcimi prvkami ponuky – pravda, ak sú dobre udržiavané, prezentované a propagované.

Cestovný ruch je hospodárskou aktivitou, výrazne kooperačného charakteru. Od kvality a rozsahu kooperácie závisí intenzita, efektívnosť a konečne aj zmysluplnosť jeho aktivít. Vykonaný prieskum ukázal, že na tomto poli sú zrejme najväčšie rezervy. Podobne ako na poli informovanosti, aj v prípade cestovného ruchu je zrejmy nedostatok kooperácie, absencia fungujúcich partnerstiev.

6. Záver

Problém uplatnenia cintorínov a pamätníkov v programoch a projektoch rozvoja obcí spočíva aj v tom, že tieto, podobne, ako cestovný ruch, ktorý by sa nimi mohol podporiť, sa často považujú za oblasť individuálnych a súkromných záujmov a súkromno-podnikateľských aktivít. Vychádzajúc z ústavného práva na ochranu súkromného vlastníctva, na základe princípu liberalizácie podmienok podnikania sa odmietajú akékoľvek návrhy na zjednotenie postupov, respektíve na ich reguláciu z jedného miesta (tu z pozície samospráv obcí).

Avšak, dopady súkromno-podnikateľských aktivít a investičných vstupov v záujme rozvoja (rozumej: rozširovania a zintenzívnenia konkrétneho podnikania) pôsobia vo verejnom prostredí našich miest, obcí a prírody, vrátane prostredia pamiatkovo chránených objektov a lokalít – teda aj cintorínov a pamätníkov. Dopady expandujúcich investičných iniciatív v dochovanom prostredí spravidla preberajú výrazovú, nezriedka aj významovú dominanciu: zariadenia reklamy a propagácie sa umiestňujú do vizuálne najatraktívnejších alebo najvnímavejších polôh bez ohľadu na unikátne hodnoty kultúrneho dedičstva – vrátane cintorínov a pamätníkov. Výsledkom je potláčanie emočných väzieb obyvateľov na tradičné symboly identity, psychologicky atakujúce pôsobenie na návštevníka, dezintegrácia génia loci.

Preto je žiadúce, aby pri programovaní perspektív obcí sa otázke cintorínov a pamätníkov venovala rovnaká pozornosť, ako napr. novým investíciám alebo podpore vzniku pracovných miest. Pritom podpora tohto aspektu môže účinne nadviazať na hodnoty obsiahnuté v miestnych cintorínoch a pamätníkoch a prostredníctvom nových pracovných miest ich propagovať, prezentovať a využívať na obohatenie života obce a jej obyvateľov.

Bibliografia

- [1] ALBERTI, Leone Battista: Deset knih o stavitelství. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956, s. 255.
- [2] Tamtiež.
- [3] Napríklad ničenie pamätníkov (a výdobytkov) predošlých kultúr na dobytých územiach v časoch sťahovania národov, ale aj neskôr, prakticky vo všetkých dobových vojnách, zbúranie Bastilly v prvých dňoch Veľkej francúzskej revolúcie, odstránenie pamätníka Rozy Luxemburgovej a Karla Liebknechta (dielo významného predstaviteľa modernej architektúry M. van der Rohe) fašistickou vládou v Nemecku, ale aj odstraňovanie pamätníkov z obdobia socializmu počas a po politických zmenách z roku 1989 u nás.
- [4] MLYNKA, Ladislav: Historické a etnologické aspekty cintorínov Zvonový vršok v Banskej Štiavnici. In: Gressnerová, L. (ed.): Cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva. Bratislava: Slovenská technická univerzita, 2010. S. 79-86. ISBN 978-80-227-3350-2
- [5] ŠKULAVÍK, Peter (ed.) a kol.: Monumentorum tutela Ochrana pamiatok 25. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2015. S. 252. ISBN 978-80-89175-72-7
- [6] HERCUCOVÁ, Marta: Sepulkrálne námety a motívy 19. Storočia. In: Gressnerová, L. (ed.): Cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva. Bratislava: Slovenská technická univerzita, 2010. S. 133-144. ISBN 978-80-227-3350-2
- [7] MORAVČIKOVÁ, Erika: Vybrané megatrendy v súčasnej mediálnej zábave. Univerzita Konštatína filozofa, Nitra: 2013. - 116 s. - ISBN 978-80-558-0533-7. Dostupné na internete: <http://www.kkult.ff.ukf.sk/sites/default/files/Vybran%C3%A9%20megatrendy%20v%20s%C3%BA%48Dasnej%20medi%C3%A1nej%20z%C3%A1bave.pdf> (1.8.2018),
- [8] https://cs.wikipedia.org/wiki/Temn%C3%A1_turistika
- [9] PERNÝ, Lukáš: Smrť ako celebrita. In: Zem & vek, geopolitický a kultúrny magazín, ročník 6 – 2/ 2018. Bratislava, Sofian, s.r.o. ISSN 1339-2360
- [10] FOLEY, Malcolm; LENNON, John, J. *Dark Tourism: the Attraction of Death and Disaster*. Londýn: Thomson Learning, 2000. 256 s. ISBN 978-0-82645-064-7.

- [11] ASHWOTH, G. J. ; RAMI, K. Isaac: Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on „dark” tourism. In: Tourism recreation research Vol. 40, 2015 – issue 3, s. 316-325.
- [12] GABAŠOVÁ, Katarína: Tabu smrti neprekonané ... temný turizmus. In: Romboid č. 5-6/2017, s. 45-52. ISSN 0231-6714
- [13] HAIN, Vladimír: Priemyselné dedičstvo a edukačný polygón. Dizertačná práca. Fakulta architektúry STU, Bratislava 2015. 241 s. Tiež: GANOBJAK, M. – Hain, V.: Objektívizácia vyhodnotenia požiadaviek aktérov ochrany pamiatok z pohľadu zodpovedného projektanta: In: Bardkontakt 2016, s. 14-27; Hain: Problémy zdieľania informácií v rámci interdisciplinárnej spolupráce pri ochrane architektonického dedičstva. In *Zborník príspevkov z konferencie CSTI 2015. elektronický zdroj* Bratislava : Slovenské národné múzeum, 2016, s. 519--533. ISBN 978-80-8060-377-9. Ďalšie pozri: <https://is.stuba.sk/lide/clovek.pl?id=27763;zalozka=5;lang=sk>
- [14] Charta Kultúrneho turizmu. Mexico, 1999. Zabezpečenie turizmu v lokalitách s pamiatkami. Dostupné na: http://www.pamiatky.sk/pamiatky/data/obrazky/File/ICOMOS/8_MEXIKO_1999.pdf
- [15] KRÁĽOVÁ, Eva a kol.: Manažment plán súboru pamiatok Drevené chrámy v slovenskej časti karpatského oblúka. Úloha s podporou MK SR, č. zmluvy MK-2812/2011/1.3. Dostupné na: http://www.pamiatky.sk/pamiatky/data/File/unesco/Manazment_Plan_vystup_final.pdf

Cemeteries and memorials in community life as the phenomenon of societal complexity

doc. Ing. Eva KRÁĽOVÁ, CSc.

Faculty of Architecture Slovak University of Technology, Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava,
kralova@fa.stuba.sk

Abstract

Keeping the memories of community members who have left the world forever belongs to the lifestyles and traditions of all cultures of human civilization. Individual graves, burials, cemeteries, and memorial areas are all over the world. They have emerged under different circumstances, but they are always worshiped and preserved. They arise at the end of one's life to enter into the system of everyday life of surviving and other generations of people, into the economically productive processes of society. They have a non-negligible place also in the frame of development plans of towns and municipalities and in development programs. Their management, guidance, or regulation require the complex approach, good coordination, prospective plan, system solutions. The paper will present the possibilities of complex management of cemeteries and memorials in the context of municipal development programst on the experience of several research projects.

Key words: cemetery, monument, memorial, planning documentation, community development

Kultúrne dedičstvo cintorínov “Zvonový vršok” v Banskej Štiavnici

Ing. Katarína Gécová, PhD. Ing. arch. Eva Putrová, CSc.

FA STU Bratislava, Nám. Slobody 19, Bratislava

gecova@fa.stuba.sk, putrova@fa.stuba.sk

Abstrakt

Historické cintoríny sú odrazom spôsobu života spoločnosti a jej vzťahu k hodnotám vytvoreným predchádzajúcimi generáciami. Ide o hmotné aj nehmotné záznamy o histórii spoločnosti, preto sú dôležitou súčasťou kultúrneho dedičstva. V Banskej Štiavnici sú súčasťou zachovanej kultúrnej krajiny a svojou situáciou, miestnou atmosférou, vegetáciou uzatvárajú celkový pohľad na mesto. Vzhľadom na súčasný stav, cintoríny vyžadujú zlepšenie prístupu zo strany pamiatkovej ochrany, príslušných úradov životného prostredia ako i samosprávy k skvalitneniu starostlivosti a údržby týchto priestorov. Príspevok sa bude zaoberať a definovať základy a metódy revitalizácie a rehabilitácie historických cintorínov z perspektívy krajiny ako teoretického základu pre realizáciu zlepšenia súčasného stavu.

Kľúčové slová: Zvonový vršok, cintorín, historická zeleň, krajinotvorba

1. Úvod

Cintoríny sú odrazom spôsobu života spoločnosti a jej vzťahu k hodnotám, ktoré vytvorili predchádzajúce generácie. Sú hmotným i nehmotným dokladom histórie spoločnosti a teda tvoria dôležitú súčasť kultúrneho dedičstva. Mnohé cintoríny, najmä tie, v ktorých sa už nepochováva a nie sú zapísané v Ústrednom zozname pamiatkového fondu, postupne chátrajú.

Súčasný úzko špecializovaný stav výskumu a nedostatočná ochrana cintorínov podnietili vypracovanie Metodiky výskumu, hodnotenie a zásady prezentácie kultúrno-historických a prírodných hodnôt historických cintorínov. Táto metodika je výsledkom grantových projektov Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky realizovaných v rokoch 2008 – 2010, VEGA: „Metodika výskumu, hodnotenie a zásady prezentácie kultúrno – historických hodnôt nekropolnej architektúry“ a KEGA: „Historické cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva, ich ochrana a rehabilitácia na príklade cintorínov na Zvonovom vršku v Banskej Štiavnici“ [1].

Metodika výskumu chápaná v komplexnosti poznania kultúrnych i prírodných hodnôt vychádza z významu ich spoločnej ochrany zakotvenej v Dohovore o ochrane svetového kultúrneho prírodného dedičstva i v odporúčaniach týkajúcich sa ochrany kultúrneho a prírodného dedičstva na národnej a regionálnej úrovni, ktoré prijala Generálna konferencia UNESCO na svojom sedemnástom zasadnutí v Paríži v roku 1972 [2].

Výskum z hľadiska krajinotvorby sa zameriava na problematiku pôsobenia cintorínov v obraze sídla a krajiny, na identifikovanie kultúrno-historickej a biologicko-estetické hodnoty, na odhalenie pôvodu, veku a druhovej skladby vegetácie ako aj na analýzu možností ďalšieho využitia tohto historického prostredia.

2. Metódy skúmania

Metódou skúmania je analyticko-syntetická metóda.. Základné metodické kroky boli zamerané na :

- stanovenie možného využívania cintorínov
- riešenie modelových návrhov úprav jednotlivých cintorínov
- návrh pracovných postupov formou etapovitosti
- spracovanie dendrologickej analýzy
- zhodnotenie pôvodnosti výsadiel z hľadiska vekovosti – historická zeleň

Výsledky hodnotenia – početnosť, pôvodnosť drevín bola spracovaná v tabuľkách. Medzi najdôležitejšie bolo priestorové zmapovanie vegetačných prvkov v cintorínoch A,B,C (rímsko-katolícky „Predný“ a evanjelický „Brána pokoja“) s bohatou rôznorodosťou pôvodnej, ako i nepôvodnej – náletovej vegetácie. V rámci analýz vegetačných prvkov boli navrhnuté opatrenia týkajúce sa výrubov drevín a možnosti ich zachovania. Existujúca zeleň bola hodnotená z viacerých aspektov. Z najdôležitejších možno spomenúť hodnotenie :

- z hľadiska dominantnej funkcie
- z hľadiska architektonických a historicko-kultúrnych znakov
- z hľadiska plošných a priestorových znakov a zoskupení
- z hľadiska pôvodu

Podkladom k vyhodnoteniu cintorína bolo geodetické zameranie – výškopis, polohopis, vrátane hrobových miest a prvkov zelene, terénny prieskum, dendrologický prieskum, analýza kompozičných a prevádzkových vzťahov v území, ktoré sú východiskom pri návrhoch modelových riešení.

3. Výsledky práce

3.1. Cintoríny Banskej Štiavnice

Územie Banskej Štiavnice prekrývajú tri schválené chránené územia s rôznym typom ochrany: Svetové prírodné a kultúrne dedičstvo UNESCO, CHKO Štiavnické vrchy, Pamiatková rezervácia Banská Štiavnica a Kalvária. Mesto ako architektonický celok má vysokú výtvarnú hodnotu nielen v jednotlivých objektoch, ale aj ako celý komplex, od historického jadra až po najširšie krajinné prostredie. Väčšinou sa však ochrana sústreďuje iba na historické jadro mesta a jeho bezprostredná väzba na okolie ostáva mimo pozornosti. Veľké množstvo cintorínov (Cintoríny, v ktorých sa v súčasnosti pochováva: Evanjelický nad Klopačkou, Lazaret, Za Piariskou bránou, Frauenberg, Rímsko-katolícky pod Novým Zámkom, Rímsko-katolícky Dolný v Štefultove, Rímsko-katolícky Horný v Štefultove, Rímsko-katolícky a evanjelický v Štefultove Cintoríny, v ktorých sa v súčasnosti nepochováva: Židovský pod Novým Zámkom, Zvonový vršok: rímsko-katolícky Predný, rímsko-katolícky Zadný, evanjelický „Brána pokoja“), je dokladom bohatej histórie aj bývalej prosperity mesta. V 18. st., kedy mesto prežívalo vďaka banskej činnosti svoj „zlatý vek“, malo oveľa viac obyvateľov ako má v súčasnosti. Zvonový vršok leží na okraji historického jadra mesta. Pozostáva z troch cintorínov. Rozdelenie bolo vykonané na základe konfesného členenia, ktoré bolo pravdepodobne tiež ovplyvnené konfiguráciou terénu. Časť územia – rímsko-katolícky „Predný“ a evanjelický „Brána pokoja“ sú súčasťou územia mestskej pamiatkovej rezervácie, rímsko-katolícky „Zadný“ sa nachádza za hranicou mestskej pamiatkovej rezervácie [3].

3.2. Pôsobenie v obraze sídla a krajiny

Najstaršie kresťanské cintoríny vznikali v okolí kostolov. Od začiatku 16. stor. pod vplyvom rozvoja miest a nárastu obyvateľov sa začali pohrebiská premiestňovať najmä z hygienických dôvodov, aj z nedostatku miesta, za hranice intravilánov. Mnohé boli v ďalšom vývoji sídla postupne obkolesené zástavbou a tie, ktoré boli založené neskôr sa dostali na okraj zastavaného územia sídla. V podmienkach Banskej Štiavnice sú cintoríny súčasťou chránenej kultúrnej krajiny a svojou polohou, atmosférou miesta, vegetáciou dotvárajú celkový obraz sídla. Podľa Norberg – Schultz 2009, podstatou miesta je charakter prostredia, jeho atmosféra. Uchovávať génia loci neznamena konzervovať, ale zviditeľňovať jeho podstatu v danom historickom kontexte.

Hodnota pôsobenia cintorínu v krajinnom obraze sídla je charakterizovaná:

- polohou v sídle a v krajine
- konfiguráciou terénu
- hmotovo-priestorovým pôsobením prírodných a architektonických prvkov.

Vzhľadom na polohu v sídle, môže ísť o pôsobenie výrazné, menej výrazné prípadne nevýrazné s vizuálnym kontaktom alebo bez vizuálneho kontaktu s historickým sídlom. Cintoríny Banskej Štiavnice sú dôležitou súčasťou vnútorného aj vonkajšieho obrazu mesta. Spôsobuje to najmä konfigurácia terénu ako aj pôsobenie zachovaných architektonických objektov. V členitej konfigurácii terénu sú výrazne viditeľné plošným rozsahom, usporiadaním hrobov, zachovanými stavebnými objektmi aj priestorovým pôsobením vysokej vegetácie. Areál cintorínov na Zvonovom vršku počas prieskumných prác obsahoval veľké množstvo náletovej vegetácie, ktorá prekryvala významné pohľady, preto bola navrhnutá na postupnú prebierku. Po krajinárskych úpravách môže tento historický areál opäť získať bezprostredný vizuálny kontakt s historickým jadrom vo forme panoramatických pohľadov na mesto i Kalváriu.

3.3. Hodnota historických cintorínov

Východiskom pri ochrane historických cintorínov ako súčastí kultúrnej krajiny je ich posúdenie z hľadiska (upravené podľa Dvořáková, Husovská 2000) [4].

- Kultúrno-historických hodnôt, pri rešpektovaní existujúcich diel ako hmotnej časti kultúrneho dedičstva, historický stavebný fond v nadväznosti na terén a dotvárajúce prírodné prostredie vytvorené človekom, čiastočne ním upravené alebo len prirodzene tvoriace jeho nedeliteľnú súčasť.
- Historických esteticko-biologických hodnôt, pri rešpektovaní prostredia existujúcich diel (urbanistických, architektonických, umelecko-historických, výtvarných, technických, stavebných, ľudového staviteľstva a pod.) ako časti prírodného prostredia s výraznými funkciami pri zachovávaní biodiverzity a ekologickej stability územia.
- Možného využívania na základe vyhodnotenia vhodných aktivít.

Kultúrno - historická hodnota cintorínu je charakterizovaná:

- vekom - obdobím vzniku areálu
- existenciou architektonickej pamiatky, prvkov malej architektúry, umeleckých a skulptúrnych prvkov – pamätníkov a náhrobníkov
- miestnou tradíciou pochovávaní, významnými osobnosťami mesta, ktoré sú na cintoríne pochované, konfesnou a etnografickou príslušnosťou pochovaných
- historickou hodnotou vegetácie.

Hodnota historických cintorínov spočíva aj v ich dlhovekej existencii, čo je hodnotou neviditeľnou – nehmotnou. Pri uvedení si tohto aspektu nás každá návšteva cintorínov naplňuje posvätnou úctou. Súčasná atmosféra historických cintorínov vychádzajúca zo spojenia krajina - topografia – hrob – vegetácia je jedinečným zázemím pre vytvorenie pietneho miesta.

Biologicko – estetická hodnota cintorínu je charakterizovaná:

- druhovou skladbou vegetácie
- sadovníckou hodnotou drevín
- hmotovo - priestorovou kompozíciou drevín: dominanty, akcenty, rytmy, navádzanie, smerovanie pohľadov a pod.

V prostredí cintorínov sú dreviny základným formujúcim činiteľom, svojim umiestnením, tvarom, farebnosťou navodzujú pietny charakter prostredia. Vysoké dreviny začleňujú areál cintorína do krajiny alebo do štruktúry sídla. Pri určovaní a zmapovaní vegetačných prvkov sa vychádza z platných metodík pre určenie sadovníckej hodnoty a zdravotného stavu drevín.

3.4. Historická zeleň dotvárajúca prostredie cintorínov

Čo sa týka väzby stromov k lokalite, „stromy na cintorínoch mali hlboký magický význam v živote slovenského ľudu. Jeden z veľmi starých znakov označovať hrob mŕtveho bol práve strom“ (Bednárík:

Ľudové náhrobníky na Slovensku, Matica slovenská 1949). Postupne sa strom nahradil kríkom, stĺpom, neskôr kameňom a nakoniec krížom. Predpokladá sa, že výsadby stromov boli spočiatku spontánne a na cintorínoch mali hlavne symbolickú funkciu [5].

Celkový kompozičný zámer používaný pri zakladaní historických záhrad, parkov, prípadne alejí nie je vždy jednoznačne v prostredí cintorínov preukázateľný. Chýbajú dostupné archívne materiály, ktoré by dokladovali kompozičný zámer umiestnenia jestvujúcej, predovšetkým vysokej vegetácie. Pôvod výsadiel nie je preto známy a preto sa vychádza z predpokladu, že vysoká stromová vegetácia sa mohla dostať do priestoru cintorínov jednak prostredníctvom výsadby príbuznými pozostalých, ako súčasť hrobového miesta a jednak aj ako náletová vegetácia, ktorá nebola pravidelne odstraňovaná.

Väzba stromu k hrobovému miestu vyplynula s vývojom úpravy hrobov a symboliky starých Slovanov, ktorí vysádzali stromy na miestach posledného odpočinku. Úprava hrobov súvisí s kultúrou, históriou a so spôsobom pochovávaní. Určité rozdiely vyplývajú aj z rôznych prírodných podmienok. V histórii vývoja cintorínov sa vyvinuli rôzne typy úprav hrobov od jednoduchých vyvýšených a zatravnovaných hrobov, cez jednoduché ohraničenie kamennými obrubami s vyrovnaným trávnatým povrchom hrobov, k celozakrytým hrobom kamennými doskami alebo zdobeným hrobom s kvetinovou výzdobou. V podmienkach Zvonového vršku sa nachádzajú všetky typy úprav. Prevládajú jednoduché úpravy s kamennou obrubou a s celokamennou doskou. Aj keď je mnoho kamenných blokov a dosiek dlhodobým vplyvom klimatických podmienok poznačených deštruktívnymi procesmi, získali zvláštnu patinu, čo znásobuje historickú atmosféru prostredia.

V prostredí cintorínov Zvonový vršek je odhad veku najstarších drevín približný veku najstarších hrobov. Odhaduje sa na cca 150 rokov. Vek ostatných náletových drevín je rôzny, od 10 – 50 rokov. Z najstarších sa vyskytujú hlavne druhy rodu Lipa malolistá *Tilia cordata* L., a Javor mliečny, *Acer platanoides* L.

4. Diskusia- záver

Výskum cintorínov z hľadiska krajiny tvorby je len dielčou časťou z celého komplexu skúmania problémov. Komplexnému vyhodnoteniu kultúrno-historických a prírodných hodnôt okrem dendrologického výskumu a výskumu charakteristického vzhľadu a využitia krajiny a významných krajinných prvkov, predchádza výskum urbanisticko - historický, architektonicko - historický, umelecko - historický, archeologický, archívny, archívno - etnologický, sociologický a výskum stavebno - technického stavu zachovaných objektov. Výsledky výskumov upozornili na mimoriadne urbanistické, krajinárske a historické hodnoty Zvonového vršku. Na podklade výskumov pedagógov a študentov STU sa podarilo zapísať 04.04.2016 jednu z dvoch zvoníc na Zvonovom vršku, ktorá je symbolom tejto lokality, do registra nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok [6].

V podmienkach Banskej Štiavnice sú historické cintoríny evidované ako objekty pamiatkového záujmu. V „Zásadách ochrany pamiatková rezervácia – historické jadro a Kalvária“ sú tieto vo všeobecnosti zaradené medzi vytipované objekty a areály na zápis do ÚZPF. Avšak pri konkrétnom zaradení pozemkov objektov do kategórií: objekty navrhnuté na zápis do ÚZPF, objekty vytipované, objekty dotvárajúce prostredie, objekty nerušivé, objekty narušené - určené na rehabilitáciu narušeného jadra a objekty rušivé – určené na výraznú prestavbu resp. dožitie – sa už cintoríny neriešia.[7]. Výskum zachovaných kultúrno – historických a esteticko – biologických hodnôt Cintorínov Zvonový vršek sa stal podkladom pre ich budúce zaradenie do jednej z uvedených kategórií.

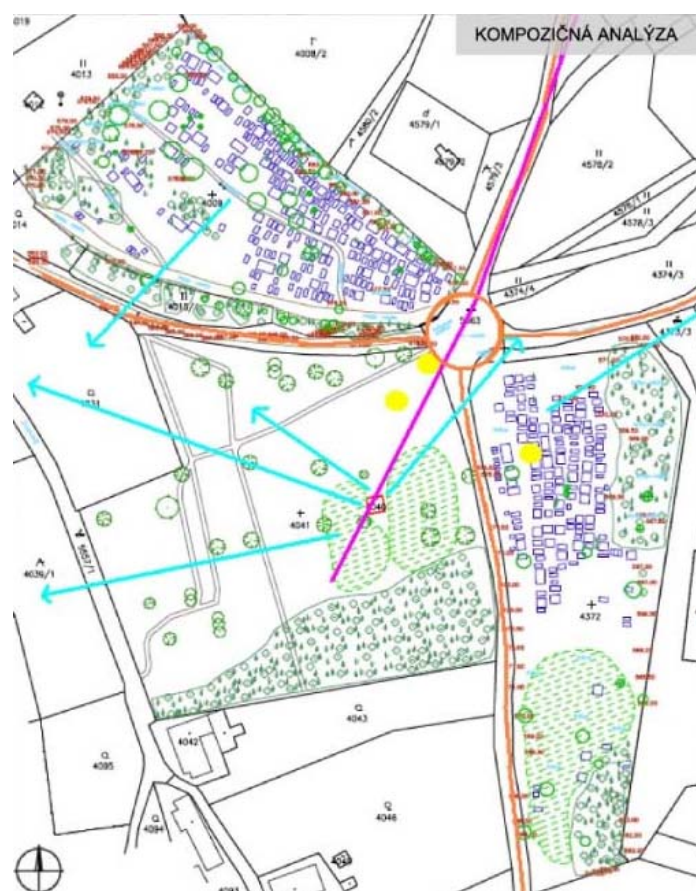
Hľadisko krajiny tvorby sa v historickom cintoríne netýka len vegetácie, ale aj celkových úprav areálu cintorína aj jeho nadväzujúceho prostredia. Podstatou návrhu úprav a využitia cintorínov je vytvoriť kultúrne prostredie, zachovať prevládajúci charakter prostredia, čo v podmienkach Banskej Štiavnice znamená prevládajúce krajinné prostredie a citlivými úpravami upozorniť návštevníkov na dôležité miesta a ich význam v kultúre mesta - historické zvonice, miesta ďalekých výhľadov a pohľadov na mesto s jeho pamiatkami, okolitú krajinu a Kalváriu, hroby významných obyvateľov mesta, najstaršie hroby a ich náhrobníky, významné historické dreviny. Cieľom je vytvoriť pietne miesto, ktoré by sa stalo viditeľnou a trvalou súčasťou historickej pamäte mesta. Vzhľadom k tomu, že dochádza k

nárastu návštevnosti Banskej Štiavnici domácimi a zahraničnými turistami, je možné budúcnosť cintorína vidieť v polohe prírodno-krajinárskeho náučného zastavenia, s vysokou historicko-kultúrnou a krajinárskou hodnotou. Miesto cintorínov Zvonový vršok - poloha nad mestom, blízkosť pamiatkovej rezervácie a krajinej dominanty Kalvárie, doložená kultúrno – historická a biologicko – estetická hodnota cintorínov, sú východiskom pri stanovení postupu rehabilitácie a využitia cintorínov. Z pohľadu krajinej tvorby sa javí ako optimálny prístup ponechať prostredie cintorínov v prírodnom stave, ktorý bude citlivo upravovaný a udržiavaný, a ktorý bude ovplyvňovaný len zmenami počas ročných období.

Pre modelové riešenia na overenie možností využitia a alternatív úprav prostredia cintorínu sa ukázalo ako vhodné zapojenie študentov z odborov záhradná a krajinná architektúra a architektúra formou riešenia zadani v rámci ateliérovej práce študentov pod vedením pedagógov.

Zaujímavou tvorivou témou sa stalo použitie symbolov inšpirovaných náboženskou tematikou a miestnou históriou. V návrhu A sa počíta s pochovávaním formou vsypu a rozptylu popola na upravené miesto v Zadnom cintoríne, kde je dostatok priestoru a vhodný terén. V návrhoch B, C sa neuvažuje s ďalším pochovávaním, ale s vytvorením pietneho miesta s jednoduchými úpravami priestorov.

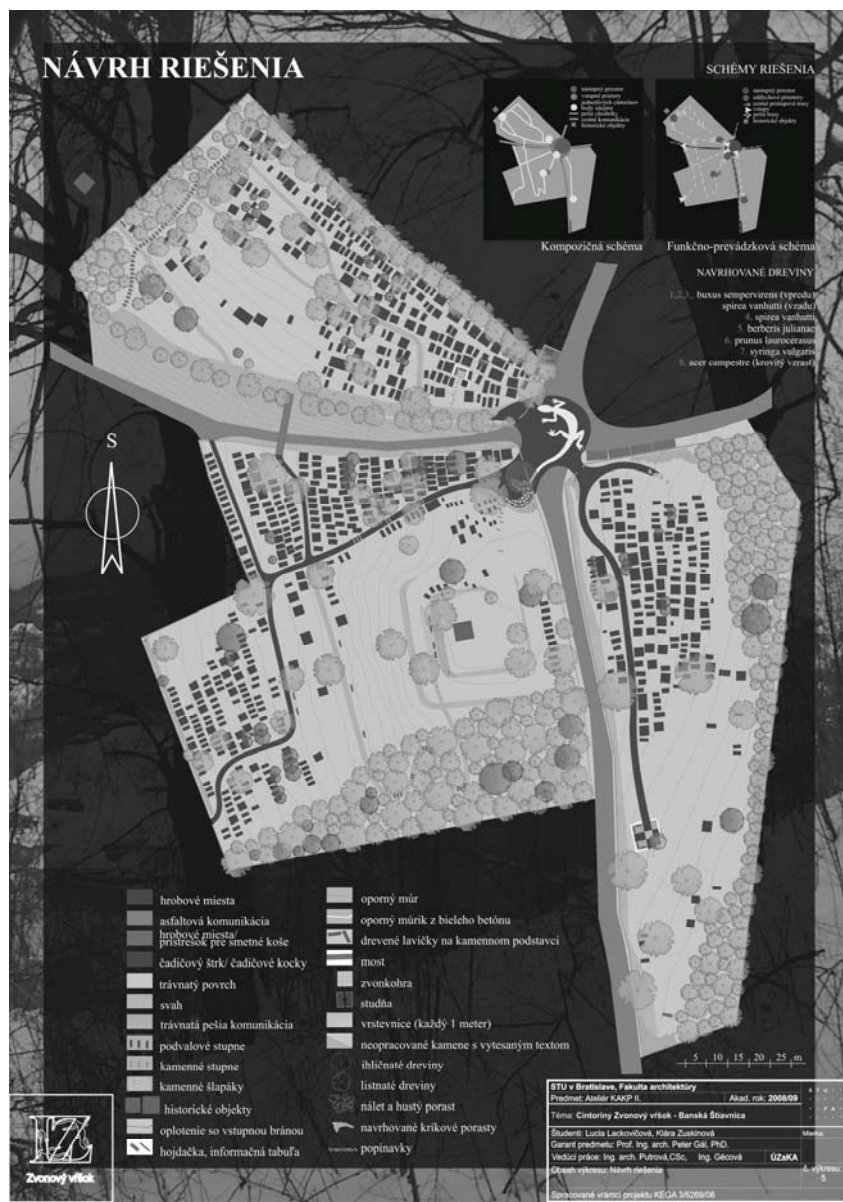
Obr. 1: Kompozičná analýza s rímsko-katolíckym cintorínom, Predným rímsko-katolíckym Zadným, evanjelický „Brána pokoja“. Analyzovaná bola hlavná kompozičná os, hrobové miesta, voľné plochy, stromová vegetácia, kompozičný uzol, významné pohľady na prírodné a architektonické dominanty mesta, hlavné pohľadové dominanty a solitérne stromy.

Obr. 2.: Analýza stavu prírodných prvkov, ktorá zmapováva jednotlivé stromy, kompozične významné jedince, náletové dreviny, trávnaté plochy, izolačnú zeleň a miesta s absenciou vyšších drevín.

Obr. 3.: Návrh riešenia cintorínov študentkami Doležalová a Némethová v rámci ateliérových prác.

Obr. 4.: Návrh riešenia cintorínov študentkami Lackovičovou a Zuskinovou v rámci ateliérových prác.

Bibliografia

- [1] GRESSNEROVÁ, L.: Predhovor. In: Nekropolná architektúra, metodika výskumu, hodnotenie a zásady prezentácie kultúrno-historických hodnôt nekropolnej architektúry. Lalková, J. a kol. 2012, ISBN 978-80-227-3748-7, p.10, pp.192
- [2] LALKOVÁ, J.: Úvod. In: detto, s.12
- [3] GÉCOVÁ, K., PUTROVÁ, E.: Výskum cintorínov Zvonový vršek z hľadiska krajiny tvorby. Závěrečná správa pre KEGA MŠ SR, 2010.
- [4] PUTROVÁ, E., GÉCOVÁ, K., 2010.: Historické cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva – Zvonový vršek v Banskej Štiavnici. In: Krajina – predmet vzdelávania a výskumu, ed. Belčáková, I., ISBN 978-80-8046-452-3, p.154, pp.245
- [5] GÉCOVÁ, K., PUTROVÁ, E., 2012.: Východiská a postup revitalizácie historických cintorínov z hľadiska krajiny tvorby. In: Nekropolná architektúra, metodika výskumu, hodnotenie a zásady prezentácie kultúrno-historických hodnôt nekropolnej architektúry. Lalková, J. a kol. 2012, ISBN 978-80-227-3748-7, p.72, pp.192
- [6] GÉCOVÁ, K., PUTROVÁ, E., 2012.: Východiská a postup revitalizácie historických cintorínov z hľadiska krajiny tvorby. In: Nekropolná architektúra, metodika výskumu, hodnotenie a zásady prezentácie kultúrno-historických hodnôt nekropolnej architektúry. Lalková, J. a kol. 2012, ISBN 978-80-227-3748-7, p.80, pp.192

[7] upravené podľa PUTROVÁ, E., GÉCOVÁ, K., 2010: Historické cintoríny v kontexte kultúrneho dedičstva – Zvonový vršok v Banskej Štiavnici. In: Krajina – predmet vzdelávania a výskumu, ed. Belčáková, I., ISBN 978-80-8046-452-3, p.174, pp.245

Cultural Heritage of Cemeteries Bell Hill (Zvonový vršok) in Banská Štiavnica

Ing. Katarína Gécová, PhD. Ing. arch. Eva Putrová, CSc.

FA STU Bratislava, Nám. Slobody 19, Bratislava

gecova@fa.stuba.sk, putrova@fa.stuba.sk

Abstract

Historic cemeteries reflect the way society lives and its relationship to the values created by previous generations. These are both tangible and intangible records of the history of society, therefore they are an important part of the cultural heritage. In Banská Štiavnica, they are part of a preserved cultural landscape and, with their situation, local atmosphere and vegetation, they make an overall view of the city. In view of the current situation, the cemeteries require improved access by the monument protection, environmental authorities and local authorities to improve the care and maintenance of these premises. The paper will deal with and define the basics and methods of revitalization and rehabilitation of historical cemeteries from the perspective of the country as the theoretical basis for realizing the improvement of the current state.

Key words: Bell hill, cemetery, historical greenery, landscaping

Proces vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja za národné kultúrne pamiatky

PaedDr. ThLic. Anton Liška, PhD.

Krajský pamiatkový úrad Prešov, Hlavná 115, 080 01 Prešov, anton.liska@pamiatky.gov.sk

Abstrakt

Príspevok o procese vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja za národné kultúrne pamiatky mapuje priebeh zaradzovania príslušných objektov do pamiatkového fondu SR. Predstavuje dôvody vzniku tohto procesu, jeho začiatky, priebeh, doterajšie výsledky a vízie. Poskytuje informácie o spôsobe výberu cintorínov zaradzovaných do pamiatkového fondu SR, pamiatkových hodnotách príslušných objektov, počtoch podaných podnetov a návrhov na ich vyhlásenie za národné kultúrne pamiatky, vrátane predstavenia objektov vyhlásených Pamiatkovým úradom Slovenskej republiky v správnom konaní v roku 2018 za národné kultúrne pamiatky.

Kľúčové slová: I. svetová vojna. Prešovský kraj. Proces vyhlasovania nehnuteľnej veci za národnú kultúrnu pamiatku. Vojnové cintoríny.

1. História procesu vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja za národné kultúrne pamiatky

Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny [1] sú typom pamiatok, ktoré donedávna v pamiatkovom fonde [2] Slovenskej republiky (ďalej iba „SR“) reprezentovalo minimálne množstvo objektov, z územia Prešovského kraja výlučne vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Závada (okr. Humenné), zapísaný v Ústrednom zozname pamiatkového fondu (ďalej iba „ÚZPF“) pod číslom 4729/1. Predmetný cintorín bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku [3] (ďalej iba „NKP“) dňa 10. októbra 1986. Absencia vojnových cintorínov z I. svetovej vojny v pamiatkovom fonde SR bola spôsobená predovšetkým tým, že o ich existencii sa v nedávnej minulosti (začiatok 21. storočia) v podstate nevedelo, resp. vedelo len minimum. Absencia informácií o vojnových cintorínoch z I. svetovej vojny bola spôsobená predovšetkým situáciou, ktorá na území vtedajšieho Československa nastala po roku 1945, t.j. po skončení II. svetovej vojny. Kým v medzivojnovom období sa týmito pamätnými miestami dostávala primeraná a náležitá starostlivosť, po skončení II. svetovej vojny, predovšetkým z ideologických dôvodov, starostlivosť upadla. Prvým z dôvodov tohto neútešného stavu bola skutočnosť, že mnohé vojenské operácie sa na konci II. svetovej (1944 – 1945) odohrávali v oblasti severovýchodného Slovenska, t.j. na identických miestach, ako boje v rámci I. svetovej vojny. Po skončení II. svetovej vojny bolo potrebné postarať sa o padlých vojakov z tejto vojny. Vznikali tak nové monumentálne cintoríny, pomníky a pamätníky, oslavujúce hrdinov týchto bojov, pochádzajúcich predovšetkým z radov Červenej armády. Komunistický režim, ktorý sa na našom území naplno etabloval po tzv. Víťaznom februári v roku 1948, v Československu spôsobil, že sa na neúspech ruskej armády v rokoch 1914 a 1915 zabudlo, pretože režim dovoľoval oslavovať len víťazov z II. svetovej vojny a celkové povedomie o vojenských operáciách na Karpatskom fronte počas Veľkej vojny v nasledujúcich dekádach upadalo. Z vyššie uvedených dôvodov starostlivosť o vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na území dnešného Slovenska v rokoch 1948 – 1989 upadala, resp. de facto neexistovala, čo malo v konečnom dôsledku za následok, že postupne zanikalo tak povedomie o týchto pietnych miestach, ako aj samotné lokality. Zmena režimu priniesla aj zmenu ponímania predmetných pietnych miest. Po roku 1989 záujem o cintoríny z I. svetovej vojny začal opätovne narastať. Napomohla tomu jednak zmena politického režimu, jednak nové právne normy, zavádzajúce povinnosť (ktorá je dotovaná zo štátneho rozpočtu Ministerstva vnútra SR) pre obce starať sa o vojnové hroby v intraviláne a extraviláne obcí (Zákon č. 130/2005 Z. z. o vojnových hroboch v znení neskorších predpisov a doplnkov), jednak zvýšený záujem laickej i odbornej verejnosti o problematiku I. svetovej vojny. [4] V oblasti výskumu vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Slovenska vykonali obrovské penzum práce predovšetkým členovia občianskeho združenia Klub vojenskej histórie Beskydy (ďalej iba

„KVH Beskydy“). Nebyť týchto ľudí a stoviek hodín, ktoré strávili v archívoch a teréne, tak by sme dnes o procese vyhlasovania nie len že neuvažovali, ale tento typ pamiatok by sme ani nepoznali. Členovia KVH Beskydy, na čele s ich predsedom Mgr. Martinom Drobňákom a stredoškolským pedagógom PhDr. Radoslavom Turíkom, na základe precízneho archívneho výskumu vo Vojenskom historickom archíve v Bratislave, Rakúskom štátnom archíve vo Viedni a Ruskom štátnom vojensko-historickom archíve v Moskve podrobne zmapovali a zlokalizovali vyše 200 z celkového počtu 236 vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska. Vďaka ich výskumu dnes vieme tieto objekty presne lokalizovať, poznáme údaje o tom, ako cintoríny v čase ich vzniku vyzerali, koľko vojakov je na ich ploche pochovaných, o aký typ hrobov ide, či ako prebiehala ich údržba v medzivojnovom a povojnovom období. Hodnotné sú predovšetkým poľné náčrty a originálne projekty vojnových cintorínov, na základe ktorých je možná autentická obnova týchto pietnych miest. Vzhľadom k početnosti týchto pietnych miest, dochovaným archívnym prameňom (projekty, poľné náčrty, spisová agenda), viažucich sa k týmto lokalitám, ako aj pamiatkovým hodnotám [5], ktorými disponujú (hodnota historického urbanizmu [6], hodnota veku [7], hodnota historického dokumentu [8], architektonické hodnoty [9] a duchovné hodnoty [10]), pristúpil Pamiatkový úrad Slovenskej republiky (ďalej aj „PÚ SR“) v máji roku 2018 k ich vyhlasovaniu za NKP.

Celý proces však začal oveľa skôr. Na jeho začiatku stál predseda KVH Beskydy Mgr. Martin Drobňák, erudovaný historik v oblasti výskumu, záchrany, obnovy a starostlivosti o predmetné objekty. Písal sa rok 2013. V tom čase bol Mgr. Martin Drobňák čerstvým absolventom vysokoškolského štúdia v odbore história a spolu s jeho kolegami z KVH Beskydy mal za sebou úspešne zrealizované viaceré obnovy vojnových cintorínov z I. svetovej vojny. Viaceré z nich, predovšetkým pokiaľ ide o lokality zarastené náletovými drevinami, konzultoval s Ing. Evou Semanovou, v tom čase zodpovednou za historickú zeleň. Zanietenie, entuziazmus, práca a výsledky Mgr. Martina Drobňáka a dobrovoľníkov z KVH Beskydy nadchla Krajský pamiatkový úrad Prešov (ďalej iba „KPÚ Prešov“) natoľko, že po jeho návšteve a predstavení vízie o zaradení vojnových cintorínov z I. svetovej vojny do pamiatkového fondu SR, bolo v tejto súvislosti v roku 2013 zvolané pracovné rokovanie, ktorého súčasťou bola i prezentácia vytipovaných lokalít. Spomenutého rokovania sa zúčastnili odborní zamestnanci KPÚ Prešov, odborní zamestnanci PÚ SR a zástupcovia KHV Beskydy. Výsledkom stretnutia bola dohoda o začatí procesu vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny za NKP. PÚ SR predmetnú dohodu, v súvislosti so 100. výročím I. svetovej vojny (1914 – 1918), zaradil v rokoch 2014 – 2018 do svojho plánu hlavných úloh. Samotný proces bol rozdelený do dvoch etáp. Po vzájomných rokovaniach medzi zástupcami KPÚ Prešov a KVH Beskydy bolo do prvej etapy vyhlasovania zaradených 27 objektov. Výber cintorínov reflektoval päť základných skutočností – architektonický výraz (architektonicky najzaujímavejšie objekty), veľkosť (zastúpenie od najmenších po najväčšie – počtom obetí, resp. rozlohou), lokalitu výskytu (z každého okresu, kde v priebehu I. svetovej vojny prebiehali vojenské operácie, aspoň jeden zástupca), cintorínske komplexy (v jednej obci viacero vojnových cintorínov) a špecifická jedinečnosť (ak nespĺňal prvé tri kritéria, ale bol výnimočný pre niečo iné). Samotný proces vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny vytipovaných na vyhlásenie za NKP v prvej etape začal v jeseni roku 2017, kedy odborní zamestnanci KPÚ Prešov vypracovali prvých 8 návrhov (Becherov, Hostovice, Parihuzovce, Stebník, Sukov, Svetlice, Ulič, Veľkrop). V máji roku 2018 k ním pribudlo ďalších 19 návrhov (Bodružal, Hažlín, Kamenica nad Cirochou, Kolbovce, Mikulášová, Mlynárovce, Osadné, Snina – epidemický, Snina – Giglovo, Stakčín, Topoľa, Turany nad Ondavou, Veľká Poľana – Hodošík, Veľká Poľana – Rotunda, Výrava – kóta 600, Výrava – Pod Kobylou, Výrava – Pod Kudrovcom, Zboj, Zbojné). [11] Z vyššie uvedeného zoznamu boli ku dnešnému dňu (25. júl 2018, pozn. autora) vyhlásené za NKP rozhodnutím č. PUSR-2018/6948-4/34180/JAN zo dňa 2. mája 2018 vojnový cintorín v Uliči (okr. Snina), č. ÚZPF 12109/1 a rozhodnutím č. PUSR-2018/6587-6/38049/JAN zo dňa 16. mája 2018 vojnový cintorín v Becherove (okr. Bardejov), č. ÚZPF (12112/1). Súčasne platí, že PÚ SR rozhodnutím č. PUSR-2018/11210-3/53828/JAN zo dňa 4. júla 2018 rozhodol o vyhlásení vojnového cintorína v Topoli (okr. Snina) za NKP a rozhodnutím č. PUSR-2018/11527-3/54665/JAN zo dňa 9. júla 2018 o vyhlásení vojnového cintorína v Parihuzovciach (okr. Snina) za NKP. V procese správneho konania sú v súčasnosti vojnové cintoríny v obciach Veľkrop (okr. Stropkov) a Zbojné (okr. Medzilaborce). V najbližších dňoch PÚ SR začne správne konanie vo veci vyhlásenia vojnových cintorínov v obciach Mlynárovce (okr. Medzilaborce), Veľká Poľana – Hodošík, Rotunda (okr. Snina) a Výrava – Pod Kobylou, Kóta 600, Pod Kudrovcom (okr. Medzilaborce).

Druhá etapa procesu vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja začala v júni roku 2018. Aj tejto etape prechádzalo pracovné stretnutie zástupcov KPÚ Prešov a KVH Beskydy. Spomenuté stretnutie sa uskutočnilo dňa 16. mája 2018 v obci Stakčín. Cieľom stretnutia bolo zhodnotenie prvej etapy a vytipovanie nových lokalít pre zápis do pamiatkového fondu SR. Kritéria výberu nových lokalít ostali identické s kritériami z prvej etapy, pribudlo k nim však nové kritérium, týkajúce sa typológie. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na Slovensku z hľadiska typológie delíme do troch skupín – frontové, lazaretné a legionárske. [12] Frontové ďalej možno rozdeliť na lesné (situované v lesoch) a obecné (situované v intravilánoch obcí, resp. v ich bezprostrednej blízkosti). Frontové cintoríny vznikali priamo na bojiskách, resp. oblastiach, kde operovala frontová línia. K frontovým cintorínom v území Prešovského kraja radíme takmer všetky vojnové cintoríny z I. svetovej vojny, nachádzajúce sa na území severovýchodného Slovenska (okr. Bardejov, Stropkov, Svidník, Medzilaborce, Snina, Humenné). Lazaretné cintoríny vznikali pri lazaretoch, ošetrovniach, obväzovniach, vojenských nemocniciach, resp. zajateckých táboroch, nachádzajúcich sa mimo frontovej línie. Pochovávaní na nich boli vojaci, ktorí utrpeli zranenia v bojových operáciách a pri prevoze na ošetrovanie zahynuli, resp. zahynuli priamo vo vyššie vymenovaných zariadeniach. Na území Prešovského kraja sa predmetný typ cintorínov nachádza napr. v meste Vranov nad Topľou. Legionárske cintoríny sú cintoríny, ktoré vznikli počas konfliktov tamojších ozbrojených síl s československými légiami v rozmedzí rokov 1918 – 1920. Na území Prešovského kraja možno za takýto typ cintorína označiť napr. vojnový cintorín Medzilaborce I., na ploche ktorého je v hrobe č. 20 pochovaný český legionár Josef Vít. [13] V prvej etape boli podané návrhy výlučne na frontové cintoríny. V druhej etape k nim pribudnú aj lazaretné (Vranov nad Topľou I. – Vranov, Vranov nad Topľou II. – Čemerné) a legionárske (Medzilaborce I.). Pokiaľ ide o kritérium, berúce do úvahy architektonické hľadisko týchto pietnych miest, v druhej etape boli do výberu zaradené všetky architektonicky významné cintoríny, s výnimkou tých, ktoré sa nepodarilo lokalizovať (Kolonica, Koškovce), resp. sú dnes zaniknuté (Starina), prípadne do značnej miery poškodené v dôsledku zabratia ich plochy civilnými hrobmi, resp. zničené z iných dôvodov (Čabalovce – Sterkovce, Chmeľová, Prešov, Radvaň nad Laborcom I.). Obzvlášť škoda je to predovšetkým pri vojnových cintorínoch v zaniknutej obci Starina, v obci Kolonica a meste Prešov, nakoľko predmetné cintoríny projektoval významný maďarský architekt József Lamping (1881 – 1939), pričom projekty predmetných cintorínov sú dochované. Do druhej etapy vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny na území Prešovského kraja boli zaradené i cintoríny, ktorých architektonickú výnimočnosť dotvára tá skutočnosť, že ich súčasťou sú pôvodné pohrebné kaplnky (Nová Kelča, Stropkov I., Vranov nad Topľou II. – Čemerné). Podobne ako v prvej etape, aj v druhej boli do procesu vyhlasovania zaradené komplexy vojnových cintorínov (lokality Čabiny, Krásny Brod, Medzilaborce, Nižný Orlík, Stropkov, Svidník, Vranov nad Topľou). Celkovo bolo do druhej etapy zaradených 32 vojnových cintorínov z I. svetovej vojny (Breznica, Breznička, Čabiny I. a II., Dara, Humenné, Chotča, Kolbasov, Krásny Brod I. – III., Medzilaborce I. – V., Nižný Orlík I. a II., Nová Kelča, Palota, Papín, Runina, Stropkov I. a II., Svidník I. a II., Vranov nad Topľou I. a II., Vyšná Polianka, Vyšný Mirošov, Zborov), situovaných na 21 lokalitách. Vojnové cintoríny, zaradené do druhej etapy vyhlasovania boli vybrané tak, aby sa do pamiatkového fondu SR dostali spolu s už schválenými lokalitami z prvej etapy všetky typy vojnových cintorínov, vrátane tých, ktoré sú významné pre svoj špecifickú jedinečnosť. Súhrnný počet 59 vojnových cintorínov z I. svetovej vojny, nachádzajúcich sa na území Prešovského kraja a vytipovaných na vyhlásenie za NKP v prvej a druhej etape procesu ich vyhlasovania, predstavuje reprezentačnú vzorku, ktorá je schopná priblížiť tento typ pamiatok v plnom rozsahu. Pokiaľ ide o vojnové cintoríny vytipované pre zaradenie do pamiatkového fondu SR v druhej etape vyhlasovania, v súčasnosti (stav ku 25. júlu 2018, pozn. autora) odborní pracovníci KPÚ Prešov dokumentujú ich stav v teréne a pripravujú podnety na ich vyhlásenie za NKP. Predmetné podnety budú dokončené a zaslané na posúdenie Komisii pre posudzovanie pamiatkového fondu PÚ SR v priebehu augusta 2018. V prípade, ak komisia podnety schváli, KPÚ Prešov v priebehu mesiacov september – december 2018 vypracuje návrhy na vyhlásenie vyššie uvedených cintorínov za NKP a pošle ich príslušnému oddeleniu PÚ SR (referát ÚZPF).

2. Administratívne náležitosti procesu vyhlasovania vojnových cintorínov z I. svetovej vojny za NKP

Proces vyhlasovania vecí za kultúrnu pamiatku upravuje § 15 Zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov a doplnkov (ďalej iba „pamiatkový zákon“). Podľa § 15

ods. 1 pamiatkového zákona vyhlasuje za kultúrnu pamiatku hnutelnú vec alebo nehnuteľnú vec, resp. súbor takýchto vecí, ktoré majú pamiatkovú hodnotu, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky. PÚ SR je teda tým orgánom štátnej správy, ktorý vedie správne konanie vo veci vyhlásenia vojnových cintorínov z I. svetovej vojny za NKP.

Samotnému správne konaniu, ktorého priebeh z právneho hľadiska upravuje zákon č. 71/1967 Zb. o správnom konaní v znení neskorších predpisov a doplnkov (ďalej iba „správny poriadok“), predchádza podanie podnetu na vyhlásenie vojnového cintorína z I. svetovej vojny za NKP, t.j. na zápis veci do ÚZPF. Takýto podnet môže podľa §15 ods. 2 pamiatkového zákona podať ktorákoľvek fyzická alebo právnická osoba. Podnet sa zasiela písomne na PÚ SR (Cesta na Červený most 6, 814 06 Bratislava), alebo na vecne a miestne príslušný krajský pamiatkový úrad (napr. KPÚ Prešov, Hlavná 115, 080 01 Prešov), ktorý podnet po prijatí postúpi na PÚ SR. Podnet musí obsahovať identifikačné údaje (názov vojnového cintorína, jeho adresu alebo umiestnenie, podľa možnosti aj parcelné číslo, príp. ďalšie identifikačné údaje, ktoré má podávateľ k dispozícii) a zdôvodnenie, prečo sa podnet podáva. Prijatým podnetom sa následne zaoberá Komisia pre posudzovanie pamiatkového fondu PÚ SR, ktorá po jeho posúdení zašle podávateľovi podnetu písomné vyrozumienie o jeho schválení, resp. neschválení. V prípade, ak podnet komisia neschváli, proces sa zaslaním písomného vyrozumienia končí. V prípade, že komisia posúdi podnet ako opodstatnený, požiada príslušný krajský pamiatkový úrad o vypracovanie návrhu na vyhlásenie vojnového cintorína z I. svetovej vojny za NKP. V odôvodnených prípadoch môže krajský pamiatkový úrad takýto návrh vypracovať v spolupráci s vedeckými pracoviskami Slovenskej akadémie vied, resp. ďalšími odbornými a vedeckými inštitúciami, venujúcimi sa danej problematike.

Návrh na vyhlásenie veci za NKP musí obsahovať názov vojnového cintorína (zaužívaný názov a jeho bližšie určenie), jeho identifikačné údaje (obec, okres, kraj, katastrálne územie, časť obce, adresa, určenie adresy popisom, parcelné číslo, informáciu o tom, či je alebo nie je súčasťou pamiatkového územia), identifikačné údaje o jeho vlastníkovi, prípadne správcovi, resp. užívateľovi (meno a priezvisko fyzickej/právnickej osoby a jej korešpondenčná adresa), jeho charakteristika (geografická poloha, história sídla, situovanie, opis stavebno-historického vývoja, stavebno-historický opis), informácie o jeho aktuálnom stavebno-technickom stave a súčasnom využití, zhodnotenie jeho významu a odôvodnenie, vrátane špecifikácie jeho pamiatkových hodnôt, fotodokumentáciu jeho aktuálneho stavebno-technického stavu, meno a priezvisko spracovateľa návrhu, dátum spracovania návrhu a úradnú pečiatku krajského pamiatkového úradu, ktorý návrh spracoval. Súčasťou návrhu býva aj prílohová časť, obsahujúca aktuálny výpis listu vlastníctva príslušného vojnového cintorína, aktuálny výrez katastrálnej mapy so zakreslením jeho polohy a kartografický a archívny materiál, viažuci sa k danému cintorínu (výrez z ortofotomapy z r. 1950 so zakreslením polohy vojnového cintorína, dochované dobové fotografie, poľné náčrty a projekty vojnového cintorína). Kompletný návrh na vyhlásenie vojnového cintorína z I. svetovej vojny za NKP zasiela príslušný krajský pamiatkový úrad na PÚ SR.

Proces vyhlasovania vecí za NKP má v rámci PÚ na starosti referát ÚZPF. Poverený odborný zamestnanec príslušného útvaru PÚ SR po prijatí návrhu začne správne konanie vo veci vyhlásenia toho-ktorého vojnového cintorína z I. svetovej vojny za NKP. Ako už bolo vyššie spomenuté, správne konanie sa riadi správnym poriadkom. Správne konanie vo veci vyhlásenia vojnových cintorínov z I. svetovej vojny za NKP sa začína Oznámením o začatí správneho konania vo veci vyhlásenia príslušného cintorína za NKP. Predmetné oznámenie sa doručuje vlastníkovi príslušného cintorína a všetkým známym účastníkom konania na ich korešpondenčnú adresu. V prípade, ak Pamiatkovému úradu SR vlastník alebo účastníci konania alebo ich pobyt nie sú známe, doručuje sa toto oznámenie prostredníctvom verejnej vyhlášky. Podľa § 15 ods. 3 pamiatkového zákona je účastníkom konania vo veci vyhlásenia vojnového cintorína z I. svetovej vojny za NKP jeho vlastník a obec, v katastri ktorej sa nachádza. Účastníkom konania prislúchajú všetky práva a vzťahujú sa na nich všetky povinnosti, ktoré sú spojené s postavením účastníka konania podľa § 15 a § 20 pamiatkového zákona v spojení s § 18 až 45 správneho poriadku. Po začatí správneho konania, t.j. od doručenia Oznámenia o začatí správneho konania vo veci vyhlásenia príslušného cintorína za NKP, je jeho vlastník podľa § 15 ods. 4 písm. a) pamiatkového zákona povinný vojnový cintorín chrániť pred poškodením a zničením a oznámiť PÚ SR každú zamýšľanú alebo uskutočnenú zmenu jeho vlastníctva, a súčasne podľa § 15 ods. 4 písm. b) pamiatkového zákona poskytnúť na písomnú výzvu krajského pamiatkového úradu alebo PÚ SR potrebné údaje o vojnovom cintoríne alebo umožniť oprávneným osobám obhliadku vojnového cintorína s cieľom vyhotoviť jeho

odbornú dokumentáciu. Z vyššie uvedeného vyplýva, že každý vojnový cintorín z I. svetovej vojny, o ktorého vyhlásení za NKP začalo správne konanie, t.j. bolo jeho vlastníkom a iným známym účastníkom konania doručené oznámenie o začatí správneho konania vo veci jeho vyhlásenia za NKP, sa stáva súčasťou pamiatkového fondu SR a je chránený pamiatkovým zákonom. [14] Po doručení oznámenia plyní účastníkom konania lehota (spravila 10 dní odo dňa doručenia), počas ktorej môžu svoje pripomienky a návrhy ku prebiehajúcemu správne konaniu uplatniť písomne na adresu PÚ SR. Po uplynutí tejto lehoty a po preštudovaní podaných podnetov a návrhov zo strany účastníkov konania, vydá PÚ SR rozhodnutie o vyhlásení alebo nevyhlásení predmetného cintorína za NKP. Súčasťou každého takéhoto rozhodnutia je okrem výrokovej časti aj odôvodnenie. Vyhlásenie veci za NKP nie je podmienené súhlasom vlastníka, vlastník však má všetky právne možnosti, ktoré mu poskytuje správny poriadok. Podobne ako oznámenie o začatí správneho konania vo veci vyhlásenia vojnového cintorína z I. svetovej vojny za NKP, aj rozhodnutie o jeho vyhlásení, resp. o zamietnutí vyhlásenia za NKP je PÚ SR podľa § 15 ods. 5 pamiatkového zákona povinný bezodkladne zaslať všetkým známym účastníkom konania (vlastníkovi, krajskému pamiatkovému úradu a obci). Účastníci konania majú podľa § 53 správneho poriadku právo odvolať sa voči tomuto rozhodnutiu. Správny poriadok v § 54 ods. 2 určuje pre tento právny úkon lehotu 15 dní odo dňa doručenia rozhodnutia. V prípade, že sa voči rozhodnutiu PÚ SR akýkoľvek účastník konania odvolá, PÚ SR má podľa § 57 ods. 1 a 2 správneho poriadku dve možnosti. V prípade, ak odvolaniu vyhovie v plnom rozsahu a ak sa rozhodnutie netýka iného účastníka konania ako odvolateľa alebo ak s tým ostatní účastníci konania súhlasia, môže o odvolaní rozhodnúť sám. V prípade, ak o odvolaní nerozhodne sám, predloží ho spolu s výsledkami doplneného konania a so spisovým materiálom odvolaciemu orgánu, t.j. Ministerstvu kultúry Slovenskej republiky (ďalej iba „MK SR“) najneskôr do 30 dní odo dňa, keď mu odvolanie došlo, a upovedomí o tom účastníkov konania, ktorí sa voči rozhodnutiu odvolali. MK SR po preskúmaní napadnutého rozhodnutia a prípadnom doplnení podkladov, resp. oprave zistených väd, rozhodnutie o vyhlásení vojnového cintorína z I. svetovej vojny buď zmení alebo zruší, alebo odvolanie zamietne a rozhodnutie PÚ SR potvrdí. V prípade, že MK SR rozhodnutie PÚ SR zmení alebo zruší, vydá vo veci nové rozhodnutie, prípadne odstúpi danú vec na opätovné prerokovanie PÚ SR. V prípade, že rozhodnutie PÚ SR potvrdí, stáva sa takéto rozhodnutie právoplatným. Podľa § 59 ods. 4 správneho poriadku proti rozhodnutiu odvolacieho orgánu o odvolaní sa nemožno ďalej odvolať. Predmetné rozhodnutie je však podľa § 70 správneho poriadku preskúmateľné súdom. Po tom, ako sa rozhodnutie o vyhlásení vojnového cintorína z I. svetovej vojny stane právoplatným, PÚ SR ho je podľa § 15 ods. 5 pamiatkového zákona povinný bezodkladne zaslať všetkým známym účastníkom konania (vlastníkovi, krajskému pamiatkovému úradu, obci), a tiež vecne a mieste príslušnému okresnému úradu. Podľa § 22 ods. 3 pamiatkového zákona je PÚ SR ďalej povinný v lehote najneskôr do 30 dní od vyhlásenia veci za NKP, vykonať zápis príslušného vojnového cintorína do ÚZPF a bezodkladne tento zápis písomne oznámiť jeho vlastníkom. PÚ SR v príslušnom registri podľa § 22 ods. 4 písm. a), b), c) pamiatkového zákona vyznačí, či sa vojnový cintorín nachádza v pamiatkovej rezervácii, v pamiatkovej zóne alebo v ochrannom pásme, či má vyhlásené ochranné pásmo a či je zapísaný v Zozname svetového dedičstva (UNESCO). Zápis vojnového cintorína do ÚZPF je posledným správnym úkonom, ktorý PÚ SR v prípade nadobudnutia právoplatnosti rozhodnutia o jeho vyhlásení za NKP vykonáva v rámci predmetného správneho konania. Priradením čísla v ÚZPF sa vojnový cintorín z I. svetovej vojny stáva riadnym členom pamiatkového fondu SR, so všetkými právami a povinnosťami, ktoré z toho vyplývajú.

3. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny vyhlásené v roku 2018 za NKP

Ako už bolo v úvode spomenuté, ku dnešnému dňu (25. júl 2018, pozn. autora) PÚ SR vyhlásil za NKP dva vojnové cintoríny z I. svetovej vojny – vojnový cintorín v Uliči (okr. Snina) a vojnový cintorín v Becherove (okr. Bardejov). Súčasne platí, že PÚ SR ku dnešnému dňu rozhodol o vyhlásení dvoch vojnových cintorínov z I. svetovej vojny za NKP – o vojnovom cintoríne v Topoli (okr. Snina) a o vojnovom cintoríne v Parihuzovciach (okr. Snina).

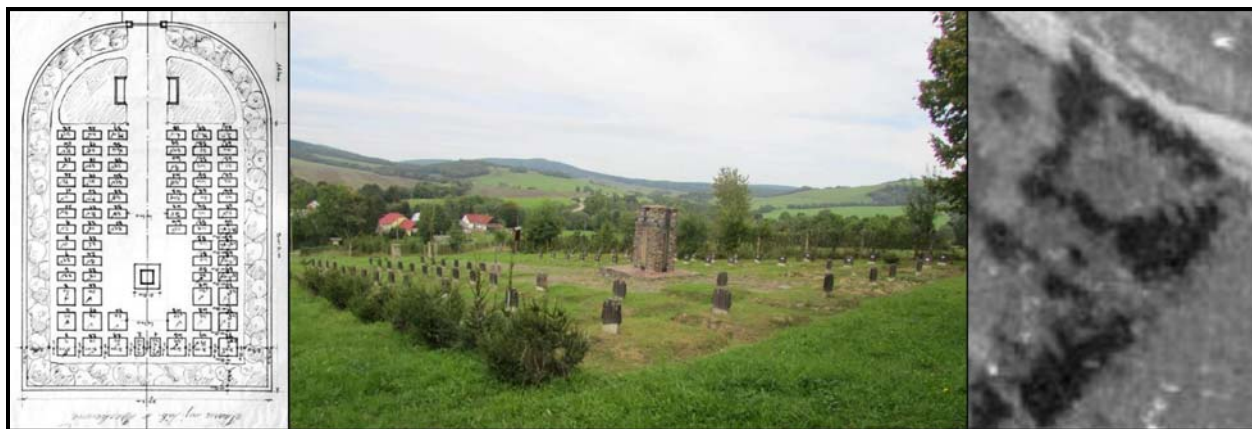

3.1 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Becherov

Vojnový cintorín v obci Becherov sa nachádza v intraviláne obce, na jej SV okraji, na kopci, na SV okraji obecného cintorína, SV od miestneho gréckokatolíckeho chrámu Narodenia Presvätej Bohorodičky (NKP), na parcele č. KN-C 2344 k. ú. Becherov.

Miestny vojnový cintorín vznikol na konci I. svetovej vojny, pochovávalo sa však na ňom ešte aj v medzivojnovom období. Podľa dochovaných nákresov mal byť v minulosti po obvode cintorína vysadený živý plot a v jeho vstupnej časti sa počítalo s osadením okrasných drevín a lavičiek. Celková plocha takto upraveného cintorína bola 1 176 m². V medzivojnovom období praktickú údržbu, tak ako na viacerých vojnových cintorínoch v okolí Zborova, zabezpečoval Ondrej Hruška. V roku 1921 mu za túto činnosť bola vyplatená suma 210 Kč. V medzivojnovom období bol cintorín udržiavaný. Po skončení II. svetovej vojny záujem o jeho údržbu začal upadať a cintorín postupne zarástol. [15] Tento stav pretrval až do začiatku druhej dekády 21. storočia, kedy bola začatá jeho obnova.

S obnovou vojnového cintorína v Becherove sa začalo v roku 2011. Vojnový cintorín obnovovali dobrovoľníci z obce Becherov, KVH Beskydy a jeho partnerských organizácií z Českej republiky, Maďarska a Poľska. Obnova vojnového cintorína bola realizovaná na základe architektonického návrhu Ing. arch. Ľubomíra Gramatu, so zachovaním všetkých jeho historických atribútov. Obnova bola financovaná vďaka podpore zo strany Ministerstva vnútra SR a rakúskeho Čierneho kríža. V júni a júli roku 2011 dobrovoľníci pracovali na výstavbe kamenného chodníka a úprave hrobových miest. Na výstavbu chodníka bol použitý prírodný kameň. Chodník dostal tvar jednoramenného kríža, vychádzajúci zo zachovaných poľných náčrtov z medzivojnového obdobia. Hrobové polia boli upravené tak, aby mali jednotný rozmer a ukázala sa tak súmerná línia, v ktorej boli pôvodne vytvorené. [16] Na jeseň roku 2011 bol na ploche cintorína vykopaný a následne i zhotovený masívny základ pod centrálny pamätník. Samotná výstavba pamätníka bola zrealizovaná v mesiacoch júl a august 2012. Podobu centrálného pamätníka navrhol Ing. Arch. Ľubomír Gramata. Základnou myšlienkou pamätníka bolo skombinovanie dvoch prírodných materiálov – dreva a kameňa v rámci jedného celku, kde by tieto dva materiály splynuli. Takto riešený pamätník má symbolizovať zmierenie padlých na miestnom vojnovom cintoríne, nakoľko sú na ňom vedľa seba pochovaní, podobne ako aj na iných lokalitách, vojaci kedysi znepriatelených armád. [17] Súbežne s výstavbou centrálného pamätníka sa na hrobové polia začali osádzať betónové podstavce s drevenými krížmi. [18] S osádzaním podstavcov a krížov pokračovali dobrovoľníci aj v mesiacoch august, september a október 2013. Obnovený cintorín bol slávnostne posvätený 18. októbra 2013. [19]

Obr. 1 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Becerov

Zdroj: vlastné spracovanie

Vojnový cintorín v Becherove má obdĺžnikový pôdorys s oblým ukončením v jeho západnej časti. Výmera cintorína je približne 500 m². Nakoľko je súčasťou obecného cintorína, nie je ohradeným žiadnym plotom. Miesto posledného odpočinku tu našlo 111 vojakov. Cintorín pozostáva zo 72 vojnových hrobov. Podľa údajov z dobového nákresu je 56 hrobov jednotlivých a 16 spoločných. Tento údaj však nekorešponduje s údajmi z evidenčných listov, kde hrob č. 45 je uvedený ako samostatný, ale v nákrese je uvedený ako spoločný. Katastrálny list naopak uvádza, že 111 vojakov je pochovaných v 54

jednotlivých hroboch a 16 spoločných hroboch. Podobne aj v zozname cintorínov, vypracovanom Žandárskou stanicou v Zborove v roku 1922, je uvedených 54 jednotlivých a 16 spoločných hrobov. Podľa tohto zoznamu je na cintoríne pochovaných 102 padlých vojakov. Tieto nezrovnalosti v počte hrobov sú dôsledkom toho, že na vojnovom cintoríne boli vytvárané nové hroby aj po jeho zriadení. Tieto zmeny neboli vždy dôsledne zaznamenané, resp. záznamy sa do dnešných dní nezachovali. Ak vychádzame z údajov, ktoré obsahujú evidenčné listy, v 72 hroboch je pochovaných celkom 111 vojakov. V hroboch číslo 5, 26, 27, 28, 29, 30, 47, 48 a 70 sú pochovaní vojaci v trojiciach. V hroboch číslo 46, 49, 71 a 72 vo štvoriciach. V hrobe číslo 4 sú piati vojaci a v hrobe číslo 3 šiesti vojaci. Zvyšných 57 hrobov je jednotlivých. Väčšina mien vojakov pochovaných na tomto cintoríne je neznáma. Podľa mena môžeme identifikovať 11 rakúsko-uhorských vojakov, väčšinou príslušníkov rakúsko-uhorského 47. pešieho pluku (Infanterieregiment Nr. 47). Známe je tiež meno jedného ruského vojaka. U všetkých vojakov je možné určiť štátnu príslušnosť. Na cintoríne je pochovaných 76 rakúsko-uhorských vojakov a 35 ruských vojakov. [20]

V súčasnosti sú hroby na vojnovom cintoríne v Becherove dobre identifikovateľné v teréne. Hrobové polia sú zatrávnené a označené nízkymi masívnymi drevenými krížmi s nápisovými tabuľkami osadenými na betónových podstavcoch. Vstupná brána na vojnový cintorín, pozostávajúca z dvoch masívnych kamenných pilierov z prírodného kameňa bez výplne, je situovaná v jeho západnej časti. Od vstupnej brány sa východným smerom tiahne chodník z prírodného kameňa, ktorý má v pôdoryse tvar jednoramenného kríža. Vo východnej časti chodníka je situovaný centrálny pamätník, pozostávajúci z betónového podstavca a 4 jednoramenných drevených krížov, vsadených do kamennej mohyly v tvare kvádra. Pamätník dosahuje výšku 2,5 m. Hrobové polia sú umiestnené po severnej, južnej a východnej strane chodníka. V JV časti cintorínskeho areálu je situovaný hrob Otta Scheuera, ktorý zahynul dňa 28. marca 1915. Predmetný hrob je ako jediný v rámci celého cintorína označený historickým medeným jednoramenným krížom s medenou nápisovou tabuľkou, osadeným do betónového podstavca. Na tabuľke je nasledovný text:

Setník
Otto Scheuer
pol. děl. pl. č. 28
padl 28/3 1915

SV od areálu vojnového cintorína je situovaná informačná tabuľa, približujúca informácie o predmetnom vojnovom cintoríne. Stavebno-technický stav cintorína je dobrý, cintorín je obnovený, pravidelne kosený a dobre udržiavaný.

3.2 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Parihuzovce

Vojnový cintorín v obci Parihuzovce sa nachádza v intraviláne obce, na kopci nad obcou, SZ od pravoslávneho chrámu Narodenia Presvätej Bohorodičky, JZ od gréckokatolíckeho chrámu Narodenia Presvätej Bohorodičky (NKP), južne od obecného cintorína, na parcele č. KN-C 183 k. ú. Parihuzovce.

Miestny vojnový cintorín vznikol v roku 1917. Cintorín projektoval významný maďarský architekt József Lamping (1881 – 1939). Vybudovaný bol na mieste, kde v minulosti stál starý drevený chrám. Pôvodný prístup ku chrámu sa stal vstupom na vojnový cintorín. Na mieste, kde stál chrám, bol po zriadení vojnového cintorína vybudovaný centrálny pamätník. Lipy, ktoré rástli v okolí chrámu, sa stali súčasťou areálu cintorína. Na cintorín sa vchádzalo kamennými schodíkmi so vstupnou bránou, situovanou v jeho južnej časti. Vstupná časť areálu cintorína bola ohradená kamenným múrom z prírodného kameňa ukladaného nasucho, zvyšnú časť oplocoval 1,2 m vysoký plot z ostnatého drôtu so stĺpmi z tvrdého dreva. Po vonkajšom obnove oplotenia bol vysadený živý plot, pozostávajúci z dvoch radov ihličnanov. Pri vstupe do areálu cintorína sa nachádzali dve staré lipy. V strede centrálnej časti cintorína sa nachádzal centrálny pamätník v okolí ktorého boli vysadené 4 smutné vrby. Staré lipy sa okrem vstupu v počte 4 nachádzali aj vo východnej časti areálu. Pôvodne boli hroby označené drevenými krížmi. Tie v medzivojnovom období nahradili plechové hviezdice. Z cintorína sa zachovala najkompletnejšia dokumentácia – súpis hrobov s menami pochovaných vojakov, vojenskou jednotkou a mapou z 12. apríla 1918. Dozor nad cintorínom zabezpečovala v medzivojnovom období Žandárska stanica v Pčolinom. Udržiavaný bol aj dlho po skončení II. svetovej vojny. Koncom 80. rokov 20. storočia začal postupne

zarastať, v 90. rokoch 20. storočia bol takmer celý zarastený náletom hlohu obyčajného. V tomto období bol hloh z cintorína členmi Spolku priateľov Východných Karpát odstránený. V roku 2006 sa začalo s ďalšou údržbou cintorína, v rámci ktorej bola odstránená obvodová zeleň, tvorená hlohom obyčajným. O rok neskôr boli na ploche cintorína členmi Spolku priateľov Východných Karpát vykonané práce, súvisiace s identifikáciou a úpravou hrobov. [21] KVH Beskydy spolu s KPÚ Prešov v súčasnosti pripravujú projekt komplexnej obnovy tohto cintorína, počítajúci aj so sadovníckou úpravou.

Obr. 2 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Parihuzovce

Zdroj: vlastné spracovanie

Vojnový cintorín v Parihuzovciach má pôdorys nepravidielného tvaru s celkovou výmerou 1074 m² (obvod 149,40 m). Miesto posledného odpočinku tu našlo 480 vojakov. Cintorín pozostáva zo 157 vojnových hrobov, z ktorých je 145 hrobov jednotlivých a 12 hrobov hromadných. Známých podľa mien je 52 vojakov, všetci boli rakúsko-uhorskí vojaci. Neznámých je 428 vojakov, všetci rakúsko-uhorskí vojaci. Cintorín pozostáva z obdĺžnikovej a kruhovej (centrálnej) časti. V obdĺžnikovej časti, ktorá je zároveň i vstupnou časťou, sú hroby usporiadané v dvoch radoch. V strednej časti cintorína sú hroby usporiadané v dvoch radoch a taktiež i po jeho obvode v hornej časti cintorína. Okolo miesta, kde kedysi stál centrálny pamätník (centrálna časť cintorína), sú hroby usporiadané v troch kruhoch a delené štyrmi prístupovými chodníkmi. Hroby vojakov, ktorých mená sú známe, boli usporiadané v kruhu v okolí pamätníka (č. 1 – 3, 5 – 7, 9 – 20), severne od pamätníka (č. 50 – 58, 94 – 103), v rade pri vstupnej (južnej) časti cintorína (č. 104 – 114) a severnej časti cintorína (č. 133 – 134, 138 – 139). V dvanástich hromadných hroboch (č. 80, 82 – 91, 93) bolo uložených 335 ostatkov vojakov. [22] Hrobové polia sú v teréne dobre identifikovateľné. Celá plocha cintorína (hrobové polia aj chodníky) je zatravnená. Väčšina hrobov je v súčasnosti neoznačená (bez krížov, resp. hviezdíc). Výnimkou sú hrobové polia v JZ časti cintorína a pár hrobov v centrálnej časti, ktoré sú označené plechovými hviezdami. Ide o pôvodné hviezdice z medzivojnového obdobia. Zeleň tvoria lipy pri vstupe a východnej časti cintorína, obvodovú výsadbu tvorí hloh obyčajný. V okolí miesta, kde kedysi stál centrálny pamätník, sú vysadené štyri kusy vrby smutnej. Stavebno-technický stav cintorína je vyhovujúci, udržiavaný, v súčasnosti mierne zarastený trávou.

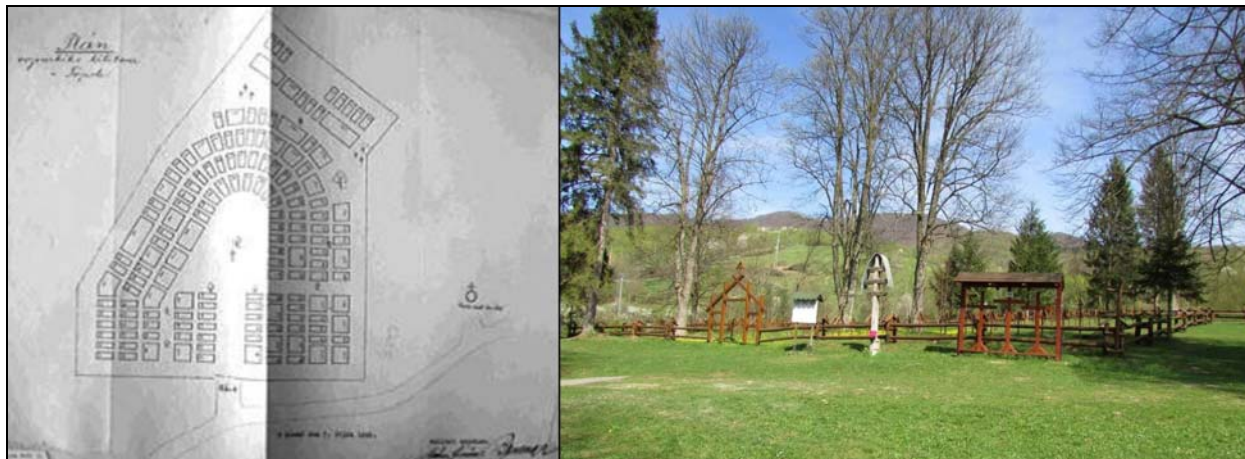
3.3 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Topoľa

Vojnový cintorín v obci Topoľa sa nachádza v intraviláne obce, na kopci nad obecným úradom, severne od dreveného gréckokatolíckeho chrámu sv. Michala archanjela (NKP), SZ od obecného cintorína, východné od miestneho potoka a miestnej komunikácie, na parcele č. KN-C 574 k. ú. Topoľa.

Miestny vojnový cintorín vznikol pravdepodobne v roku 1917. Hroby na cintoríne boli pôvodne označené drevenými krížmi, neskôr plechovými hviezdami. V strede cintorína sa nachádzal drevený centrálny kríž. Celý areál bol pôvodne oplotený dreveným plotom. Výsadbu tvorili solitéry javorov v strednej a zadnej časti cintorína. Po vonkajšom obvode oplotenia bol vysadený živý plot z ihličnanov (smrek). Cintorín bol udržiavaný prakticky bez prestania, čo súviselo s tým, že sa nachádza v bezprostrednej blízkosti miestneho dreveného gréckokatolíckeho chrámu. V medzivojnovom období zabezpečovala dozor nad cintorínom Žandárska stanica v Ruskom. O údržbu hrobov sa od roku 1922 staral Koloman Grauber zo

Stariny. Po II. svetovej vojne bol cintorín udržiavaný žiakmi miestnej školy. V roku 1996 boli na ploche cintorína vykonané za pomoci dobrovoľníkov z Českej republiky bližšie nešpecifikované práce spojené s jeho údržbou. V roku 2004 bol na cintoríne osadený nový drevený centrálny kríž a na hrobové polia sa osadili jednoramenné drevené kríže so strieškami. [23] V roku 2015 bol areál cintorína oplotený novým dreveným plotom stĺpikovej konštrukcie z odkôrovanej guľatiny so vstupnou drevenou bránou s jednoramenným krížom so strieškou v jej vrchole, situovanou v západnej časti oplotenia. V roku 2018 bola vstupná brána v hornej časti vyzdobená dvoma plechovými hviezdami, ktorými sa v medzivojnovom období označovali hrobové polia.

Obr. 3 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Topoľa
Zdroj: vlastné spracovanie

Vojnový cintorín v Topoli má pôdorys tvaru nepravidelného mnohoúhelníka s celkovou výmerou 1515 m² (50,5 m x 30 m). Cintorín pozostáva zo 153 vojnových hrobov, z ktorých je 119 hrobov jednotlivých a 34 hrobov spoločných. Známých podľa mien je 27 rakúsko-uhorských vojakov. Neznámych je 213 rakúsko-uhorských vojakov. Miesto posledného odpočinku tu našlo celkovo 240 vojakov. Vo vstupnej časti sú hroby usporiadané v piatich radoch. V strednej časti pri kríži sú oblúkovito usporiadané hroby striedavo v troch až štyroch radoch. V zadnej časti cintorína sa nachádzajú ešte dva rady hrobov. [24] Hroby sú v teréne dobre identifikovateľné. Hrobové polia v západnej časti cintorína sú označené jednoramennými drevenými krížmi so strieškami, vo východnej časti sú bez krížov. V strede cintorína je situovaný mohutný drevený jednoramenný centrálny kríž so strieškou. Z pôvodnej výsadby cintorína sa do dnešných dní zachovali centrálné javory a smreký po jeho obvode. Areál cintorína je oplotený novým dreveným plotom stĺpikovej konštrukcie z odkôrovanej guľatiny so vstupnou drevenou brávou s jednoramenným krížom so strieškou v jej vrchole a dvoma plechovými hviezdami na severnej a južnej strane, situovanou v západnej časti oplotenia. Celý areál je posiaty úžitkovým trávnikom, t. j. areál je v súčasnosti bez spevnených plôch. Južne od západného vstupu do areálu cintorína je situovaná informačná tabuľa, poskytujúca údaje o predmetnom vojnovom cintoríne. Stavebno-technický stav cintorína je dobrý, cintorín je obnovený, pravidelne kosený a dobre udržiavaný.

3.4 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Ulič

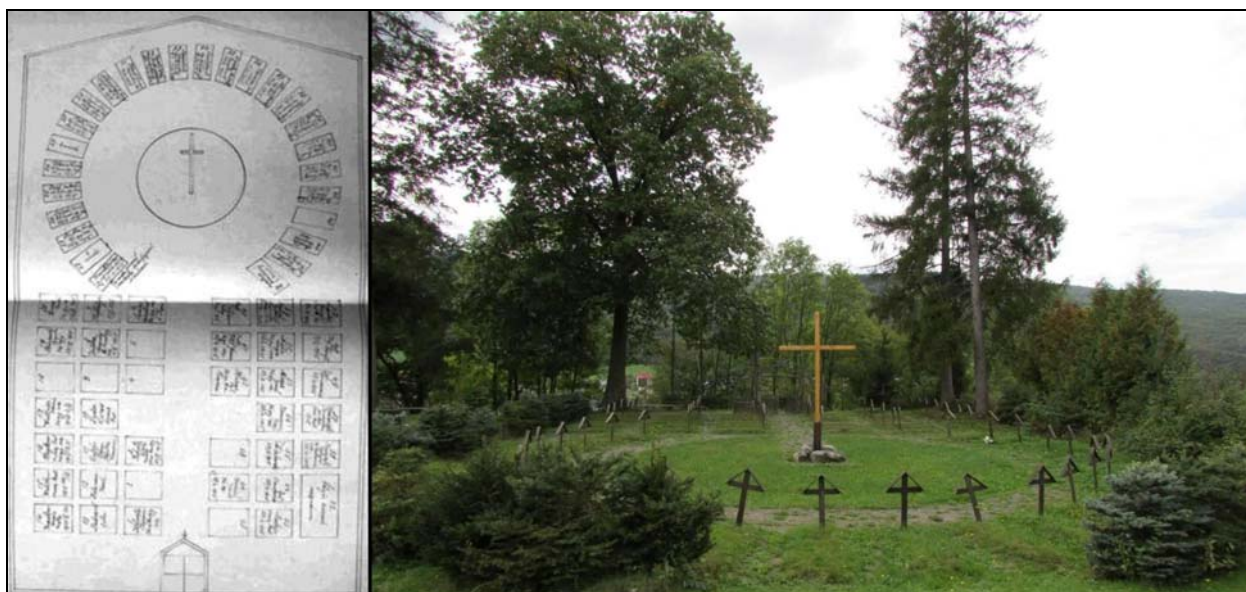
Vojnový cintorín v obci Ulič sa nachádza v intraviláne obce, na kopci nad obcou, SZ od gréckokatolíckeho chrámu sv. Mikuláša (NKP), na SZ okraji obecného cintorína, východne od miestnej komunikácie, na parcele č. KN-C 2 k. ú. Ulič.

Vojnový cintorín v obci Ulič vznikol v roku 1917. Dozor nad cintorínom v medzivojnovom období zabezpečovala četnícka stanica v Uliči. Údržbu hrobov mal na starosti Alexander Popovič z Uliča. Pôvodne boli hroby na miestnom vojnovom cintoríne označené drevenými krížmi. V strede cintorína sa nachádzal drevený centrálny kríž. Areál cintorína bol pôvodne oplotený dreveným plotom so vstupnou brámkou v jeho západnej časti. Sadovnícku úpravu cintorína tvorili solitéry smrekov vysadené po obvode cintorína. Cintorín bol udržiavaný ešte krátko po skončení II. svetovej vojny, potom začal zarastať

krovinami, až napokon úplne spustol. Tento stav pretrval až do začiatku prvej dekády 21. storočia, kedy bola začatá jeho obnova.

Obnova vojnového cintorína v Uliči bola zrealizovaná obcou Ulič v priebehu roku 2003. V danom roku boli z plochy cintorína odstránené náletové dreviny, v strede cintorína bol umiestnený centrálny drevený kríž, zrealizovaný bol chodník z prírodného kameňa, sprístupňujúci jednotlivé hrobové miesta a centrálny kríž a na všetky hrobové miesta boli osadené drevené kríže so strieškami a nápisovými tabuľkami s menovkami tam pochovaných vojakov. Areál cintorína bol v roku 2003 oplotený dreveným plotom stĺpikovej konštrukcie z odkôrovanej guľatiny so vstupnou drevenou bránou s jedoramenným krížom v jej vrchole, situovanou v západnej časti oplotenia. Po vonkajšom obvode plota bol vysadený živý plot z ihličnanov. Súčasťou obnovy cintorína bolo i osadenie informačného panelu, pojednávajúceho o jeho histórii, južne od areálu. [25] V roku 2016 bol drevený plot cintorínského areálu demontovaný a v strede cintorína sa osadil nový centrálny drevený kríž.

Obr. 4 Vojnový cintorín z I. svetovej vojny v obci Ulič

Zdroj: vlastné spracovanie

Vojnový cintorín v Uliči má pôdorys v tvare obdĺžnika s rozmermi o výmere 663,60 m² (31,60 x 21 m), s oblým uzáverom na jeho východnej strane. Miesto posledného odpočinku tu našlo 71 vojakov. Cintorín pozostáva zo 65 vojnových hrobov, z ktorých je 61 hrobov jednotlivých a 4 hroby spoločné. Známých podľa mien je 45 vojakov, z ktorých je 39 rakúsko-uhorských vojakov a 6 ruských vojakov. Neznámych je 26 vojakov. Niektoré archívne dokumenty tvrdia, že v dvojhrobe č. 21 je pochovaný ruský generál Mikolaj Mikolajevič Murbach. Tento fakt ale nie je možné dokázať, pretože iné indície hovoria o tom, že je pochovaný v Zboji. [26] Areál cintorína je v súčasnosti v južnej, severnej a východnej časti ohradený živým plotom z ihličnanov. Vstup do areálu vojnového cintorína je situovaný v jeho západnej časti. Tvorený je drevenou vstupnou bránou s jedoramenným latinským krížom v jej vrchole. Brána je v spodnej časti vyplnená dvojkríkovými vrátami, tvorenými poliami zo zvisle kladených drevených latí spojených zvlakom. Hrobové polia sú vo vstupnej časti cintorína usporiadané v troch radoch, v centrálnej časti okolo centrálneho kríža sú usporiadané v kruhu. Posiate sú úžitkovým trávnikom. Každé hrobové pole je označené dreveným krížom so strieškou a nápisovými tabuľkami s menami tam pochovaných vojakov. Hrobové polia, ako aj centrálna časť cintorína v okolí centrálneho kríža, sú prístupné prostredníctvom chodníka, vybudovaného z nepravidielných kamenných platní z prírodného kameňa. V strede cintorína (v jeho centrálnej časti) sa nachádza drevený centrálny jedoramenný kríž, ktorý je v spodnej časti obklopený kamennými blokmi vytvárajúcimi malú mohylu. Stavebno-technický stav cintorína je dobrý, cintorín je obnovený, pravidelne kosený a dobre udržiavaný.

Bibliografia

- [1] Slovenská legislatíva definuje vojnový cintorín ako vymedzený priestor alebo pohrebisko, na ktorom sa nespopolnení mŕtvi ukladajú do zeme, pričom súčasne platí, že na predmetných pohrebiskách, resp. vymedzených priestoroch sú pochovaní do jednotlivých alebo spoločných hrobov obete vojen alebo zomrelí v dôsledku týchto vojen po roku 1914. Vojenské cintoríny na Slovensku. In *Obrana*. Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 2014, roč. 22, č. 11, s. 7.
- [2] Pamiatkový fond je súbor hnutelných vecí a nehnuteľných vecí vyhlásených podľa pamiatkového zákona za národné kultúrne pamiatky (ďalej len „kultúrna pamiatka“), pamiatkové rezervácie a pamiatkové zóny. Za pamiatkový fond sa považujú aj veci, o ktorých sa začalo konanie o vyhlásenie za kultúrne pamiatky, pamiatkové rezervácie a pamiatkové zóny. *Vadamecum vlastníka kultúrnej pamiatky, vlastníka nehnuteľnosti v pamiatkovom území a ochrannom pásme, vlastníka a správcu hnutelnosti v sakrálnom objekte*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2007, s. 1. ISBN 978-80-89175-71-0.
- [3] Kultúrna pamiatka je hnutelná vec alebo nehnuteľná vec pamiatkovej hodnoty, ktorá je z dôvodu ochrany vyhlásená za kultúrnu pamiatku. *Vadamecum vlastníka kultúrnej pamiatky, vlastníka nehnuteľnosti v pamiatkovom území a ochrannom pásme, vlastníka a správcu hnutelnosti v sakrálnom objekte*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2007, s. 1. ISBN 978-80-89175-71-0.
- [4] BURDA, Matúš: Vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny od svojho vzniku až po súčasný stav. In *Magistra história. Zaoštrene na dejiny*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.magistra-historia.sk/vojnovce-cintoriny-z-prvej-svetovej-vojny-od-svojho-vzniku-az-po-sucasny-stav/>>.
- [5] Pamiatková hodnota je súhrn významných historických, spoločenských, krajinných, urbanistických, architektonických, vedeckých, technických, výtvarných alebo umelecko-remeselných hodnôt, pre ktoré môžu byť veci predmetom individuálnej alebo územnej ochrany. *Vadamecum vlastníka kultúrnej pamiatky, vlastníka nehnuteľnosti v pamiatkovom území a ochrannom pásme, vlastníka a správcu hnutelnosti v sakrálnom objekte*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2007, s. 1. ISBN 978-80-89175-71-0.
- [6] Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny v dobe svojho vzniku (počas I. svetovej vojny, krátko po jej skončení alebo v medzivojnovom období), rovnako tak v súčasnosti, patrili, resp. patria medzi urbanistické dominanty obcí, resp. prírodných (lesných) prostredí, ktorých sú súčasťou. V urbanistickej štruktúre sídel mali a dodnes majú výnimočné a nezastupiteľné miesto.
- [7] Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny patria majú storočnú tradíciu. Ide o prvé cintoríny svojho druhu na našom území, venované pamiatke globálneho vojenského konfliktu.
- [8] Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny sú vo väčšine miest a obcí severovýchodného Slovenska zväčša jedinými hmotnými dokladmi, pripomínajúcimi vojenské operácie z I. svetovej vojny. Súčasne platí, že predmetné cintoríny, berúc do úvahy ich veľkosť (rozloha, počet hrobových miest) a početnosť pochovaných obetí, sú živým dokumentom o ničivých dôsledkoch I. svetovej vojny vo vzťahu k ľudským obetiam v rámci jednotlivých obcí a regiónov severovýchodného Slovenska.
- [9] Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny majú svoj vlastný architektonický výraz. Viaceré z nich boli projektované architektmi, pričom súčasťou predmetných projektov bola aj sadovnícka úprava (napr. projekty vojnových cintorínov v obciach Dara, Kolonica, Starina a Zbojné a mestách Prešov, Stropkov a Svidník od významného maďarského architekta Józsefa Lampinga). Mnohé cintoríny vznikli zase svojpomocne, z iniciatívy miestnych obyvateľov. Výnimočnosť predmetného typu objektov z architektonického pohľadu spočíva v tom, že neexistuje vojnový cintorín z I. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska, ktorý by nebol unikátnym, jedinečným a autentickým dielom, t. j. neexistujú dva identické cintoríny, každý jeden je z hľadiska architektúry originálom.
- [10] Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny predstavujú pietne miesta tam pochovaných padlých vojakov.
- [11] LIŠKA, Anton: Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny sa stávajú národnými kultúrnymi pamiatkami. In *Pamiatkový úrad Slovenskej republiky*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.pamiatky.sk/sk/page/vojnovce-cintoriny-z-i-svetovej-vojny>>.
- [12] LINCÉNYI, Marcel: Vojnové cintoríny na Slovensku. Evidencia, starostlivosť, správa. In *Slovenské pohrebništvo*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.pohrebništvo.sk/vojnovce-cintoriny-na-slovensku/>>.

- [13] DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav: *Mementá prvej svetovej vojny. Diel I. – cintoríny v okresoch Humenné a Medzilaborce*. Humenné : Klub vojenskej histórie Beskydy Humenné, 2008, s. 62. ISBN 978-80-969233-8-0.
- [14] *Vadamecum vlastníka kultúrnej pamiatky, vlastníka nehnuteľnosti v pamiatkovom území a ochrannom pásme, vlastníka a správcu hnutelnosti v sakrálnom objekte*. Bratislava : Pamiatkový úrad SR, 2007, s. 8. ISBN 978-80-89175-71-0.
- [15] DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav: *Mementá prvej svetovej vojny. Diel III. – Cintoríny v okresoch Bardejov a Svidník*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2010, s. 46-47. ISBN 978-80-790617-08.
- [16] DROBŇÁK, Martin: Dobrovoľnícky CAMP na vojnových cintorínoch v Becherove a Chmeľovej. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/dobrovolnický-camp-na-vojnových-cintorínoch-v-becherove-a-chmeľovej/>>; TURIK, Radoslav: Pracovný kemp v Becherove (26. – 29. Júl 2011). In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/pracovný-kemp-v-becherove-26-29-jul-2011/>>.
- [17] DROBŇÁK, Martin: Unikátny pamätník na vojnovom cintoríne v Becherove je dokončený. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/unikatný-pamätník-na-vojnovom-cintoríne-v-becherove-je-dokončený/>>.
- [18] DROBŇÁK, Martin: Príprava a osadzovanie betónových podstavcov pod kríže na vojnový cintorín Becherov. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/príprava-a-osadzovanie-betónových-podstavcov-pod-kríže-na-vojnový-cintorín-becherov/>>.
- [19] TURIK, Radoslav: Rekonštrukcia vojnového cintorína Becherov. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/rekonštrukcia-vojnového-cintorína-becherov/>>.
- [20] DROBŇÁK, Martin: Vojnový cintorín Becherov. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/vojnový-cintorín-becherov/>>.
- [21] BURALĽ Miroslav – DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav: *Mementá prvej svetovej vojny. Diel II. – Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2009, s. 47-49 s. ISBN 978-80-969233-7-3.
- [22] BURALĽ, Miroslav. Vojnový cintorín z prvej svetovej vojny v obci Parihuzovce. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/vojnový-cintorín-z-prvej-svetovej-vojny-v-obci-parihuzovce/>>.
- [23] BURALĽ Miroslav – DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav: *Mementá prvej svetovej vojny. Diel II. – Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2009, s. 66-68 s. ISBN 978-80-969233-7-3.
- [24] BURALĽ, Miroslav: Vojnový cintorín z prvej svetovej vojny v obci Topoľa. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <http://www.kvhbeskydy.sk/vojnový-cintorín-z-prvej-svetovej-vojny-v-obci-topoľa/>>.
- [25] BURALĽ Miroslav – DROBŇÁK Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav: *Mementá prvej svetovej vojny. Diel II. – Cintoríny v okresoch Snina a Stropkov*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2009, s. 70-71 s. ISBN 978-80-969233-7-3.
- [26] BURALĽ, Miroslav: Vojnový cintorín z prvej svetovej vojny v obci Ulič. In *Klub vojenskej histórie Beskydy.he el. časopis (nielen) o vojenských dejinách*. [online]. [cit. 2018-07-25]. Dostupné na internete: <<http://www.kvhbeskydy.sk/vojnový-cintorín-z-prvej-svetovej-vojny-v-obci-ulic/>>.

The process of proclaiming war cemeteries from World War I in the territory of the Prešov Region for national cultural monuments

PaedDr. ThLic. Anton Liška, PhD.

Krajský pamiatkový úrad Prešov, Hlavná 115, 080 01 Prešov, anton.liska@pamiatky.gov.sk

Abstract

The contribution to the process of proclaiming war cemeteries from the First World War in the territory of the Prešov Region for the national cultural monuments maps the course of the respective objects to the monument fund of the SR. It represents the reasons for this process, its beginnings, progress, results and vision. It provides information on the method of selection of cemeteries classified to the monument fund, the monument values of the respective objects, the number of submitted motions and proposals for declaring them as national cultural monuments, including the presentation of objects declared by the National Monument Authority in the administrative proceedings in 2018 for national cultural monuments.

Key words: World War I. The Prešov Region. The process of proclaiming immovable property as a national cultural heritage. War cemeteries.

Memoriálne pamiatky, regionálny a územný rozvoj.

prof. Ing. arch. Maroš Finka, PhD., Ing. Ľubomír Jamečný, PhD.

Ústav manažmentu STU, Bratislava, maros.finka@stuba.sk

Abstrakt

V kontexte definície novej stratégie rozvoja Slovenska, vrátane stratégie regionálneho a územného rozvoja, veľký význam má diskusia o potenciáli memoriálnych komplexov, pamätníkov a cintorínov, ktoré by mohli byť využité pre rozvoj miestnych a regionálnych komunít. Memoriálne kultúrne dedičstvo by malo byť vnímané kontextuálne ako špecifická časť teritoriálneho kapitálu, ktorého zvláštne hodnoty sa aktivujú prostredníctvom ich zaradenia do života a živej kultúry komunít a ich využitím pre nefinančné, ako aj finančné prínosy na ceste udržateľnosti. Príspevok prináša niektoré myšlienky o špecifických hodnotách a potenciáli udržateľného užívania memoriálneho kultúrneho dedičstva v sociálnom, environmentálnom a ekonomickom rozvoji miest, obcí a regiónov.

Kľúčové slová: memoriálne pamiatky, regionálny rozvoj, územný rozvoj

Regionálny a územný rozvoj bol po dlhé roky na Slovensku Popoluškou napriek tomu, že hlavná časť finančných prostriedkov z fondov Európskej únie bola a je určená práve na jeho podporu. Výsledkom je skutočnosť, že sa v uplynulých rokoch, namiesto zmiernenia, zvýšili medziregionálne rozdiely, že problematika regionálneho a územného rozvoja, ktorá je vo svojej podstate integratívna a medzisektorová je rozdelená medzi päť centrálnych orgánov štátnej správy, že sa rozdeľuje nerozdeliteľné - regionálny rozvoj od územného, rozvoj vidieka a rozvoj funkčných mestských regiónov od mestského rozvoja, regionálny rozvoj od mestského rozvoja. Máme Zákon o podpore regionálneho rozvoja a Zákon o podpore najmenej rozvinutých okresov, máme rad odvetvových rozvojových stratégií od hospodárstva až po kultúru, ale nemáme integrujúcu stratégiu rozvoja, rámcujúcu stratégie rozvoja jednotlivých oblastí života spoločnosti. Žiadna z úrovní manažmentu regionálneho a územného rozvoja objektívne z rôznych dôvodov nie je schopná efektívne zabezpečovať svoje koncepčné, koordinačné úlohy, ani výkon správy vecí verejných v tejto oblasti. Tento stav je možno vnímať ako živú pamiatku na doby minulé, ale to žiaľ nie je jediná súvislosť s témou memoriálnych pamiatok. Ich vnímanie domácou verejnosťou a jej vzťah k nim, ich stav, využitie pre rozvoj a posilnenie strácajúcej sa identity obyvateľov v priestore a čase, neuvedomenie si ich hodnoty a možností ich kapitalizácie napr. v cestovnom ruchu, budovaní regionálnej značky a podobne, sú jednými z dôsledkov tohto stavu.

Preto je veľmi dôležité, aby v kontexte prípravy novej stratégie rozvoja SR ako implementačného nástroja Agendy 2030 Organizácie spojených národov integrujúcej v sebe aj stratégiu regionálneho a územného rozvoja a rámcujúcej Národný investičný plán, prebehla aj diskusia o memoriálnych pamiatkach, ich úlohe, potenciáli, ochrane a obnove, zaraďujúca ich do širšieho kontextu rozvoja komunít na lokálnej a regionálnej úrovni, a to tak v kultúrnej a sociálnej, ako aj ekonomickej a environmentálnej dimenzii. Významné je to aj v kontexte prípravy Stratégie regionálnej a národnostnej kultúry Ministerstvom kultúry SR.

Pri týchto diskusiách je potrebné vychádzať z analýzy hodnôt memoriálnych pamiatok. Aj keď teoretický a empirický výskum vnímania ich hodnôt je limitovaný, podľa niektorých autorov napr. Garwod 1996, Lennon a Fole, 2000, Ashworth a Hartmann 2005, Kaluzník 2015) [1][2][3][4] (môžeme hovoriť o hodnotách spočívajúcich v jedinečnosti až kurióznosti, dokumentovaní a zhmotnení spomienok a historického odkazu, spirituálnosti, nadčasovosti, spojení so vzdelávaním a pochopením vecných a časových súvislostí (vrátane vlastnej existencie, hodnôt, historickej continuity), empatiou, nostalgiou, pocitom vďačnosti, viny, ale aj strachu. V niektorých prípadoch sú tieto primárne hodnoty spojené s ďalšími, napríklad estetickou hodnotou vytvorených umeleckých a architektonických artefaktov, priestorovo-orientačnou hodnotou (napr. výrazné dominanty), environmentálnou

hodnotou jedinečných ekosystémov ich komplexov (napr. cintorínov ako centier biodiverzity v hustej mestskej zástavbe). Ich jednotlivé hodnoty môžu byť umocnené, resp. v individuálnom, či kolektívnom vnímaní potlačené na ne sa viažucimi rituálmi, mýtmi a podujatiami (napr. vnímanie cintorína počas sviatku Pamiatky zosnulých, alebo umeleckej hodnoty kríža počas náboženského obradu). Uvedomenie si týchto súvislostí je dôležité tak pre pochopenie potenciálu kultúrnych pamiatok pre sociálny a ekonomický rozvoj (napr. pre turizmus), ako aj pre návrh a realizáciu zásahov ochrany, obnovy či prezentácie kultúrneho dedičstva nimi reprezentovaného.

Keďže memoriálne pamiatky sú spravidla nehnuteľné, sú týmito svojimi hodnotami súčasťou tzv. územného kapitálu, t.j. súboru územnotechnických, kultúrnych, sociálnych, prírodných a ekonomických daností územia reprezentujúcich rozvojový potenciál. Tento pohľad na memoriálne pamiatky umožní nielen ich kontextuálne chápanie a využívanie, ale otvorí aj cestu k novým prístupom k ich ochrane, obnove a hlavne využitiu a pre to potrebnej aktivácii verejných a súkromných zdrojov.

Keďže rozsah jedného príspevku neumožňuje detailnú analýzu celého spektra potenciálov memoriálnych pamiatok, pokúsime sa o naznačenie istej systematiky vo väzbe na vyššie uvedené identifikované hodnoty a krátke naznačenie ich špecifického miesta v turizme.

Tab. 1

Oblasť potenciálneho zhodnotenia	Kľúčové hodnoty memoriálnych pamiatok ako územného kapitálu	Námety na využitie pre rozvoj územnej komunity – obce, regiónu
Rozvoj individuálnej osobnostnej identity	jedinečnosť, dokumentovanie a zhmotnenie spomienok, spirituálnosť, nostalgia, súvis s pochopením vecných a časových súvislostí vlastnej existencie, hodnôt a historickej kontinuity, spojenie s empatiou, nostalgiou, pocitom vďačnosti, viny, viažuce sa rituály, mýty a podujatia	Využitie pre budovanie osobnostnej identity mladých ľudí v globalizovanom svete ako základu ich existencie v diverzifikovanej spoločnosti konfrontácie s rôznymi hodnotovými systémami, výzvami a stresovými situáciami, väzba ku koreňom predkov ako základ vlastnej identity, budovanie citového vzťahu k rodine a komunite ale aj uvedomenie si historickej diverzity a s tým súvisiacej otvorenosti pre toleranciu a znášanlivosť
Rozvoj komunitných väzieb, komunitnej príslušnosti a komunitnej pamäte (identita smerom do vnútra komunít)	jedinečnosť, dokumentovanie a zhmotnenie historického odkazu, spirituálnosť, nadčasovosť, spojenie s pochopením vecných a časových súvislostí a historickej kontinuity, pocit kolektívnej viny, ale aj strachu, estetická hodnota komunitou vytvorených artefaktov, viažuce sa rituály, mýty a podujatia	Využitie pre podporu komunitnej súdržnosti na báze spoločných hodnôt, využitie pre sociálnu integráciu a identitu jednotlivcov s komunitou, ochoty pre spoluprácu, ale aj vyhranenie postoja voči extrémizmu, vybudovanie hrdosti na komunitu, zdieľanie aktivít s komunitou
Budovanie/rozvoj územnej (lokálnej-regionálnej) identity (identita demonštrovaná smerom navonok)	jedinečnosť a kurióznosť, dokumentovanie a zhmotnenie historického odkazu, spirituálnosť, nadčasovosť, estetická hodnota vytvorených artefaktov, priestorovo-orientačná hodnota, na ne sa viažuce rituály, mýty a podujatia	Vyhranenie územnej komunity/ obce / územia / regiónu, odlišenie a špecifická znakovosť, územné vymedzenie a budovanie regionálnej jedinečnosti ako atraktivity cestovného ruchu na báze priestorovej proximity k memoriálnemu objektu, zvykovovej tradície či podujatiu viažúcemu sa na memoriálnu pamiatku/pamiatky,

Vzdelávanie a výchova vrátane hodnotového systému	Jedinečnosť, dokumentovanie a zhmotnenie spomienok a historického odkazu, spirituálnosť, nadčasovosť, spojenie so vzdelávaním a pochopením vecných a časových súvislostí (vrátane vlastnej existencie, hodnôt, historickej kontinuity), spojenie s empatiou, pocitom vďačnosti, viny, ale aj strachu, estetická hodnota vytvorených artefaktov a prírodných, environmentálna hodnota jedinečných ekosystémov ich komplexov, na ne sa viažuce rituály, mýty a podujatia	Budovanie historického povedomia ako základu identity, rozvoj vedomostí z histórie a podpora kontinuity hodnotových systémov, využitie vo vzdelávacom turizme a i.
Lokálna a regionálna značka	jedinečnosť a kurióznosť, dokumentovanie a zhmotnenie spomienok a historického odkazu, nostalgia, estetická hodnota vytvorených umeleckých a architektonických artefaktov, priestorovo-orientačná hodnota, viažuce sa rituály, mýty a podujatia	Využitie memoriálnej pamiatky, resp. na ne sa viažucich rituálov, mýtov a podujatí ako súčasti lokálnej a regionálnej značky pre územný ale aj produktový marketing lokálneho/regionálneho produktu vrátane cestovného ruchu. Využitie návštevy podujatí a rituálov ako nástroja pre iniciáciu prvého kontaktu s územím a komunitou v rámci cestovného ruchu
Zdroj-produkt-aktivátor ekonomickej činnosti a tvorba pracovných miest	jedinečnosť a kurióznosť, dokumentovanie a zhmotnenie spomienok a historického odkazu, spirituálnosť, nadčasovosť, spojenie so vzdelávaním a pochopením vecných a časových súvislostí (vrátane vlastnej existencie, hodnôt, historickej kontinuity), spojenie s empatiou, nostalgiou, pocitom vďačnosti, viny, ale aj strachu, estetická hodnota vytvorených umeleckých a architektonických artefaktov, priestorovo-orientačná hodnota, environmentálna hodnota jedinečných ekosystémov ich komplexov, na ne sa viažuce rituály, mýty a podujatia	Memoriálne pamiatky ako súčasť potenciálu územia je možné kapitalizovať či už v užšom alebo širšom význame. V širšom význame ide o ich využitie pre tvorbu a rozvoj priamo nemonentárizovaných hodnôt akými sú estetická kvalita prostredia obcí, udržateľný rozvoj komunity a pod. Je možné ich využiť však aj ako ekonomicky využiteľný kapitál, napríklad v marketingovom produkte, v kultúrnom priemysle, v cestovnom ruchu. *1 Ich aktívne využitie je spravidla spojené s rozvojom a fungovaním infraštruktúry a služieb, ktoré derivujú spolu s ochranou, údržbou a obnovou memoriálnych pamiatok pracovné príležitosti. Keďže väčšina z nich je lokálne a regionálne viazaná, sú vhodným priestorom pre vyžitie lokálnej a do veľkej miery znevýhodnenej špecifickej pracovnej sily. V mnohých prípadoch je možné po

		analýze ich potenciálov uvažovať o ich polyfunkčnosti a tým širšej využiteľnosti pre uspokojenie potrieb obyvateľov.
Ekosystémové služby	jedinečnosť, estetická hodnota, priestorovo-orientačná hodnota, environmentálna hodnota jedinečných ekosystémov ich komplexov	Prírodné či vytvorené/metamorfované ekosystémy memoriálnych komplexov môžu poskytovať cenné ekosystémové služby či v urbanizovanom prostredí alebo otvorenej krajine svojou biodiverzitou, ekostabilizačným pôsobením, estetickou, či úžitkovou hodnotou
Inšpirácia/motivácia pre kreatívnu činnosť	jedinečnosť a kurióznosť, dokumentovanie a zhmotnenie spomienok a historického odkazu, spirituálnosť, nadčasovosť, pochopenie vecných a časových súvislostí, spojenie s nostalgiou, estetická hodnota vytvorených umeleckých a architektonických artefaktov, priestorovo-orientačná hodnota, environmentálna hodnota jedinečných ekosystémov ich komplexov, na ne sa viažuce rituály, mýty a podujatia	Memoriálne pamiatky a ich komplexy môžu byť zdrojom inšpirácie pre kreatívnu umeleckú činnosť, umeleckú tvorbu rozvíjajúcu ich hodnoty, propagujúcu a sprístupňujúcu ich. Môže ísť o tvorbu výtvarnú, literárnu, dramatickú, filmovú vrátane dokumentárnej, hudobnú ale aj designérsku vrátane designu elektronických médií.
Iné oblasti		

*1 Typickým príkladom využiteľnosti potenciálu memoriálnych pamiatok je práve oblasť turizmu.

Úspech v oblasti turizmu, tak ako každého ekonomického odvetvia, je v súčasnosti spojený predovšetkým s inovačnou dynamikou. Posun od masového konvenčného turizmu k formám alternatívnej turistiky či turistiky špeciálneho záujmu je spojený nielen so stále dominantnejšou individualizáciou dopytu, ale aj s celkovou zmenou pohľadu na obsah a cieľ turizmu ako takého. Od pôvodnej preferencie benefitu pasívnej relaxácie v polohe "konzumenta", sa čoraz viac do popredia dostáva autentický unikátny zážitok, skúsenosť, žitý poznatok (tacit knowledge) ale aj radosť z úspechu, uspokojenie z dosiahnutého výsledku aktívneho zapojenia, aktívnej interakcie, učenia, predstavivosti, kreatívnej činnosti. Aj preto sa v destinačnom manažmente osobitná pozornosť venuje nielen pestrosti ponuky atraktivít uspokojujúcej rôznorodý individualizovaný dopyt, ale čoraz viac aj komplementárnym benefitom ako sú poznatky, zručnosti, vytvorené hodnoty. Popri adrenalínových relaxačných a športových aktivitách sú čoraz vyhľadávanejšie aktivity environmentálne orientované či orientované na problematiku kultúrneho dedičstva od poznávacích, cez tréningové až po aktivity obnovy, konzervácie či ochrany. Medzi ne je možné zaradiť aj aktivity spojené s memoriálnymi objektami a komplexami ako sú cintoríny, pomníky, pamätníky.

Tento príspevok sa snaží naznačiť rôzne možnosti nazerania na memoriálne pamiatky ako súčasti územného kapitálu našich obcí, miest a regiónov. Nemôže byť vyčerpávajúci, tak ako nemôže byť limitovaná kreativita jeho udržateľného využitia. Kľúčom k jeho zachovaniu je práve jeho kreatívne a využitie rešpektujúce a rozvíjajúce jeho rôznorodé hodnoty. Hodnoty sa však aktivizujú len v procese ich konfrontáciami s potrebami komunit, a teda ako súčasť živej a žitej kultúry.

Bibliografia

- [1] Garwood, A. (1996) The holocaust and the power of powerlessness: survivor guilt an unhealed wound. *British Journal of Psychotherapy*, 13(2): 243-258
- [2] Lennon, J. & Foley, M. (2000) *Dark Tourism*. London: Continuum

- [3] Ashworth, G. & Hartmann, R. (2005) Introduction: managing atrocity for tourism. In G. Ashworth & R. Hartmann (Eds.), *Horror and human tragedy revisited: the management of sites of atrocities for tourism*, (pp. 1 - 14). Sydney: Cognizant Communication Corporation
- [4] Kaluznik, L. (2015) Typology of Dark Tourism Heritage with Its Implications on Slovenian Future Dark Tourism Products, 318 RSC, Number7, Issue 3, Sept. 2015
- [5] Gosar, A. (2015b) Dark tourism and or tanato tourism destinations of our historical memories. In A. Gosar, M. Koderman & M. Rodela (Eds.), *Post – WWI Destinations of Human Tragedies and Opportunities for Tourism Development*. Koper: University of Primorska.
- [6] Miles, W. F. S. (2002) Auschwitz: museum interpretation and darker tourism. *Annals of Tourism Research*, 29(4): 1175-1178.

Memorial cultural heritage, regional and territorial development

prof. Ing. arch. Maroš Finka, PhD.; Ing. Lubomir Jamečný, PhD.

Institute of Management, Slovak University of Technology in Bratislava, maros.finka@stuba.sk

Abstract

In the context of the definition of new development strategy in Slovakia, including the strategy of regional and territorial development, the discussion on potential of the memorials, tombs, and cemeteries to be used for the development of local and regional communes is of special importance. Memorial cultural heritage has to be perceived contextually as specific part of territorial capital which diverse values to be activated via including them into the live and lived culture and using them for the non-monetary as well monetary benefits in a sustainable way. The paper brings some ideas about specific values and potentials of sustainable use of the memorial cultural heritage in social, environmental and economic development of municipalities, cities and regions.

Keywords: memorial cultural heritage, regional development, territorial development

Symbolika pamätníka sovietskych vojakov II. svetovej vojny na Námestí Osloboditeľov v Košiciach

Mgr. Juraj Gembický

Krajský pamiatkový úrad Košice, Hlavná 25, 040 01 Košice, juraj.gembicky@pamiatky.gov.sk

Abstrakt

Ideová, obsahová, textová a symbolická náplň memoriálnych pamiatok v kontexte minulosti a súčasnosti v hutnej pamiatkárskej skratke predstavená na aktuálnom príklade pamätníka II. svetovej vojny (sovietskych vojakov) na Námestí Osloboditeľov v Košiciach. Schvaľovanie, zmeny, intervencie, obnova, reštaurovanie a prezentácia versus legislatíva a súčasná prax (pamiatkový zákon, zákon o vojnových hrobách, Ženevské konvencie, aktivizmus, politizácia). Ako je na území Slovenskej republiky riešená resp. neriešená legislatíva schvaľovania, úprav a prípadných zmien ideovej, obsahovej, textovej a symbolickej náplne a podoby umeleckých diel, pamätníkov, pomníkov, pamätných tabulí (napr. problematika sporných symbolík). K ďalšiemu spoločnému hľadaniu pravdy ponúknuté odborné a úradné vyjadrenia inštitúcií a kompetentných k téme, vybrané podklady, literatúra a pramene. Niekoľko citátových bonusov medzi riadkami.

Kľúčové slová: pamätníky, vojnové hroby, symbolika, legislatíva, metodika

1. Prológ

Chcel som pôvodne len opísať príbeh jedného pamätníka so symbolmi, nič iné, len taký jeden príbeh so všetkým, a ako k nemu prišlo, a čo bude ďalej a toto-tamto. Chcel som len rozprávať, a nič si pri tom nevymýšľať. Jednoduchá rozprávačská pozícia (ako obľúbený Max Frisch). Ale nie je tu absolútne možné v rozsahu pár strán čo i len náznakom uchopiť a zároveň zdieľať fenomén tak mnohoraký, mnohovrstevnato i neuveriteľne spleť, tak ako sa o takéto uchopenie pamäte v živých presahoch s fenoménom vojny v hlboko ľudských a široko historických svetových súvislostiach pre súčasnosť úspešne pokúsil vo svojich knihách **Keith Lowe** [1]. Podobne sa pre rozsiahle bohatstvo i zložitost tentokrát špeciálne košickej „pamäťovej tematiky“ 20. storočia aktuálne dobrodružne vydal priam v „oceánskom obzore“ na odvážnu odbornú hĺbinu **Adam Gajdoš** vo svojej dizertácii. [2]. Verím, že sa k nim obom radí aj najnovší pohľad americkej historičky **Marty Manor Mullins** s odstupom „spoza mláky“ v nových nečakaných kontextoch či uvažovaniach o spoločných pomníkových a pamäťových témach v aktuálnom zborníku. Bez predošlého čítania uvedených odporúčaných autorov a ich spracovaní vyznievajú preto pravdepodobne pre potencionálneho čitateľa nasledujúcich (vlastných) autorských riadkov moje „barokové“ formulácie ako zapadnutá stránka nudného úradníckeho spisu z 18. storočia. Nasledujúci text príspevku totiž prezentuje vo svojej povinnej minimalistickej hutnosti a úradno-formálnej strohosti (iba) ponúknuté „pamiatkárske nazeranie“ z jednej strany na celú tematiku (ako cielený advocatus diaboli), a čerpá z nepublikovaného materiálu - **Zhrnutie aktuálneho odborne-metodického prístupu Krajského pamiatkového úradu Košice (KPÚ) z pohľadu ochrany pamiatkového fondu k symbolike pomníka sovietskych vojakov na nám. Osloboditeľov v Košiciach** [3]. Toľko sa už k téme napísalo slov, a ctihodný čitateľ, predpokladám, za posledné roky o pomníku, hviezdach, kosákoch a kladivách môže pravidelne čítať početné články v médiách a na internete na každom kroku (povšimnutiahodné v záplave materiálov napr. texty V. Palka, E. Chmelára, P. Dubovského, B. Fábryho, K. Krpalu), takže osoby, obsadenia, zadelenie charakterov, základný diskurz a zásadné otázky sú všeobecne známe. Ak v duchu premýšľame o symboloch, ideológiach a vojnách, ktoré s nimi súvisia, pýtajme sa radšej skôr samých seba (ako Keith Lowe) a našich blízkych to najpodstatnejšie – „ako spomienky na krviprelievania ovplyvňujú naše vzťahy medzi sebou navzájom a so svetom? Ako sa zmenil náš pohľad na to, čo je schopná urobiť ľudská bytosť? Ako to ovplyvnilo náš strach z násilia a moci, našu túžbu po slobode a pocit príslušnosti, naše sny o rovnosti, spravodlivosti a práve?“

2. Úvod do príbehu

Pomník padlým II. svetovej vojny – sovietski vojaci, Námestie Osloboditeľov v Košiciach **je evidovaný** pod číslom 1326/1 v Ústrednom zozname pamiatkového fondu SR ako **nehnutelná národná kultúrna pamiatka** na území ochranného pásma Mestskej pamiatkovej rezervácie v Košiciach, na parcele č. 2444/1, v okrese Košice I, obec: Košice - Staré Mesto, katastrálne územie: Košice - Stredné Mesto, a podľa výpisu z listu vlastníctva č. 10527 vlastníkom je Mesto Košice. Objekt je známy aj ako „Pomník padlým vojakom Sovietskej armády“ resp. „Pamätník Sovietskej armády“ (správne by malo byť: Červenej armády, v celom texte používame ešte zaužívané označenia). Je oficiálne pamiatkovo chránený od 28.6.1963 ako celý areál so všetkými súčasťami, so zadnou nástupnou plochou, aj so zeleňou a parkovo upravenými plochami v rozsahu celej parcely. V tzv. Benátskej charte v článku 7 je definovaný: „*Pamiatka je neoddeliteľná od histórie, ktorej je svedkom, ale aj od prostredia, do ktorého je umiestnená.*“ **Pomník je pamiatkou histórie venovanou pamiatke vojakov Sovietskej armády – príslušníkov 4. ukrajinského frontu, padlých v bojoch pri oslobodzovaní Košíc v januári 1945. Jeho stavba sa začala 14.4.1945 po oslobodení Košíc (19.1.1945) z iniciatívy mesta (!), s ukončením a odhalením 1. júla 1945 na mieste námestia, kde počas vojny pochovávali mŕtvych vojakov** (na mieste, kde stála býv. citadela v 17. stor., tiež kino Uránia, miesto nerealizovaného pomníka M. Horthyho a miesto deportácií Židov). **Pomník postavili v duchu socialistického realizmu na základe projektu sovietskeho autora kpt. Ing. E. F. Gurjanova** – autora pomníkov napr. v Sečovciach, Prešove, Poprade - (a Ing. Hudáka), **a bol postavený príslušníkmi vojenského útvaru 041 46 s hlavným inžinierom plk. Beljakovom. Je známych sedem etáp stavebno-historického vývoja pomníka od roku 1945 až po začiatok 21. storočia.** Pomník je zároveň špecifickým exteriérovým výtvarným dielom s monumentálnym architektonickým riešením v duchu vtedajších realizácií, ktorého pamätná funkcia spočíva predovšetkým v prejave úcty k padlým vojakom (pozn: v Košiciach zlikvidovali za socializmu viacero hist. cintorínov – a v nich zanikli dohromady aj tisíce (!) hrobov ruských vojakov z napoleónskych čias r. 1805/6, z revolučných bojov r. 1848/49 a z 1. svetovej vojny. De facto ostal ponechaný iba cintorín sov. armády na Verejnom cintoríne a vyše 30 pochovaných na nám. Osloboditeľov). Starostlivosť o vojnové hroby t. j. o miesta, kde sú uložené pozostatky vojnových obetí, ako aj náhrobok, pamätník, iný pietny symbol alebo pamätné miesto, ktoré pripomínajú vojnovú udalosť, je nielen otázkou cti každého civilizovaného štátu, ale aj jeho morálnou povinnosťou. Úcta k pamiatke zomrelých vyžaduje, aby boli tieto pietne miesta spravované a udržiavané v súlade s ušľachtilými vzťahmi, etikou a pietou. Pre návštevníkov areálu pomníka by malo byť samozrejmé zachovávanie dôstojnosti tohto miesta.

3. „Žádná armáda nedává si ujíti příležitost...“

Od historických čias, osobitne od 2. pol. 19. stor. do súčasnosti je zaužívanou zvyklosťou v civilizovanom svete označovať vojenské hroby, cintoríny a pomníky padlých obvyklo dobovo príslušnou štátnou a vojenskou symbolikou daného štátu, bez ohľadu na ideologický, náboženský či politický kontext, na víťazov či porazených, osobitne v zmysle medzinárodného humanitárneho práva (Ženevskej konvencie). „*Žádná armáda nedává si ujíti příležitost, aby zjevným označením neprojevila svoje uznání svým příslušníkům, kteří během válečného tažení způsobem vynikajícím osvědčili svoji statečnost a hrdinnými činy dopomohli jí k vítězství nebo k dosažení cenných úspěchů.*“ (V. Prášek). **Použitie symbolov na pomníku v Košiciach je rovnako autentickou súčasťou pomníka ako kultúrnej pamiatky a zároveň vojnového hrobu od jej vzniku v r. 1945, v autorskej realizácii zachovaného pôvodného projektu sovietskeho autora Ing. kpt. E. F. Gurjanova (1906-1992), pričom vychádzajú z historicky používanej oficiálnej štátnej a vojenskej symboliky ZSSR a Červenej armády v danej dobe** (kosák a kladivo ako základná súčasť štátneho znaku; hviezda vo vnútri s kosákom a kladivom ako znak Červenej armády, spolu so symbolmi Radu Veľkej vlasteneckej vojny, Radu Červenej zástavy a štátnym znakom ZSSR v priamom reliéfnom použití na obeliskoch pomníka – vid' obr. 1 -6). **Symbody tu vyjadrujú štátnu príslušnosť pochovaných padlých vojakov, ich zaradenie do armády. Symbody vojenských vyznamenaní vyjadrujú ich charakter a vlastnosti (udatnosť), ktoré im privodili smrť. Symbody sú neoddeliteľnou architektonickou, a hlavne obsahovou súčasťou pomníka, radia pomník do doby vzniku a príčin vzniku a robia ho aj spätne čitateľným [4].**

3.1. Hitler, lepenka, bronz a kameň, alebo kto je väčší preglejkový pamiatkár?

KPÚ Košice priebežne cca od rokov 2007 – 2010 usmerňuje záväznými stanoviskami a rozhodnutiami základnú údržbu i obnovu symbolov predmetného pomníka. Lepenkové (preglejkové, striekané a podobné improvizované) realizácie kópií, resp. replík symbolov (kosák a kladivo, päťcípá hviezda, vojenské rady), upevňované v ostatnom období na miesta chýbajúcich (odcudzených) originálov, neboli, nie sú a ani nebudú vo svojej hmotnej podstate súčasťou pamiatkovej hodnoty národnej kultúrnej pamiatky (pomníka) a nepoživajú ochranu podľa ustanovení pamiatkového zákona. Preukázalo sa, že priebežné dopĺňanie provizórnych (napr. lepenkových) symbolov sa javí ako predčasné, neodborné a neefektívne. V roku 2014 **bolo odsúhlasené zachovanie a obnovenie autentických symbolov v plnom rozsahu** (28 ks symbolov kosák-kladivo, 24 ks hviezd na náhrobkoch, 8 ks štátnych a amádnych symbolov a radov na obeliskoch, malé kosáky a kladivá s rastlinnou rozvilinou na hlavicich obeliskov, pôvodná vrcholová kytica obeliskov s motívom hviezdy, pôvodné mreže zábradlia pomníka s motívom hviezdy; mimo zámer obnovy sú iba dve sekundárne telesá pre večný oheň v tvare hviezdy, a dva zaniknuté hnuteľné ovály s kosákom a kladivom opreté o obelisky). **Je odsúhlasené ich odborné reštaurovanie (v prípade zachovaných originálov), doplnenie chýbajúcich v zmysle výsledkov pamiatkového architektonicko-historického výskumu a reštaurátorského výskumu (v alternatívach bronz alebo umelý kameň), a zároveň KPÚ Košice odporučil vlastníkovi pomníka – mestu Košice - uplatnenie všetkých uvedených symbolov prerokovať s Veľvyslanectvom Ruskej federácie na Slovensku.** [5].

K predmetnému pomníku sovietskych vojakov v Košiciach a k jeho symbolike (vzhľad, veľkosť, materiál, počet, osadenie, možnosti riešení) je v Archíve mesta Košice zachovaná aj pôvodná výkresová projektová dokumentácia [6]. Rovnako je k pomníku a k jeho symbolike zachovaných viacero ďalších pôvodných spisových, informačných aj obrazových historických podkladov aj v iných vecne a miestne príslušných archívoch a pamäťových inštitúciách či fondoch, z ktorých je zrejmý pôvodný koncept i pôvodný stav a podoba predmetného pomníka so všetkými náležitými súčasťami (architektonickými, symbolickými, nápisovými, vrátane výsadby zelene a doplnkov celého areálu) v čase jeho výstavby. Mesto Košice zabezpečilo pre obnovu a reštaurovanie pomníka postupne od roku 2013 viac druhov dokumentácií: pamiatkový architektonicko-historický výskum, reštaurátorský výskum a návrh na reštaurovanie, ako aj po ich odsúhlasení komplexnú projektovú dokumentáciu obnovy [7], spolu s príslušnými právoplatnými rozhodnutiami a záväznými stanoviskami krajského pamiatkového úradu, vzťahujúcimi sa k pomníku, ktoré od počiatku riešia aj otázku vzhľadu, veľkosti, materiálu, počtu, osadenia, a možností riešení pri symbolike použitej na pomníku. **Symbolika a symboly sú tu v princípe zadefinované ako neoddeliteľná súčasť pamiatkových hodnôt pomníka** (v podkapitole „Kovové prvky“, vo všetkých uvedených podkladoch). Použitie pôvodného trvácneho materiálu – kovu (bronz, alebo uvádza sa tiež niekde aj mosadz) pre stvárnenie uvádzaných symbolov v spojení s klasickými architektonickými formami v kameni (obelisk) tu mali, resp. stále majú symbolický význam – „*mali spolu vyjadrovať večnosť pamiatky, na ktorú bol pomník postavený.*“ Na základe výzvy Povereníctva vnútra, odboru pre veci vnútorné z r. 1945 išlo o – „*odliatie reliéfov, ktorými budú pomníky zdobené, aby plasticky zdôraznili pietnú myšlienku mravnú a historickú. Vyzývam všetky ONV a OSK, aby vo svojom obvode starostlivo zistili všetky kovové nacistické plastiky, predstavujúce Hitlera atď., ktoré boli zaistené v bývalých nemeckých bytoch, kanceláriách a pod. a boli dané na hore uvedený účel VHÚ k dispozícii.*“ Výskum v dobovej tlači (Východoslovenské noviny, 8.5.1975) zistil, že pre košický pomník – „*Mosadzné ozdoby vyhotovili podľa projektu inž. Gurjanova pracujúci – komunisti u bývalej firmy Poledniak v Košiciach.*“ Podľa vyjadrení PhDr. Zuzany Zvarovej, autorky citovaného pamiatkového architektonicko-historického výskumu pomníka: „*Keďže absentuje epická zložka, pomník využíva symbolickú vyjadrovaciu rovinu: kovové reliéfy symbolov, nápisy viažuce sa na udalosť vzniku pomníka a nápisy s menami mŕtvych. Nápis na pomníku tvorí akési premostenie medzi oficiálnou a individuálnou zložkou historickej pamäti národa. Najdôležitejšiu obsahovú rovinu majú znaky pôvodne umiestnené na obeliskoch. Možno ich chápať ako premostenie od neosobnej architektúry pomníka k tabuliam s menami mŕtvych osôb.*“ [8].

Pomník sa nachádza vo verejnom priestore, a v ostatných rokoch je vystavený z rôznych dôvodov a podnetov opakovaným rôznorodým deštruktívnym zásahom aj zo strany občanov [9]. V zmysle odporúčaní Policajného zboru SR môže byť použitie nekovových symbolov istou mierou prevencie proti vandalizmu. V prípade, ak pri realizácii obnovy, reštaurovania, resp. základnej údržby

pomníka v najbližšej budúcnosti prevládnu obavy, že vlastník nebude schopný napriek osadeniu kamerového systému a iných ochranných prvkov zabezpečiť kultúrnu pamiatku pred ďalším podobným poškodzovaním, je možnosť materiálovej náhrady (namiesto bronzu umelý kameň) z hľadiska záujmov ochrany pamiatkového fondu prípustná. Keďže originálne súčasti sa v prevažnej miere v danom prípade nezachovali, a hodnota pomníka spočíva najmä v jeho architektonickom a symbolickom prejave, v takomto prípade nejde o striktnú požiadavku orgánu ochrany pamiatkového fondu (t. j. netrvá na variante obnovy symbolov v bronz). Ako vyplýva z poznania novšej histórie pomníka - všetky zamýšľané i uskutočňované úkony a zámery jeho opráv, úprav, starostlivosti, obnovy, reštaurovania a podobne, už od prelomu 70-tych a 80-tych rokov 20. storočia do súčasnosti na pomníku boli, resp. sú stále vo väčšine prípadov vnímané ako dočasné, prechodné, improvizované riešenia, a tak sa k nemu aj pristupovalo (pristupuje). Nakoľko od uvedených rokov sa uvažovalo o urbanistickom preriešení celého námestia Osloboditeľov, a v čakaní možných zmien po politických a spoločenských zmenách po roku 1989, ako aj v ostatných rokoch v súvisi s inými radikálnymi zásahmi do urbanizmu námestia (viď najnovšie už tu realizovaná výstavba obchodného centra so súvisiacimi zmenami v doprave, komunikáciách atď.), sa v tejto súvislosti nevhodne uvažovalo (a príležitostne opäť uvažuje) aj s možným radikálnym presunom, resp. redukciou areálu pomníka. Až od roku 2012-2013 dochádza k zmene postoja samotného vlastníka uvedeného pomníka (mesta Košice), a k zadefinovaniu prezentácie a zachovania pomníka pre budúcnosť na svojom súčasnom mieste, spolu s prípravou jeho komplexnej obnovy a reštaurovania. Vo veci zabezpečenia jeho lepšej ochrany (bezpečnosti, označenia a navrátenia všetkých symbolov) je mesto Košice aktuálne viazané dohodnutou spoluprácou a uzneseniami z pracovných rokovaní zástupcov Ministerstva vnútra SR, mesta Košice, Okresného úradu Košice a KPÚ Košice (január 2018).

4. Právne a heraldické minimum do vrecka pre pomníkofilov i pomníkoborcov

Aktuálne právne opodstatnenie a definovanie ochrany a prezentácie pomníka s jeho symbolikou vychádza z platných medzinárodných i slovenských právnych noriem, a to predovšetkým zo:

- Ženevských dohovorov o ochrane obetí ozbrojených konfliktov z 12.8. 1949 (I.), kap. II., čl. 15 – 17 (viď tiež Komentár z r. 2016 k článkom č. 15 – 17 k I. dohovoru, paragrafy č. 1634-35, 1684, 1688-1690, 1694-1698) [10]. Pozn: ide o absolútny základ celého prístupu k označovaniu vojnových hrobov, cintorínov, pomníkov (označenie vyjadrujúce náležitú príslušnosť k štátu, k armáde, s potrebnými osobnými údajmi o pochovanom a značeniami dôležitými pre presnú identifikáciu hrobu).
- multilaterálnych dodatkových protokolov OSN z 8. júna 1977 (č. 17512, Protokol I., časť II., sekcia III., čl. 34)
- tzv. Benátskej charty o ochrane a obnove pamiatok a pamiatkových sídiel (Benátky 1964), v kapitole Definície, v článku I., v kapitole Ochrana, v článku 6 a 7
- návrhu rezolúcie OSN, odsudzujúcej glorifikáciu nacizmu a ostatných praktík, ktoré prispievajú k podnecovaniu súčasných foriem rasizmu, rasovej diskriminácie, xenofóbie a súvisiacej intolerancie (69. zasadnutie 3. výboru OSN, november 2014, v bode č. 7 návrhu rezolúcie)
- medzivládnej Dohody medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Ruskej federácie o hroboch padlých vojakov a civilných obetí vojny, zo dňa 13.2.1995 (Zbierka zákonov č. 164/1995)
- zákona č. 130/2005 Z. z. o vojnových hroboch v znení neskorších predpisov
- zákona č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov (pamiatkový zákon).
- zákona č. 618/2003 Z. z. o autorskom práve a právach súvisiacich s autorským právom (autorský zákon) v znení neskorších predpisov.

Areál pomníka a poškodzovanie jeho symboliky podliehajú tiež ďalším právnym normám v prípade porušovania povinností a obmedzení zo strany fyzických či právnických osôb v zmysle zákona č. 372/1990 Zb. o priestupkoch a zákona č. 223/2001 Z. z. o odpadoch. V prípade, ak sa na predmetný pomník vzťahuje aj právna definícia „miesta posledného odpočinku“ – platí v zmysle zákona č. 300/2005 Z. z. – Trestný zákon v znení neskorších predpisov, ustanovenie § 365 – Hanobenie miesta posledného odpočinku, ods.1. Autorka architektonicko-historického výskumu pomníka PhDr. Zuzana Zvarová vo výskume i v najnovšej publikovanej štúdii o pomníku

uvádza – „*V nami zistených archívnych prameňoch sa po celý čas pomník na Námestí osloboditeľov uvádza zároveň aj ako cintorín padlých vojakov. Všetky preštudované dostupné archívne pramene indikujú, že k exhumácii vojakov pochovaných pod pomníkom z dôvodu zachovania jeho celistvosti nedošlo.*“ [11].

Právne dôležité sú aj súvisiace odborné vyjadrenia Heraldického registra - Ministerstva vnútra SR k autentickejši, vhodnosti (významu, obsahu, úlohe) a legitímnosti použitej symboliky na pomníku, ktoré uvádzajú, že - „...*emblémy použité na pamätníku, ktoré vznikli pri jeho inštalovaní r. 1945 sú jeho neoddeliteľnou súčasťou, preto by mali byť z úcty k historickej pamiatke zachované. Pamätník je inštalovaný na Námestí Osloboditeľov, teda na námestí pomenovanom na počesť Červenej armády, bolo by aj z tohto dôvodu celkom nevhodné odstraňovať z pamätníka emblémy, ktoré s touto skutočnosťou súvisia. V zmysle platnej legislatívy nemožno dobové symboly, použité v tomto kontexte, za žiadnych okolností považovať za šírenie symboliky, podporujúcej a propagujúcej hnutia, smerujúce k potlačeniu práv a slobôd občanov.*“ [12] Takmer zhodne v názore sa v rovnakej veci písomne vyjadril aj Vojenský historický ústav Bratislava - „...*symboly kosák, kladivo, červená päťcípá hviezda a znak ZSSR sú historickou súčasťou Pamätníka osloboditeľov v Košiciach na Námestí Osloboditeľov. (...) Z hľadiska uvedených vojenskohistorických súvislostí, nie je možné posudzovať symboly kosák, kladivo a červenú päťcípú hviezdu za neprijateľné znaky. Pamätník už 70 rokov s uvedenými symbolmi predstavuje vďaka tým, ktorí položili svoje životy pri porážke fašizmu, pre lepší život v mieri. (...) [13] Parafrázujúc ešte heraldické princípy z práce L. Vrteľa (Štátne symboly Slovenskej republiky) a aplikujúc ich v prípade košického pomníka sovietskych vojakov a jeho symboliky a emblematiky – „zo všeobecných heraldických zvyklostí vyplýva, že už samo heraldické znamenie, teda obsah erbu vyňatý zo štítu, označuje rovnako svojho nositeľa ako celý erb, pretože je podstatou samotného erbu. V súlade s týmito všeobecnými, od stredoveku rešpektovanými heraldickými zvyklostami teda heraldické znamenie zo štátneho znaku“ - (poznámka autora: v prípade pomníka zo štátneho znaku ZSSR tu ide o kosák s kladivom, hviezdu - vyňaté zo štítu, a architektom pomníka multiplikované do plochy podstavcov lúčov na pomníku, na plochy náhrobkov a pod.) [14], - „plní identifikačnú funkciu štátneho symbolu ako celý štátny znak a primerane sa naň vzťahuje podobná ochrana ako na štátny znak. Je to plne v súlade s heraldickými pravidlami a zvyklostami, aj keď nemôže v plnej miere nahradiť štátny znak v prípadoch, v ktorých zákon použitie štátneho znaku vyslovene prikazuje.“ Štátny znak je vonkajším, viditeľným prejavom štátnosti. Štát svojim štátnym znakom navonok aj dovnútra vyjadruje svoju identitu. Ide o symbol identifikačný, rozpoznávací znak, stotožňujúci znak s jeho nositeľom, navzájom od seba odlišujúci jednotlivé štáty. Je zároveň symbolickým stelesnením štátnosti – zhmotnením a zviditeľnením tohto pojmu. Podľa uvedených definícií - „úcta, ktorá sa vyjadruje štátnemu symbolu, je úctou vyjadrenou tomu, čo symbol zastupuje, teda štátu.“ Z tzv. heraldickej etikety vyplýva ako základná skutočnosť úcta k vlastným i cudzím symbolom a dôstojné zaobchádzanie s nimi. Ako uvádza L. Vrteľ – „*Energia štátneho symbolu sa prejaví v celej svojej sile v emotívne vypätých situáciách, krízach, vo chvíľach vojnového ohrozenia alebo v čase výrazných politických zmien. Vtedy sa v prejavoch vzťahu k štátnym symbolom aj v celkovom kultúrnom a civilizovanom prostredí môžu objaviť aj iracionálne vášne; napr. v hanobení štátnych symbolov, ich rituálnom ničení, trhaní a pálení. Podstata takéhoto konania tkvie hlboko v prežitkoch pravekého magického myslenia zakotveného v ľudskej psychike.*“ [15].*

5. Závery pred záverom, alebo....

V ostatných rokoch (osobitne od roku 2007 do súčasnosti) opakovane dochádza zo strany občianskych aktivistov k svojvoľným zásahom do symboliky kultúrnej pamiatky [16]. V aktuálnom období KPÚ Košice osobitne vníma **v širšom celosvetovom kontexte oživené ikonoklastické tendencie** vo vzťahu k pamiatkam a objektom histórie z citlivej éry novodobých dejín 19. - 20. storočia, ktoré podliehajú vďaka ich dvojznačnosti a kontroverznosti politizácii, reinterpretácii a prehodnocovaniu aj zo strany oficiálnych štátnych inštitúcií (viď dianie v USA [17], Poľsku, Pobaltí, v Moldavsku, na Ukrajine a pod. – vo vzťahu k sochám, pamätníkom, pomníkom, symbolom, nápisom). „*Špecifickou črtou postkomunistických krajín strednej Európy je, že milujeme ničiť našu minulosť – iné národy uchovávali veci ako pamiatky na dávno zašlé obdobia. Keď padol komunistický režim v našej krajine, začalo sa s ničením jednej pamiatky za druhou.*“ [18]. Téma symbolov je u nás neustále mediálne (žiaľ, prevažne jednostranne, prvoplánovo a tendenčne) prezentovaná ako kontroverzná

a spoločensky nevyriešená, prebiehajú aj policajné vyšetrovania a súdne procesy vo veci. KPÚ Košice preto vníma potrebu jednoznačného a definitívneho oficiálneho vyjadrenia kompetentných orgánov štátnej moci a definovania ustálenej koncepcie (metodiky) k danej aktuálnej problematike v súčinnosti všetkých najvyšších orgánov SR, garantujúcich zákony, vzťahujúce sa nielen na tento pomník, ale aj na všetky (!) objekty dotknuté problematikou (diskutovaných) historických symbolík a emblematických na našom území z rôznych období. Napríklad, „osobitnú skupinu ideologickej výzdoby rôznych architektonických objektov (po roku 1948) tvorí emblematická symbolika (5-cípa hviezda, kladivo, kosák, zaťatá päšť, fakľa, vlajka, holubica, stuhy, kytice, klasy, snopy, misa s ovocím), ktoré spájali ideu boja za mier, skvelú budúcnosť a rovnosť, hojnosť, internacionalizmus.“ [19]. V súčasnosti platné právne normy Slovenskej republiky riešia v podrobnostiach iba používanie aktuálnych štátnych symbolov Slovenskej republiky a symbolov Európskej únie a súčasnej štátnej symboliky iných krajín na našom území. Neriešia však, neupravujú, a ani inak neregulujú v podrobnostiach **uplatňovanie historických symbolov, symboliky a emblematických (štátov, armád, cirkví, štátnych a verejných inštitúcií, úradov, spolkov, právnických a fyzických osôb) z predchádzajúcich historických období a útvarov (z obdobia Rakúsko-Uhorska, 1. ČSR, z obdobia Maďarskej republiky rád, Slovenskej republiky rád, vojnového Slovenského štátu, Horthyovského Maďarska, z obdobia Československa v rokoch 1945 -1948, 1948 – 1989) na existujúcich objektoch (resp. vo verejnom priestore, v exteriéri aj interiéri) na území Slovenskej republiky.** V období 1. ČSR danú problematiku radikálne riešil napr. Zákon č. 50/1923 Sb. (na ochranu republiky) v § 26 - Neodstranění nebo zřízení nedovolených pomníků, ktorý v odseku 1 definoval: „*Politický (státní policejní) úřad může naříditi, aby byly odstraněny pomníky, nápisy a jiné památky umístěné na veřejném místě nebo tak, že jsou viditelné z veřejného místa, jsou-li rázu protistátního nebo jsou-li zřízeny některému členu rodin panovavších v Rakousku, Uhersku nebo Rakousko-Uhersku, v říši Německé nebo některému členu dynastií panovavších r. 1914 na půdě říše Německé. Tentýž úřad může také zakázati zřizování takových pomníků, nápisů a památek na příště. Za pomníky nebo památky považují se zejména i poprsí, desky, obrazy, znaky a odznaky. Místem veřejným rozumějí se ve smyslu tohoto ustanovení náměstí, ulice, veřejné cesty, sady, veřejné sbírky, lázně, školy, výčepní a zábavní místnosti a jiná veřejně přístupná prostranství a místnosti.*“ [20].

5.1. „.... kto konečne napíše tu prekliatu metodiku??!“

V zmysle Ústavy Slovenskej republiky a súvisiacich právnych noriem, platných na území Slovenskej republiky, **sa vo všeobecnosti vyžaduje, aby obsahová stránka a symbolika pomníkov, pamätníkov, výtvarných diel a pamätných tabúl bola v súlade s platnou právnou úpravou.** Krajské pamiatkové úrady ako miestne a vecne príslušné správne orgány rozhodujú predovšetkým o ochrane hmotnej podstaty pamiatkových hodnôt v konaniach o zámere obnovy alebo reštaurovania národných kultúrnych pamiatok v zmysle pamiatkového zákona, nemajú však zákonné kompetencie vyjadrovať sa principiálne a paušálne k ideovej, obsahovej, textovej a symbolickej náplni umeleckých diel, pamätníkov, pomníkov, pamätných tabúl, vrátane obsahu a znenia ich nápisových súčastí a pod. Na druhej strane, interpretácia ochrany a prezentácie predmetných symbolov v konkrétnych prípadoch dlhodobo vyvoláva nežiaduce napätie v spoločnosti. **Z permanentného odstraňovania symbolov občianskymi aktivistami napr. na košickom pomníku - kultúrnej pamiatke sa na druhej strane môže stať nebezpečný celoštátny precedens, ktorý sa netýka iba sovietskych symbolov.** Keďže Slovenská republika má uzatvorených 11 medzivládnych dohôd o vojnových hroboch, uplatňovanie historickej symboliky a emblematických môže byť dotknuté aj v prípade ostatných zmluvných krajín, s ktorými nás viažu obojstranné záväzky, a ktorých záujmy môžu byť dotknuté na území Slovenska (Veľká Británia a Severné Írsko, Spolková republika Nemecko, Česká republika, Rumunsko, Srbsko, Kazachstan, Taliansko, Turecko, Slovinsko, Ukrajina).

Obnova symbolov na kultúrnej pamiatke podlieha aj iným právnym normám, nielen pamiatkovému zákonu, avšak medzirezortné rokovania, ani rozhodovania alebo usmerňovania koncepcie ochrany pamiatkového fondu do kompetencií prvostupňových orgánov nepatria, tie sú v kompetencii ministerstiev. Vzhľadom k skutočnosti, že pomníky, pamätníky a stavby podobného druhu sú zaradené aj do stavieb pre kultúru (podľa § 66 vyhlášky č. 83/1976 Zb. v znení neskorších predpisov), a vzhľadom na ich špecifické funkčné poslanie, je ochrana záujmov spoločnosti z hľadiska

spoločenského a historického významu zabezpečovaná orgánmi štátnej správy v rezorte Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. Táto problematika zároveň spadá v zmysle zákona č. 130/2005 Z. z. o vojnových hrobách v znení neskorších predpisov, podľa § 6 odseku 2 aj do kompetencie Ministerstva vnútra Slovenskej republiky. **Preto usmernenia Ministerstva kultúry SR (sekcie kultúrneho dedičstva) a Ministerstva vnútra SR (sekcie verejnej správy) možno považovať za kľúčový koncepčný názor pre ďalšie usmerňovania obnov podobných kultúrnych pamiatok v súčasnosti a pre budúcnosť.** Obidve dotknuté ministerstvá sa k zložitej téme napokon oficiálne aktuálne (2018) vyjadrili formou metodických usmernení a odbornovo-právnych vyjadrení [21]. Ministerstvo vnútra SR sa vyjadrilo: *„Základnými princípmi právnej ochrany vojnových hrobov je zachovanie vojnového hrobu a jeho udržiavanie v identifikovateľnom stave. Zabezpečenie zachovania vojnového hrobu je najmä ochrana jeho integrity. Používanie symbolov príslušnosti k armáde, k štátu a pod. na vojnových hrobách je bežné a žiaduce, a to aj v kontexte s medzinárodným humanitárnym právom a v kontexte s výpovednou hodnotou konkrétneho vojnového hrobu. Symbolika použitá na Pomníku padlým v 2. svetovej vojne – sovietski vojaci v Košiciach je jeho neoddeliteľnou súčasťou. V prípadoch, keď dochádzalo z rôznych dôvodov k odcudzovaniu symbolov na pamätníku, Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky nemalo námietky k nahradeniu pôvodných symbolov replikami, ktoré boli zhotovené z iných (lacnejších) materiálov. Dôležité z pohľadu Ministerstva vnútra Slovenskej republiky je udržiavať vojnový hrob a jeho okolie v poznateľnom stave so všetkými jeho súčasťami (písmo, symbolika, pochôdzne plochy a pod.). Ďalej uvádzame, že symbolika, ktorá je obsahom uvedeného pomníka v Košiciach, sa objavuje na tisícoch vojnových hrobov v Slovenskej republike. Symbol Červenej armády sa používa na pôvodných, obnovovaných, ale aj nových vojnových hrobách.“* Ministerstvo kultúry SR zadefinovalo vecné usmernenie v predmetnej veci nasledovne: *„Hore uvedené symboly, ktorých existencia je nepochybne dokázaná v čase vzniku pôvodného pamätníka ako ich primárna súčasť z roku 1945 a ktoré tvoria súčasť pôvodného ideového zámeru autora E. F. Gurjanova, tvoria autentickú, neoddeliteľnú súčasť národnej kultúrnej pamiatky, ktorá podlieha ochrane podľa pamiatkového zákona.“*

6. Epilóg

Akokoľvek sa napokon vysporiadame so symbolikami a s pamäťou, je zrejmé, že historické pomníky, pamätníky spolu s ich symbolikou už v súčasnej novej dobe jednoznačne vyžadujú aktualizované didaktické predstavenie svojho príbehu pre nové generácie a pre nastávajúce desaťročia či storočia (napr. formou moderného informačného systému v ich areáli, ktorý obvykle absolútne absentuje, v súčasnej grafike, s výstižnými viacjazyčnými textami, zaujímavými dobovými fotografiami a pod. – ako napr. infotabule na cintoríne sovietskych vojakov v Berlíne - Treptower Parku, alebo cez rôzne interaktívne aplikácie a pútavé multimediálne formy, cez praktické manuály ako didakticky vhodne prezentovať ich príbehy v rámci vzdelávacích aktivít mladých generácií a podobne). V súčasnosti je (naďalej) oficiálnou príjmanou historickou interpretáciou vojnových udalostí z r. 1945 v kontexte pôsobenia a úlohy Červenej armády na našom území oslobodzovanie Slovenska. Slovenská republika ani žiadny z jej zákonodárnych orgánov či kompetentných inštitúcií do súčasnosti nikdy a nikde oficiálne nedefinovala tieto udalosti resp. symboliku hrobov, pomníkov a pamiatok s nimi spojenými ako skutočnosti, ktoré by boli v rozpore s legislatívou nášho štátu, alebo by mali byť vyhodnocované dokonca v trestno-právnej rovine. Ak si nalistujete uvedenú tematickú kapitolu v ktorejkoľvek aktuálnej učebnici (skriptách, materiáloch) dejepisu u nás, celá tematika je takto dodnes odovzdávaná aj všetkým generáciám od základných škôl až po univerzity, rovnako v rovine popularizačnej i odbornovo-vedeckej v rámci širokej verejnosti. Je to predovšetkým viacvrstevný príbeh živej pamäte svetových vojnových udalostí, ktoré sa tu skutočne diali, sú to spleť príbehov živých konkrétnych ľudí, ktorí sú tu ako padlí pochovaní, a ktorých odkaz reflektuje aj súčasnosť a smeruje aj do budúcnosti. Ide tu tak aj o jasné a jednoznačné vysvetľovanie hodnôt, odkazu pre budúcnosť, aj v súvislosti memoriálnej (pamätníkovej) symboliky, ako aj (ich) významu a miesta v živote mesta i spoločnosti v širšom kontexte. Ako výstižne napísal o zmysle pomníkov Patrik Ouředník [22] – *„Ľudia, ktorí sa pri pomníkoch zastavovali, mali pocit, že zdieľajú s vojakmi a partizánmi a väzňami v koncentračných táboroch tak trochu ich život a tak trochu ich smrť, a niektorí historici hovorili, že pomníky sú ako mušle na morskom brehu, keď nastane odliv mora a pamäte, alebo ako preseknuté dážďovky, v ktorých sa ešte zmieta zvyšok života, ktorý už nie je reálny, ale symbolický.“*

Obrazová príloha:

Obr.1: Štátny znak ZSSR (z rokov 1936 – 1946) a jeho reliéfnu bronzovú podobu na pomníku v Košiciach.

Zdroj: <http://wikiwand.com/sk>; archív KPÚ Košice

Obr.2: Znak Červenej armády (hviezda – kosák-kladivo) na pomníku v Košiciach a v grafickej podobe (známka)

Zdroj: <https://ru.wikipedia.org/wiki>; archív KPÚ Košice

Obr.3: Rad Vlasteneckej vojny a jeho reliéfnu podobu na košickom pomníku

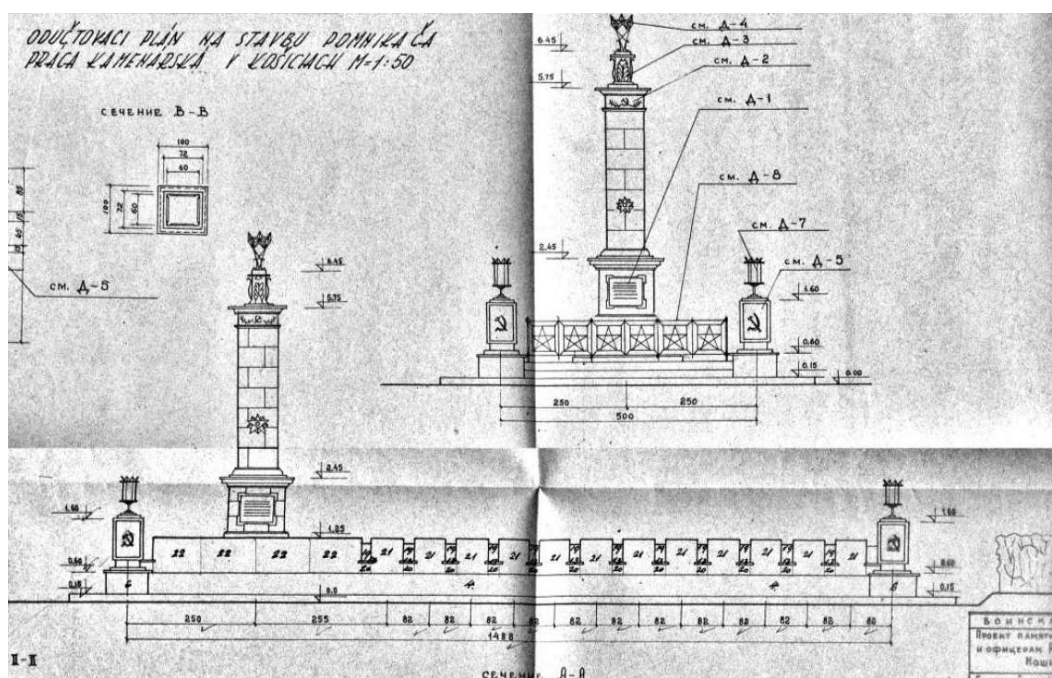
Zdroj: <https://velkavlasteneckavalka.webnode.cz/rady-a-vyznamenani/>; archív KPÚ Košice

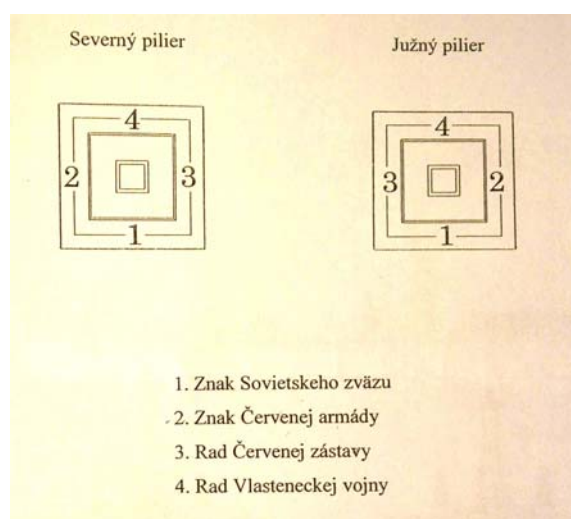
Obr.4: Rad Červenej zástavy a jeho reliéfnu podobu na pomníkoch od kpt. Ing. E.F. Gurjanova (Sečovce, Košice)

Zdroj: <https://velkavlasteneckavalka.webnode.cz/rady-a-vyznamenani/>; Zvarová, Z. a kol., c.d., 2014, str. 66

(orig.: Archív PÚ SR Bratislava, č. neg. 8267, 1960)

Obr.5: Schéma košického pomníka s pôvodnou symbolikou (pôv.plán kpt. Ing. E. F. Gurjanova, 1945)
Zdroj: Zvarová, Z. a kol., c.d., 2014 (orig.: AMK, NV Košice, 1945 – 48, kr. 739, č. 116152)

Obr.6: Schéma osadenia reliéfnych plakiet so znakmi a symbolmi na pilieroch košického pomníka (návrh rešt.)
Zdroj: Reštaurátorský výskum a Návrh na reštaurovanie (VILLARD Bratislava, 2015), str. 61

Bibliografia

- [1] LOWE, Keith: Krutý kontinent. Európa krátko po druhej svetovej vojne. Premedia, 2014, s. 512; Strach a sloboda. Ako nás zmenila druhá svetová vojna. Premedia, 2017, s. 424
- [2] GAJDOŠ, Adam: Built on Bones: Ethnic Cleansing, Cultural Trauma and Solidarity-Building in a Central-European Town. Brno: Masarykova Univerzita, 2017, s. 255 (dizertačná práca)
- [3] Spis č. KPUKE-2017/25497, 6.12.2017 - žiadosť o metodické usmernenie k symbolom pre MK SR. In: Archív KPÚ Košice
- [4] ZVAROVÁ, Zuzana – ŠVARDOVÁ, Petra – GARAJ, Dušan: Košice. Pomník padlým v 2. svetovej vojne – sovietski vojaci, Námestie Osloboditeľov. Architektonicko-historický výskum, Košice, 2014, s. 121, rukopis. In: Archív KPÚ Košice (ďalej len „ZVAROVÁ, Z. a kol.: c.d., 2014“); viď s. 34, 65-67, 93
- [5] Spis č. KPUKE-2015/20621 zo dňa 20.11.2015 - rozhodnutie o návrhu na reštaurovanie; spis č. KPUKE-2015/22143 z 27.11.2015, a č. KPUKE-2015/22543 z 9.12.2015 - záväzné stanoviská o projektovej dokumentácii obnovy pomníka. In: Archív KPÚ Košice
- [6] AMK, fond Národný výbor mesta Košice, 1945 – 1948, krabica 739, spis č. 116152.

- [7] Reštaurátorský výskum a návrh na reštaurovanie (Villard - Bratislava), Košice, 2015, s. 108, rukopis; Projektová dokumentácia - Obnova pomníka (Ing. Ladislav Hanuliak), Košice, 2015. In: Archív KPÚ Košice
- [8] ZVAROVÁ, Z. a kol: c.d., 2014, s. 93
- [9] KAPUŠCIŇSKI, Ryszard: Šachinšach. Absynt, 2016, s. 32-35 (na porov. – profi. pomníkborci v Iráne)
- [10] Dostupné na: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-search.nsf/content.xsp>
- [11] ZVAROVÁ, Zuzana: Pomník padlým v druhej svetovej vojne – sovietski vojaci v Košiciach, postavenie a premeny. In: Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok, 25, PÚ SR Bratislava, 2015, s. 199 – 217
- [12] Odborné stanovisko k symbolom (PhDr. L. Vrteľ, MV SR, Heraldický register) zo dňa 9.4.2014. In: ZVAROVÁ, Z. a kol., c.d., 2014
- [13] Odborné stanovisko k symbolom (Mgr. M. Čaplovič, PhD., Vojenský historický ústav Bratislava), zo dňa 30.4.2014. In: ZVAROVÁ, Z. a kol., c.d., 2014
- [14] KAPIŠINSKÁ, Veronika – KAPIŠINSKÝ, Igor: Architektúra, smrť, duša a nekonečno. In: Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok, 25, PÚ SR Bratislava, 2015, s. 19-31. K téme – „Jedným z najpoužívanějších architektonických postupov je vyjadrenie fragmentácie prostredníctvom siete, rastra, multiplikácie prvku. Mnohokrát opakovaný prvok evokuje nekonečno, a súčasne vytvára atmosféru úzkosti. V prostredí cintorínov zároveň odkazuje na ideu posmrtnej rovnosti.“
- [15] VRTEĽ, Ladislav: Štátne symboly Slovenskej republiky. Veda: Bratislava, 2010, s. 181
- [16] ZVAROVÁ, Z. a kol: c.d., 2014, s. 51 -85 (prehľad zásadných zásahov k pomníku, 1945 – 2013); viď napr. aj podnet na podozrenie z trestného činu podpory a propagácie hnutí (§ 260 Trestného zákona) - pomník sov. Vojakov, nám. Osloboditeľov, Košice (spis OÚ vyšetovania PZ Košice č. 118/20-95, 03/1995). In: Archív KPÚ Košice, čo vyvracia nepravdy v médiách o absencii symbolov po roku 1989 (!)
- [17] Mayoral advisory commission on city art, monuments, and markers. Report to to City of New York. January 2018., dostupné na: <https://www1.nyc.gov/site/monuments/index.page> (s prakt. riešeniami !)
- [18] JACOBSON Colin (ed.): Emerging from the shadows. Photography in Slovakia 1989 – 2001. Bratislava, 2001; k téme tiež: SZALAY, Peter: Pamäť a dejiny: Ochrana architektonického a urbanistického dedičstva z období totalitných režimov na Slovensku. In: Moderné a/alebo totalitné v architektúre 20. storočia na Slovensku (kol. autorov). Slovart: Bratislava, 2013, s. 109-121
- [19] ŠTASTNÁ, Marie: Socha ve městě. Vztah architektury a plastiky v Ostravě ve 20. Století. Brno 2009 (doktor. práca); k téme viď tiež: Manuál monumentu (kol. autorov), UMPRUM: Praha 2016, s. 208; KRPALA, Karol: Oficiálna interpretácia epochy socializmu na Slovensku. Platí tu uzákonená ideologická doktrína ? In: Studia politica Slovaca, roč. 7, č. 2, SAV: Bratislava, 2014, s. 20-34; HUSÁR, Jozef: Revolučné symboly. Obzor: Bratislava, 1979, s. 131; Manuál k symbolom extrémistov na území ČR pre Políciu - (ed. MAREŠ, Miloš), MV ČR, Praha, 2016 (dostupné v pdf verzii na internete).
- [20] OROSOVÁ, Martina: „Problémové pomníky“ ako nečakaný dôsledok prvej svetovej vojny. In: Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok, 25, PÚ SR Bratislava, 2015, s. 142 – 154 (tam početné odkazy aj na ďalšiu pomníkovú literatúru a pramene).
- [21] Stanovisko MV SR – sekcia Verejnej správy, č. SVS-OMSZV1-2018/001124, 17.1.2018; Usmernenie MK SR – sekcia kult.dedičstva, č. MK-2208/2018-221/5219, 4.4.2018. In: Archív KPÚ Koš.
- [22] OUŘEDNÍK, Patrik: Europeana. Stručné dejiny 20. storočia. Premedia, 2015, str. 102.

Symbolics of II. World War Memorial (Soviet soldiers) - Námestie Osloboditeľov, Košice

Mgr. Juraj Gembický

Monument Board Košice, Hlavná 25, 040 01 Košice, juraj.gembicky@pamiatky.gov.sk

Abstract

Ideological, textual and symbolical content of memorial monuments in past and present context on the current example of II. World War Memorial (Soviet soldiers), Námestie Osloboditeľov, Košice. Approvals, changes, interventions, renovation, restoration and presentation versus legislation and current practice. How the legislation is being solved in the territory of the Slovak Republic: the approval, modification and possible changes of the ideological, textual and symbolic content of memorials and memorial plaques (disputable symbols). Expert and official statements of the institutions and competent persons to the topic; literature and sources.

Key words: memorials, war graves, symbolics, legislation, metodics

Cintoríny v kontexte rozvoja a života Topolčian

Ing. arch. Eva GAŽIOVÁ

Krajský pamiatkový úrad Nitra, pracovisko v Topolčanoch, Kukučínova 30, 955 01 Topolčany,
eva.gaziova@pamiatky.gov.sk

Abstrakt

Spoločenský a cirkevný život, hospodársky a stavebný rozvoj mesta Topolčany sa odohrával v rámci skladby ohraničenej mestskými hradbami založenej v stredoveku. Topolčany sa v 11. storočí stali trhovým a mýtnym miestom a sídlom fary a po celé stáročia boli významným obchodným a trhovým strediskom. Svoj stredoveký pôdorys s veľkým námestím s kostolom a cintorínom uprostred si mesto zachovalo dodnes. V 19. storočí zaznamenalo mesto veľký stavebný rozvoj za hranice hradieb, vrátane zakladania nových cintorínov. Ako sa v minulosti zakladali nové cintoríny, staré zanikali. Zachovaný, dnes neaktívny, židovský cintorín slúži ako pietne miesto dodnes.

Kľúčové slová: rešpektovanie hodnôt, úcta k predkom, zachovanie pietnosti a prezentácia

1. Úvod

Najstarší známy cintorín v Topolčanoch sa nachádzal pri kostole, v centre mesta.

2. Vplyv hospodárskeho, stavebného a spoločenského rozvoja mesta na zakladanie cintorínov

Rast osídlenia v polohe dnešných Topolčian podnietila v stredoveku výhodná poloha územia, v blízkosti križovatky diaľkových ciest vedúcich Ponitriím.

Topolčany sa pravdepodobne už v priebehu 11. storočia stali mýtnym miestom a sídlom fary. Fara v Topolčanoch sa prvýkrát spomína 11. storočí ako filia veľkofarského kostola sv. Martina v Temeši, dnes súčasť Nitry (*Tento dôležitý údaj sa spomína v listine ostrihomského arcibiskupa Lodomera z roku 1285 v súvislosti so zisťovaním ročných príjmov. Podľa výšky príjmov boli Topolčany bohatá fara, čo nepriamo svedčí o bohatstve a ľudnatosti mesta*). V 2. polovici 11. storočia, resp. najneskôr začiatkom 12. storočia bol v Topolčanoch postavený farský Kostol sv. Ondreja Apoštola. **Románsky farský kostol stál na námestí uprostred mesta a okolo neho sa rozkladal aj cintorín.**

V prvej polovici 13. storočia boli Topolčany všeobecne známym miestom na diaľkovej ceste vedúcej Ponitriím. Ako mesto sa prvýkrát spomínajú v roku 1334 pri ohraničení Nitrianskej Stredy. V 15. storočí zostali naďalej hospodárskym strediskom nielen hradného panstva, ale aj celého stredného Ponitria.

V priebehu 15. storočia sa Topolčany vyvíjali ako hospodárske centrum stredného Ponitria. Z hľadiska cirkevnej organizácie nedošlo v období stredoveku k žiadnym výrazným premenám. Pre potreby obyvateľov mesta stále slúžil iba jediný farský Kostol sv. Ondreja Apoštola s príľahlým cintorínom, situovaný v strede námestia. Kostol však ako malá románska stavba priestorovo nepostačoval vzrastajúcemu počtu obyvateľstva a preto zrejme došlo ku gotickej prestavbe. Topolčany sa ako najvýznamnejšie sídlo stredného Ponitria stali sídlom Topolčianskeho dištriktu (dekanátu).

Koncom stredoveku patrili Topolčany k stredne veľkým mestám, svojou veľkosťou sa vyrovnali staršej Nitre a boli čisto slovenským mestom.

V 16. storočí boli Topolčany aj napriek šíriacej sa reformácii stále katolícke. **Kanonická vizitácia vykonaná v roku 1559 uvádza Kostol sv. Ondreja v dobrom stave. Cintorín okolo kostola bol bezpochyby stále aktívny.**

Koncom 16. storočia sa fara stala na krátke obdobie evanjelickou.

V 16. - 17. storočí sa menili hospodársko-spoločenské pomery, ale skladba mesta ostala nezmenená.

V roku 1634 bola z poverenia arcibiskupa vykonaná vizitácia, ktorá popisuje zariadenie kostola a pomerne bohatú výbavu chrámu v porovnaní s inými kostolmi v tomto období. V priebehu

17. storočia zmenil farský kostol patrocínium, v súvislosti so šírením mariánskeho kultu bol zasvätený Nanebovzatiu Panny Márie. Mestský chrám bol v tej dobe nanovo zastrešený, mal kamennú vežu so štyrmi zvonmi a vedľa neho bol starý cintorín, obohnáný kamenným múrom aj s veľkým dreveným krížom. V tej dobe sa ešte pochovávalo aj v kostolných kryptách, čo stálo 3 zlaté. Za hrob na cintoríne sa neplatilo.

V 18. storočí sa Topoľčany stali významným obchodným a trhovým strediskom. Matej Bel ich spomína ako mestečko s rozvinutým poľnohospodárstvom a ovocinárstvom, v ktorom žije početná vrstva remeselníkov. **Mesto si uchovalo svoj stredoveký pôdorys - veľké námestie ohraničené dvomi až tromi ulicami väčšinou s prízemnými domami a budovami hospodárskeho charakteru s kostolom uprostred. Priestor okolo kostola bol spolu s cintorínom ohradený.** Medzi kostolom a mestským domom bola poschodová budova mestskej vážnice a byt mestského hodinára.

Obr.1 I. vojenské mapovanie, námestie s kostolom a cintorínom uprostred

V cirkevných dejinách mesta je 18. storočie spojené s katastrofálnymi požiarimi na jednej strane a s výstavbou nového kostola a kaplniek na strane druhej. V roku 1731 kostol takmer úplne vyhorel a sotva sa ukončila jeho výstavba, ešte v tom istom roku opäť vyhorel. Kostol bol postavený nanovo, **ku kostolu boli pristavané dve kaplnky, pod ktorými si topoľčianski zemanovia zriadili rodinné hrobky.** Už v roku 1782 sa však do nich prestalo pochovávať kvôli poškodzovaniu múrov. **Cintorín okolo kostola bol ohradený múrom, pochovávali tu už len starších mešťanov.** Údajne v roku 1780 sa cintorín už nepoužíval. **V tom čase bol za hradbami mesta, na severovýchodnom okraji, pri kaplnke z polovice 18. storočia, zriadený ďalší mestský cintorín. Tu sa spočiatku pochovávali iba deti a cudzinci.**

Vizitácia hlavného župana Nitrianskej stolice z rokov 1778-1779 uvádza, že mesto má jeden kostol a jednu synagógu. História židovskej komunity v Topoľčanoch siaha až do polovice 17. storočia. Podieľala sa na rozvoji obchodovania, a samozrejme aj na rozvoji mesta. V roku 1768 žilo v meste 13 židovských rodín, ktoré už tvorili židovskú náboženskú obec. Kanonická vizitácia z roku 1780 vykazuje 60 židov. V 18. storočí mala **židovská náboženská obec v Topoľčanoch** svoju synagógu, vlastnú školu a **od roku 1784 aj svoj cintorín, tzv. starý.** Situovaný bol na západnom okraji mesta, za stredovekými hradbami (na rohu dnešných ulíc Stummerova a Československej armády) na veľkom pozemku patriacom židovskej obci.

Obr.2 II. vojenské mapovanie; 1. mestský cintorín pri kaplnke na SV okraji mesta; 2. židovský starý cintorín

Až do zániku feudálnych vzťahov zostávali Topoľčany poddanským mestom. Stred mesta ostal nezmenený, tvorilo ho rozľahlé námestie tej istej veľkosti ako aj dnes a dve až tri ulice okolo neho. Najvýznamnejšou budovou bol kostol; priestor okolo neho bol vysadený stromami a ohradený dreveným zábradlím, ktoré ho chránilo pred dobytkom počas jarmokov.

V roku 1851 bol zriadený nový mestský cintorín na Tovarníckej ceste, na západnom okraji, na mieste dnešnej Strednej zdravotnej školy sv. Vincenta de Paul. Jeho plocha bola 2000 štvorcových siah. V strede cintorína bola vybudovaná nová kaplnka a na jeho juhovýchodnej strane stála stará kaplnka, ktorú dala postaviť grófka Forgáčová. Cintorín pri barokovej kaplnke na východnej hranici historického jadra mesta už v tomto období nepostačoval.

Dejiny Topoľčan by neboli úplne bez zmienky o rodine Stummerovcov, ktorej význam presahuje hranice mesta.

Najhumánnejším činom baróna Augusta Stummera pre mesto bolo postavenie župnej nemocnice na juhozápadnom okraji mesta v roku 1885. Zároveň daroval nemocnici väčší pozemok na "Brehách", pre zriadenie cintorína.

Obr.3: III. vojenské mapovanie; 1. mestský cintorín na Z okraji mesta, na Tovarníckej ceste; 2. židovský starý cintorín; 3. pozemok „na Brehách“

V roku 1900 bol zakúpený pozemok na nový mestský cintorín od Štefana Zhorellu na Bedzanskom poli, na SV okraji mesta **o rozlohe 5 uhorských jutár**. Cintorín bol v roku 1930 rozšírený. Svojmu účelu slúži až dodnes, ľudovo je nazývaný „starý cintorín“.

V 19. storočí sa židovská komunita mimoriadne rozrástla a v roku 1910 bol počet obyvateľov hlásiacich sa k židovskému vierovyznaniu 1934. V roku 1896 dostala židovská náboženská obec povolenie na stavbu novej synagógy na rohu malého námestia a farskej ulice. **Koncom 19. storočia bol založený aj druhý židovský cintorín**, keď okolo roku 1880 topoľčianska židovská obec zakúpila **2 a pol jutár** pozemku severne od mesta (severne od mestského starého cintorína), čo spĺňalo požiadavku, aby židovský cintorín bol vzdialený od sídliska.

V 70-tych rokoch 20. storočia bol z kapacitných dôvodov zriadený nový cintorín na južnom okraji mesta, „na Brehách“, na pozemku, ktorý kedysi daroval nemocnici barón Stummer.

Na „starom cintoríne“ sa aj naďalej pochováva.

Obr.4: III. vojenské mapovanie reambulované; 1. Mestský cintorín na Bedzanskom poli, tzv „starý“; 2. nový židovský cintorín; 3. nový mestský cintorín zo 70-tych rokov 20. storočia na niekdajšom pozemku „na Brehách“

3. Zhrnutie

Od najstarších čias až po súčasnosť bolo v Topoľčanoch založených 7 cintorínov, z toho 5 mestských a 2 židovské. Najstarší známy cintorín existoval a, podľa historických záznamom, bol aj aktívny od začiatku 12. storočia až do roku 1780, necelých 6 storočí. Po jeho zániku vznikali a zanikali v meste cintoríny v krátkom časovom horizonte. Zakladanie nových cintorínov súvisí

s rýchlym urbanistickým rozvojom mesta (fungujúcim stáročia iba v rámci jeho stredovekých hradieb), ako i nárastom jeho obyvateľov. V priebehu dvoch storočí boli v meste založené 4 mestské cintoríny. Existencia dvoch židovských cintorínov vypovedá o koncentrácii väčšej židovskej obce v meste.

So spomenutých siedmich cintorínov 4 cintoríny úplne zanikli. Dnes sa v meste nachádzajú 3 cintoríny, z nich 2 mestské sú stále aktívne a neaktívny židovský cintorín slúži ako pietne miesto a je navštevovaný nielen potomkami zosnulých.

Zachovaný mestský cintorín z roku 1900 a židovský cintorín si vyžadujú osobitú pozornosť pre svoje hodnoty urbanistické, architektonické, krajinárske a historické.

4. Charakteristika hodnôt zachovaných cintorínov

4.1. Mestský cintorín z roku 1900 na Krušovskej ulici (niekdajšie Bedzanské pole), tzv. „starý cintorín“

Cintorín spolu s niektorými z náhrobníkov a alejou je vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku. Naďalej, aj keď v obmedzenej miere, sa tu pochováva /nahradzovanie starých hrobov, pochovávanie do krypt/.

Areál cintorína je od hlavnej cesty ohraničený plným ohradným múrom s bránou. Podľa údajov uvedených v mestskej kronike bola pri vchode studňa na polievanie kvetín, byt hrobára a strážcu cintorína a umrlčia komora. Byt hrobára a strážcu cintorína boli postavené pri ohradovom múre, severovýchodne od hlavnej brány, kde jednu stranu ich obvodového muriva tvoril práve ohradný múr, v ktorom boli okenné otvory. Tieto dva domy boli kryté sedlovou strechou, vzdialené od seba cca 5 m. Pre nevyhovujúci stavebno-technický stav boli stavby odstránené, hmota ohradového múru zostala zachovaná.

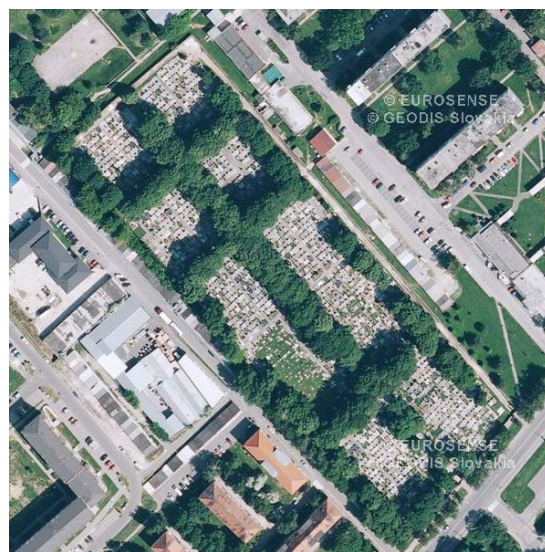
Kostru cintorínskej zelene tvoria aleje - vyše sto líp vysadených do tvaru dvojkríža. Pre zistenie stavu viac ako sto ročnej aleje bola použitá moderná, neinvazívna metóda, prostredníctvom ktorej nazreli do vnútra stromov bez toho, aby ich museli navrátať. Alej je považovaná za výnimočnú, predstavuje významný prvok zelene v rámci mesta.

Plocha cintorína je rozdelená na bloky jednou pozdĺžnou komunikáciou o šírke asi 3 m, vedúcu od vstupnej brány v smere V - Z, a priečnymi chodníkmi o šírke asi 2,5 m.

V strede 1. kríženia hlavných ciest je "hlavný" kamenný kríž s plastikou Ukrižovaného (z roku 1926). Hlavnú pozdĺžnu komunikáciu ukončuje v jej osi situovaná murovaná kaplnka, ktorá bola postavená ako kópia, už neexistujúcej, kaplnky pri cintoríne na Tovarníckej ulici (z nej bola do novopostavenej kaplnky premiestnená baroková drevená Pieta).

V strede jedného z pôvodných blokov, severne od hlavnej komunikácie, je pomník padlým v II. svetovej vojne a spoločný hrob partizánov padlých v SNP.

Škála výtvarného a architektonického prejavu náhrobníkov sa pohybuje od eklekticismu po moderné poňatie. Najhodnotnejšie náhrobníky, ktoré sú cenené i z hľadiska umelecko-historického, sú vo väčšej miere umiestnené v blízkosti hlavného kríža a rodinné hrobky pri južnej a východnej ohrade cintorína. Tieto patria významných šľachtických rodinám.

Mnohé z nich už nemajú žijúcich potomov, mesto sa k nim nehlási a tým je ich ochrana ohrozená – náhrobníky sú bez údržby a chátrajú, aj napriek tomu, že sú vyhlásené za národné kultúrne pamiatky.

4.2. Židovský cintorín na Krušovskej ulici (niekdajšie Bedzanské pole), tzv. „nový cintorín“

Nielen cintorín, ale aj 16 samotných náhrobníkov či pomníkov je zaradených medzi národné kultúrne pamiatky. Areál cintorína je uzatvorený, v jeho priestore sa už nepochováva.

Židovský cintorín je situovaný v blízkosti mestského tzv. „starého cintorína“, severne od neho. Pôdorys cintorína je obdĺžnikový, dlhšou osou orientovaný kolmo na komunikáciu. V jej prednej časti sa nachádza budova – dom smútku. Budova oddeľuje priestor cintorína (hrobov a náhrobníkov) od jeho vstupnej časti.

Dom smútku – CIDUK HADIM, spolu s bytom pre správcu, je prízemný objekt so sedlovou strechou. Nad vchodom do obradnej siene je umiestnená mramorová tabuľa s hebrejským nápisom: „K miestu odpočinku každého živého“. Cez obradnú sieň, v ktorej pohrebné bratstvo viedlo pohrebné obrady a modlitby, vedie vchod do cintorína. Zboku budovy je vstup do bytu správcu. Ešte do roku 2014 v ňom býval už zosnulý predošlý správca cintorína.

Cintorín je ohradený po celom obvode vysokým tehlovým plným múrom.

V ploche cintorína porastenej trávou, bez iného druhu vegetácie, sú hroby usporiadané v radoch súbežných s kratšou stranou cintorína. Komunikácie nie sú vybudované; širší stredný voľný pás terénu v pozdĺžnom smere delí cintorín na polovice, ktoré majú nerovnomerne umiestňované hroby.

Pri pochovávaní platila zásada, že mŕtvi majú mať hlavu na západ, aby oči mali uprené smerom na východ, k Jeruzalemu. Medzi každým hrobom musela byť dodržaná predpísaná medzera, najmenej 56 cm.

V strede južnej polovice cintorína je náhrobok 62 židovských občanov, ktorí boli zavraždení pri obci Nemčice v septembri 1944, ako aj 62 obetí masovej vraždy zo septembra 1944 pri obci Nemčice.

V západnej časti cintorína sú v blízkosti múru pochovaní duchovní predstavitelia židovskej náboženskej obce, rektori rabínskeho učilišťa, starostovia náboženskej obce. Na topoľčianskom cintoríne odpočívajú viaceré významné osobnosti slovenského židovstva: topoľčianski vrchní rabíni Filip Schlesinger a Emanuel Schlesinger, rabíni Abraham Prager, Ignac Schweiger, Emanuel Deutsch, Salom Schreiber, Heinrich Fürst, starostovia náboženskej obce Izrael Friedmann, Jakub Ekstein, Moric Berbfeld a Šalamún Gellei. V Topoľčanoch sú pochovaní aj potomkovia významného bratislavského rabína Chatama Sofera.

Kvalitné kamenárske práce mnohých pomníkov predstavujú rôzne možnosti riešenia, poznačené módnym štýlom či finančnými možnosťami rodiny. Náhrobníky sú riešené od najjednoduchších foriem a bežných materiálov až po nákladné výtvarné a architektonicky riešené pomníky z kvalitných kameňov /čadič, mramor/.

Zvláštnu historickú hodnotu majú staršie náhrobné kamene zo starého zaniknutého židovského cintorína v Topolčanoch a z okolitých obcí, nahromadené na trávinatej ploche v severovýchodnej časti cintorína /niektoré majú až 200 rokov/.

Hlavná budova bola využívaná v minulosti ako sklad pre obchodné organizácie. V roku 2013 bola v obradnej miestnosti otvorená výstava „Z dejín židovskej komunity v Topolčanoch“, ktorú inštalovali študenti s krúžkom historikov v Topolčanoch s Walterom Friedom, rodákom z Topolčian. Výstava je priebežne doplňaná a obmieňaná. Snaží sa priblížiť život tejto komunity v Topolčanoch, ktorá v minulosti výrazne dotvárala kolorit mesta, priblížiť jej kultúru a ďalšie osudy. Zároveň tam tiež nájdeme pamiatku na tých, ktorí sa stali obeťami holokaustu. Výstava pozostáva z 15 tematických okruhov. Vystavený je tu aj pohrebný koč na prevoz mŕtvych.

Židovský cintorín je jedinou pamiatkou na kedysi početnú topolčiansku židovskú náboženskú obec. V súčasnosti je dosť navštevovaný. Chodia naň študenti zo škôl, príbuzní zomrelých z celého sveta, často z USA, Kanady, Izraela, Mexika. Ľudia naň väčšinou prídu vzdať úctu svojim starým rodičom. Niektorí potomkovia dokonca nechali obnoviť pomníky do pôvodnej krásy, takže návštevník nemá pocit, že je na cintoríne, na ktorom sa už desiatky rokov nepochováva. Vzhľadom na skutočnosť, že Pohrebnému bratstvu sa sem podarilo preniesť malú časť náhrobných kameňov zo starého cintorína, môžeme sledovať vývoj charakteristických náhrobných stél od 2. polovice 18. storočia až po rok 1945, dokumentujú typologický vývoj náhrobníkov od konca 18. storočia.

Bibliografia

- PhDr. Egon Wiedermann, CSc., Monografia dejín mesta: Topolčany vo vrstvách vekov, dejiny mesta do polovice 20. storočia, vydalo Mesto Topolčany, 1997, ISBN: 8096785001 80-967850-0-1
- KPÚ Nitra, pracovisko v Topolčanoch, archív

Cemeteries in the context of the development and life of Topoľčany

Ing. arch. Eva GAŽIOVÁ

Krajský pamiatkový úrad Nitra, pracovisko v Topoľčanoch, Kukučínova 30, 955 01 Topoľčany,
eva.gaziova@pamiatky.gov.sk

Abstract

This paper presents the development and existence of cemeteries being put in a context with a development of urban structure of Topoľčany. Social, religious life also as economic and building progress took place within a structure surrounded by the city walls founded in the Middle Ages. In the 11th century the town became a market and a toll center and at the same time became a residence of a presbytery therefore Topoľčany represented an important trade and market center along the centuries. The medieval urban plan, with a large square with a church and a cemetery in the middle of it, has been remained till now. In the 18th century a fast trade development occurred also thanks to the Jewish community. In the 19th century the town noticed a great structural development behind the city walls as well as a construction of a new cemeteries. This paper presents also a form of a presentation of an inactive Jewish cemetery.

Key words: respect for values, respect for the ancestors, preservation of piety and presentation

Zabudnuté pamätníky na nábreží v Komárne

Ing. arch. Ing. Martin Dubiny

Fakulta architektúry STU Bratislava, Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok,
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava, martin.dubiny@gmail.com

Abstrakt

Komárno, mesto nachádzajúce sa na južnom Slovensku na sútoku rieky Dunaj a Váh, hraničné mesto spolu s maďarským mestom Komárom, patrilo k významným historickým miestam, kde sa prepisovala niekoľkokrát naša história. Významné udalosti v meste i okolí a niekoľko významných osobností z našich dejín si vyslúžili postavenie pomníku, pamätníku, či osadenie pamätnej tabule v rámci mesta. Tieto umelecké a výtvarné diela nám pripomínajú ich význam z hľadiska historického, kultúrneho i sociálneho aspektu.

Príspevok poukazuje na zabudnuté pomníky, či pamätníky z historického hľadiska v tak významnom meste ako je Komárno. V závere prináša jeden z pohľadov ako je možné pristúpiť k otázke nevyužívaných pomníkom v meste a ponecháva priestor na konfrontáciu z pohľadu čitateľa.

Kľúčové slová: pomník, nábrežie, lodenice, Dunaj, Komárno

1. Úvod

Mesto Komárno patrilo v minulosti k významným historickým miestam. Ich pripomienku môžeme v meste vidieť dodnes. Na históriu a vývoj mesta poukazujú okrem významnej starej a novej pevnosti i ďalšie významné stavby a aj vojenské, židovské cintoríny. Významné osobnosti a udalosti pripomínajú pamätne tabule, pamätníky a pomníky rozmiestnené po celom meste. Komárno patrí k mestám na Slovensku, v ktorom sa nachádza veľké množstvo pamätníkov. Mnohé z nich ostávajú skryté verejnosti a ich úloha pietneho miesta sa zo spoločnosti vytráca. Popri výskume prístavnej infraštruktúry na Slovensku v meste Komárno sme narazili na dva pamätníky pripomínajúce udalosti 20. storočia, ktoré ostávajú v pamäti, ale ich význam sa stráca. Ich potenciál bol konfrontovaný s praxou vo forme prípravy urbanisticko-architektonickej štúdie študentami Fakulty architektúry STU¹ v Bratislave na územie nábrežia a bývalých Škodových závodov v Komárne.

2. Zabudnuté pamätníky

V každom meste by sme našli viacero nevyužívaných pamätníkov, ktoré neslúžia pietnej spomienke a ostávajú len pripomienkou významnej udalosti, resp. významnej osobnosti. Strácajú sa z pohľadu verejnosti a občas sú vytláčané až na okraj záujmu.

Popri výskume prístavnej infraštruktúry na Slovensku, v meste Komárno, sme objavili dva pamätníky, ktoré sa nachádzajú na nábreží mesta, ale zostávajú skryté verejnosti.

2.1 Pomník obetiam 2. svetovej vojny

Pomník obetiam 2. svetovej vojny sa nachádza v areály bývalých Slovenských lodeníc Komárno a. s., dnes areál firmy Stroje a Mechanizmy, a. s.. Pomník bol postavený na pamiatku hrdinom bojujúcim proti fašizmu v SNP² na náklady lodeníc a z iniciatívy ZO SZPB³ v Slovenských lodeniach.

Forma pomníka je v tvare betónového kvádra s trojuholníkovou podstavou na vyvýšenej základovej platni. Na dvoch zo strán sú osadené plastiky zobrazujúcich bojovníkov. Tretia strana nesie pamätnú tabulu s nápisom (obr. 1).

¹ STU – Slovenská technická univerzita

² SNP – Slovenské národné povstanie

³ ZO SZPB – Základná organizácia Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov

Obr. 1: Pomník obetiam 2. svetovej vojny s detailom pamätnej tabule
(autor fotografie: Ing. Juraj Hebelka – 2009) [1]

2.2 Pamätník Slovenského národného povstania

Pamätník SNP nachádzajúci sa na nábreží v Komárne v areály prístavu bol postavený v roku 1975 pri príležitosti 30. výročia SNP robotníkmi prístavu pod vedením komunistickej strany. Pamätník bol venovaný obetiam 2. svetovej vojny a Interbrigadistom bojujúcich počas 2. svetovej vojny v Španielsku. Bol iniciovaný na náklady vedenia podniku.

Obr. 2: Pomník obetiam 2. svetovej vojny a Interbrigadistom a detail pamätných tabúl s nápisom
(autori fotografie: Ing. arch. Ing. Martin Dubiny – 2018, Ing. Juraj Hebelka – 2009) [1]

Stavba pamätníka prebiehala pod vedením murára podniku K. Matejoviča. Tvar pamätníka nápadne pripomína pamätník na Dukle (obr. 3). Ide o tvar ihlanu so zrezaním špicom a oproti duklianskemu pamätníku je bez súsošia. Pamätník sa nachádza na vyvýšenom podstavci s prístupovým schodiskom. Na hlavnej strane sa nachádza osadený nápis SNP a číslu 30 označujúca výročie. Tesne pod vrcholom sa nachádza hviezda ako symbol Červenej armády, resp. Komunistickej strany. Špecifikácia symbolu nie je stanovená. Na pamätníku sú osadené tri pamätne tabule s nápisom. Detail nápisu je uvedený nižšie. Stredná tabuľa bola pôvodne o čosi väčšia, čo je poznať podľa prázdneho miesta pod ňou (obr. 2). Aká tabuľa a čo sa na nej nachádzalo sa dnes môžeme len domnievať. Vedľa pamätníku sa nachádzajú ešte tri stĺpy, ktoré slúžili na vyvesenie štandardy.

Obr. 3: Porovnanie tvaru - Pomník obetiam 2. svetovej vojny a Interbrigadistom v Komárne a Pamätník Karpatsko-Dukelskej operácie vo Vyšnom Komárniku
(autori fotografie: Ing. arch. Ing. Martin Dubiny – 2018, Ing. Juraj Hebelka – 2009)

Detail nápisu na pomníku:

ČEŠŤ A SLÁVA ZASLÚŽILÝM
ČELNOM KSČ A ČERVENÝCH
ODBOROV Z RADOV
ROBOTNÍKOV
KOMÁRŇANSKÉHO
PRÍSTAVU,
KTORÍ VŠETKY SVOJE SILY
VENOVALI BOJU ZA
MYŠLIENKY
A VÍŤAZSTVO SOCIALIZMU
A KOMUNIZMU A
NEVÁHALI
POLOŽIŤ AJ SVOJE ŽIVOTY.
VEČNÁ ČEŠŤ A SLÁVA
BOJOVNÍKOM PROTI
FAŠIZMU.
LUDIA BDITE, MAL SOM VÁS
RÁD.
J. FUČÍK

VEČNÁ VĎAKA A SLÁVA Z
VÄZU SOVIETSKYCH
SOCIALISTICKÝCH
REPUBLÍK,
KSSZ, SLÁVNEJ SOVIETSKEJ
ARMÁDE A HRDINSKÉMU
SOVIETSKÉMU ĽUDU
ZA OSLOBODENIE
ČESKOSLOVENSKA 1945.
NIKDY NEZABUDNITE AKO
ĽAHKO SME SLOBODU
STRATILI A AKO ŤAŽKO
A ZA CENU VEĽKÉHO
ÚSILIA A VEĽKÝCH OBETÍ
NÁŠHO A NAJMÄ
SOVIETSKEHO ĽUDU SME
JU DOBÝVALI SPÄŤ.

ČEŠŤ A SLÁVA PADLÝM
HRDINOM, PRÍSLUŠNÍKOM
INTERNACIONÁLNYCH
BRIGÁD
V ŠPANIELSKU.
V TÝCHTO ŤAŽKÝCH
BOJOCH
POLOŽILI SVOJE ŽIVOTY
ČLENOVIA KSČ Z RADOV
ROBOTNÍKOV
KOMÁRŇANSKÉHO
PRÍSTAVU.

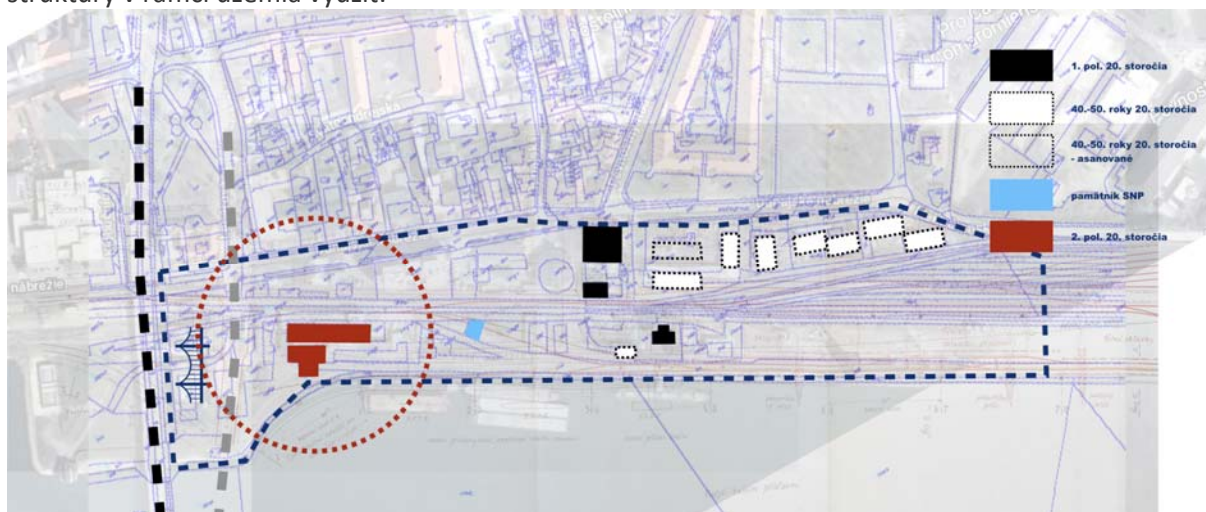
3. Pamätník a jeho potenciál

Pamätník SNP na nábreží patrí k zabudnutým a málo známym pamätníkom v meste Komárno. Doposiaľ tento pamätník neprešiel rozsiahlym alebo základným výskumom, ktorý by priniesol bližšie informácie o jeho vzniku. Momentálne sú informácie len základné a neúplne. Okrem pietnej spomienky na obe 2. svetovej vojny chýbajú informácie ohľadom architektonickej a stavebnej časti. Pamätník slúžil krátke obdobie na pietne spomienky pripomínajúce SNP. Pamätné kladenie vencov sa však presunulo na k inému pamätníku v meste. Do väčšej pozornosti verejnosti, najmä študentov Fakulty architektúry STU v Bratislave, sa dostal pri spracovávaní urbanisticko-architektonickej štúdie nábrežia a bývalých Škodových závodov. Predmetom urbanisticko-architektonickej štúdie bolo územia nábrežia v meste, ktorého najväčšia sláva bola v medzivojnovom období okolo roku 1925 a územie bývalých Škodových závodov, ktoré v meste vznikali v roku 1898. Obe územia patria z hľadiska historického, kultúrneho a sociálneho medzi významné pre rozvoj mesta v minulosti i budúcnosti.

Obr. 4: A) Plošné zadanie územia v Komárne; B) Výsledný počet urbanisticko-architektonických štúdií a počet riešení (autor grafiky: autor) [2]

Pred riešením základných analýz územia boli stanovené základné limity územia, s ktorými je možné v rámci navrhovania riešení urbanisticko-architektonických štúdií počítať. V rámci územia nábrežia – nákladného prístavu, bola stanovená vybraná objektová skladba s označením približnej doby vzniku, keďže sa počas výskumu prístavnej infraštruktúry nepodarilo presne definovať rok výstavby. Medzi limitmi sa objavil práve spomínaný Pamätník SNP nachádzajúci sa v tomto území. Stanovené limity mali ponúknuť práve hranice a možnosti, ktoré bolo možné pri tvorbe novejestskej polyfunkčnej štruktúry v rámci územia využiť.

Obr. 5: Vybrané objekty spomedzi súčasných objektov a ich základné limity (autor grafiky: autor) [2]

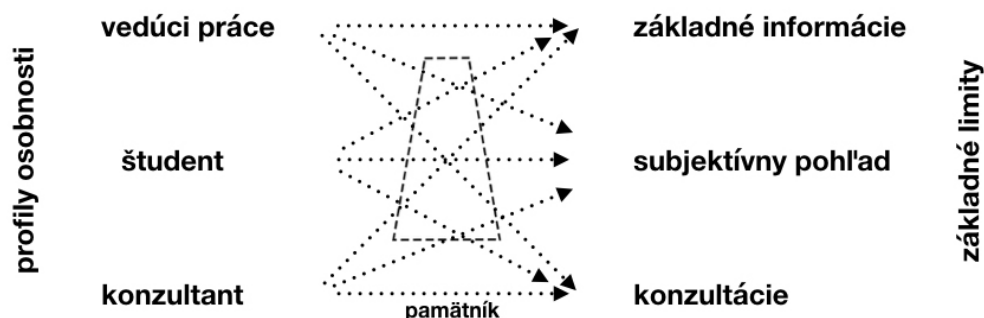
Vyznačeným pamätníkom medzi limity územia sa tak dostal do stredu pozornosti a stal sa predmetom diskusií. Urbanisticko-architektonické štúdie sa tak nezameriavali len na urbanistickú a architektonickú stránku návrhu, ale pracovali zrazu s ďalším rozmerom. Rozmerom memoriálnej spomienky. Autori návrhov sa zamýšľali nad tým, či je možné s pamätníkom „hýbať“ a či jeho zachovanie na pôvodnom mieste má význam, keďže mesto Komárno malo priame dočinenie so Slovenským národným povstaním len minimálne.

Samotný potenciál v znovuobjavení pamätníka v akejkoľvek polohe – pôvodnej, či novej pozostáva v opätovnom sprístupnení pamätníka verejnosti. Pri návrhu prichádzali do úvahy tri polohy pamätníka – pôvodná poloha (súčasná), nová poloha a jeho odstránenie.

- 1) **Pôvodná poloha** je najpriateľnejšia a najmenej kontroverzná v očiach odbornej a laickej verejnosti. V budúcnosti by sa transformácia priemyselného územia v tejto časti podriaďovala polohe pamätníka.
- 2) **Nová poloha** môže priniesť nový uhol pohľadu, môže byť kompromisom i zároveň kontroverzným aktom. V súčasnej polohe kedy pamätník nie je využívaný a ak by mohol spolu s historickými objektami v území vytvoriť komplexný historický celok mohla by sa nová poloha stať kompromisom pri budúcej transformácii tohoto priemyselného územia.
- 3) **Odstránenie** pamätníka patrí z hľadiska súčasnej legislatívy medzi náročné a v očiach verejnosti ide o istý akt vymazania odkazu na minulosť. Verejnosť sa stáva svedkom takýchto

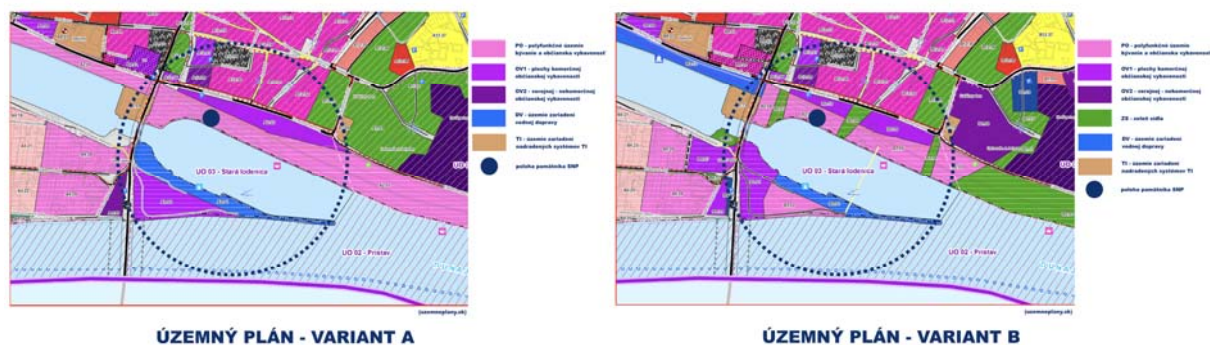

aktov najčastejšie pri zmene režimu kedy je snaha o vymazanie všetkého čo s daným režimom súvisí. Je veľkou otázkou, či by pamätník mal v budúcnosti ustúpiť transformácii priemyselného územia.

Obr. 6: Priebeh návrhu urbanisticko-architektonických štúdií. Pamätník predmetom nejednej diskusie. Vplyv profilu osobností a práca so základnými limitami pri návrhu. (autor grafiky: autor) [2]

V rámci Územného plánu mesta Komárno (Variant A, B) sú bližšie špecifikované len funkčné využitie územia, ktoré sa variante líši len v malej miere. Obe však počítajú s novým využitím nábrežia pre polyfunkčné územie bývania a komerčnej i nekomerčnej občianskej vybavenosti. Variant B ráta s vyšším podielom zelených plôch sídla, od pamiatkovej zóny až po nábrežie Dunaja. Pamätník ako aj iné objekty v rámci územia nie sú riešené. Pre bližšie špecifikovanie územia by si vyžadovalo pripraviť Územný plán zóny nábrežia. V rámci tohto plánu by bolo možné definovať polohu a funkciu pamätníku.

Obr. 7: Vyznačenie polohy pamätníka SNP na nábreží v rámci pripravovaného územného plánu mesta Komárno – variant A a variant B, ktorí sa pripomienkoval v prvej polovici roka 2018 (autor grafiky: autor) [3] [4]

Väčšina riešení urbanisticko-architektonických štúdií počítala s premiestnením Pamätníku SNP do polohy na novo navrhované námestie v rámci novej polyfunkčnej mestskej štruktúry. V rámci návrhu novej mestskej štruktúry na území bývalého nákladného prístavu boli zakomponované aj pôvodné historické prístavné objekty, ktoré sa dodnes v území nachádzajú. Spolu s pamätníkom ponúkajú vytvoriť potenciál pre prezentáciu historického, kultúrneho a spoločenského aspektu mesta Komárno nielen pre jeho obyvateľov, ale najmä pre návštevníkov. Pamätník bol osadený v rámci navrhovaného námestia, tak aby jeho vizuálny prvok bol vnímaný prichádzajúcimi návštevníkmi zo strany starého mesta, od pešej zóny.

Obr. 8: Vyznačenie novej polohy pamätníka SNP na nábreží v rámci urbanisticko-architektonickej štúdie nábrežia – autori štúdie: Tomáš Novák, Peter Šomody (autor grafiky: autor) [5]

5. Záver

Územie nábrežia a bývalých Škodových závodov v meste Komárno na základe výskumu prístavnej infraštruktúry na Slovensku a v rámci medzinárodného projektu DANUrB bolo popri ďalších vytipovaných lokalitách v meste vybrané pre spracovanie urbanisticko-architektonických štúdií. Projekt DANUrB sa zameriava na vybudovanie regionálnej siete vybudovanej prostredníctvom cestovného ruchu a vzdelávania. Hlavným cieľom projektu je vytvoriť komplexno-priestorovú kultúrnu sieť – „Dunajskú kultúrnu promenádu“. Každé mesto pozdĺž Dunaja v rámci Európy rieši ako využiť lukratívne nábrežia tejto rieky tak, aby bola zachovaná ich primárna funkcia zameraná na prepravu osôb a tovarov v kontexte rozvoja mesta pre jeho obyvateľov a návštevníkov. Študenti Fakulty architektúry STU v Bratislave sa zhostili neľahkej úlohy, ktorou bolo navrhnuť víziu transformácie priemyselného územia na nové mestské štruktúry s odkazom na minulosť a prítomnosť. Pamätník SNP nachádzajúci sa na nábreží, v riešenej lokalite, ožil a stal sa spolu s historickými budovami v lokalite stredobodom pozornosti. Väčšina urbanisticko-architektonických štúdií počítala v budúcnosti s transferom pamätníka o pár metrov bližšie k historickým objektom čím by sa vytvoril komplexný historický odkaz územia. Pamätník by tak opäť ožil a stal sa súčasťou života mesta. Jedinou otázkou ostáva ako súčasná legislatíva a prax je naklonená k takémuto činu. Keď to čo je raz postavené na jednom mieste sa skôr zbúra ako presunie. Treba podotknúť, že ide o jeden pohľad, vytvorenie kompromisu, aby to čo bolo zabudnuté znova vzbudilo záujem verejnosti s odkazom na históriu. Pamätníky pripomínajúce rôzne udalosti 20. storočia, najmä udalosti 2. svetovej vojny, sú v našej spoločnosti vnímané rôzne. Skôr vnímame ich spôsob osadenia na dané miesto a dobu ich vzniku, ktorá súvisela po 2. svetovej vojne prevažne s preukazovaním moci. Dôležité je si tieto udalosti pripomínať a hovoriť o nich s úctou, aby sa podobne hrôzy neopakovali a boli pre ďalšie generácie výstrahou. Naším prístupom k týmto pamätníkom dokazujeme náš vývoj spoločnosti a porozumenia.

Obr. 8: Porovnanie polohy pamätníka – pamätník vyznačený v pripravovanom územnom pláne, základných limitoch územia a v urbanisticko-architektonickej štúdii nábrežia – autori štúdie: Tomáš Novák, Peter Šomody (autor grafiky: autor)

Bibliografia

- [1] Komárno. Spolek pro vojenská pietní místa. [cit. 2018-03-27] Dostupné na internete: <<https://www.vets.cz/vpm/mista/obec/3476-komarno/>>
- [2] DUBINY, Martin: Komárno. Stará Lodenica + Nábřeží – Malý atelier (prednáška), Bratislava: FA STU, 03/2018
- [3] AUREX spol. s r. o.: Územný plan mesta Komárno, Komplexný výkres priestorového usporiadania a funkčného využitia územia s vyznačenou záväznou časťou riešenia verejnoprospešnými stavbami – Variant A, Bratislava: AUREX spol. s r. o., 09/2016
- [4] AUREX spol. s r. o.: Územný plan mesta Komárno, Komplexný výkres priestorového usporiadania a funkčného využitia územia s vyznačenou záväznou časťou riešenia verejnoprospešnými stavbami – Variant B, Bratislava: AUREX spol. s r. o., 09/2016
- [5] NOVÁK, Tomáš – ŠOMODY, Peter: Urbanisticko-architektonická štúdia nábrežia a bývalých Škodových závodov, Bratislava: FA STU, 04/2018.

Forgotten memorial monuments on the waterfronts in Komarno

Ing. arch. Ing. Martin Dubiny

Faculty of architecture Slovak University of Technology in Bratislava, Institute of History and Theory of
Architecture and Monument Restoration, martin.dubiny@gmail.com

Abstract

Komarno, a city located in southern Slovakia on the confluence of the Danube and Vah River, the border town together with the city of Komárom, belonged to important historical sites, where our history has been rewritten several times. Significant events in the city and surrounding area, and several important personalities in our history, have earned the status of a memorial or stand of a memorial plaque in the city. These artistic and artworks recall their importance in terms of historical, cultural and social aspects.

The contribution points to forgotten memorials from a historical point of view of such an important city as Komarno. The conclusion brings one of the perspectives on how to approach the issue of unused memorials in the city and gives space for confrontation from the perspective of the reader.

Key words: monument; waterfront; shipyard; Danube; Komarno

Transformácia objektu „rečnickej tribúny“ na pamätník - hľadania foriem pre jej zachovanie a napojenie do súčasného kontextu mesta Krupina

Ing. Arch. Kristína Kalašová, Mgr. Art. Martin Varga

Fakulta architektúry STU Bratislava, Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok
kikakalasova@gmail.com, varga@studiuo.com

Abstrakt

„Pamätník - Rečnická Tribúna“ sa nachádza v centre Námestia Slovenského národného povstania mesta Krupina. Ide o objekt, na ktorý sa viaže významná historicko-spoločenská funkcia. Ako relikť doby socializmu bola miestom prvomájových manifestácií pracujúcich či sprievodov alegorických vozov. Sem prichádzali delegácie a z tribúny sa prihovárali socialistickému ľudu. Tribúna ako svojbytná časť námestia spolu tvorí jedinečne zachovanú štruktúru odrážajúcu históriu mesta Krupina, ako aj spoločensko-politické diania na Slovensku. Toto dedičstvo doby, ktoré zasiahlo do vývoja Slovenska, je nevyhnutné z nášho pohľadu zachovať a prezentovať vo forme zrozumiteľnej súčasnej generácii. Architektonické štúdie vytvorené študentmi FA STU sú pokusom adaptovať rečnicú tribúnu pre funkciu, ktorá ju začlení do súčasného kontextu mesta Krupiny. Cieľom návrhov bolo analyzovať historické konotácie a vytvoriť ucelený prístup k zachovaniu, obnove a transformácii rečnickej tribúny, ktorá má prispieť k skvalitneniu života mesta a jeho rozvoju.

Kľúčové slová: pamätník, Námestie Slovenského národného povstania, tribúna, socializmus, revitalizácia, verejný priestor, májový sprievod

1. Úvod

Mesta Krupina je historickým mestom, ktorého života sa dotýkali všetky turbulentné historické okamžiky súvisiace s celospoločenským dianím v rámci kultúrnej krajiny. Práve tu sa nachádza „rečnická tribúna“ resp. pamätník, ktorý je predmetom nášho príspevku. Je nemožné opomenúť popredné postavenie mesta Krupina v rámci historického vývoja Slovenska. Krupina patrí medzi najstaršie mestá na území Slovenska, kde je doložené osídlenie mesta obyvateľmi na základe archeologických nálezov spred 5500 rokov [1]. Jeho význam narastal, čoho dôkazom je aj udelenie statusu slobodného kráľovského mesta (1244), rozvoj bol ovplyvnený trasovaním stredovekej obchodnej cesty známej ako „Via Magna“. V súčasnom duchu mesta je cítiť živú prítomnosť diela Andreja Sládkoviča, ktorý sa tu narodil a je po ňom pomenované múzeum, ulica aj park. Neskorší kultúrny rozmach umožnili udalosti spájajúce mesto so súčasníkmi spoločenských zmien akými boli Martin Rázus, J. Tiso i T. G. Masaryk, čo poukazuje na jeho vysoký politicko-kultúrny význam. Vznik Slovenského štátu vyvolal zmenu politickej situácie v Krupine, vznikla krupinská Hlinkova garda (na obranu slovensko-maďarských hraníc). Vojnové roky pre mesto znamenali deportácie Židov, pôsobenie partizánov a katastrofálne zničenie mesta.[1]

Z hľadiska problematiky pamätníka – rečnickej tribúny je nosné práve obdobie mesta od r. 1945-1989. Momentálne zažívame finálne odlesky obrazoborectva pozostatkov socialistickej architektúry, ktorej príkladom je aj rečnická tribúna stojaca na námestí SNP v Krupine. Javí sa nevyužitá a len ťažko adaptovateľná priam zbytočná, avšak POZOR, stále obsahuje živú pamäť na konkrétne - špecifické obdobie histórie Slovenska ako aj architektonicko-technické riešenia špecifické pre 50-te roky SORELU. Je zrejmé, že rečnická tribúna je jedinečným fragmentom obdobia socialistickej spoločnosti a je unikátnym architektonickým archetypom v kontexte strednej Európy. Tribúna obsahuje pamiatkové hodnoty, ktoré je nevyhnutné prezentovať súčasnej generácii súčasným a architektonickým jazykom, obsahom a formou, veríme, že tá umožní zachovanie tohoto špecifického reliktu pre ďalšie generácie. Čiastkové preverenie možností je obsiahnuté v našej práci.

Obr. 1: Schéma mesta Krupina s vyznačením námestia SNP s rečníckou tribúnou, zdroj: autorka Monika Otrubová

2. Pôvodné využitie tribúny a súčasný stav

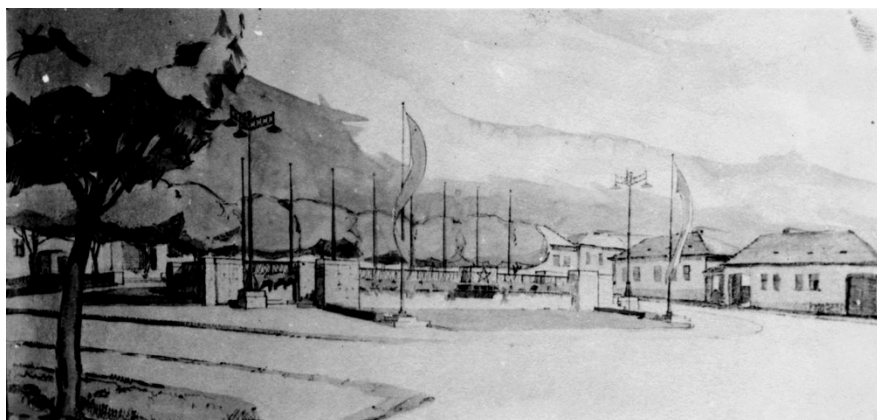
Kedysi z nej funkcionári rečnili k masám ľudí, dnes po nej behajú deti. Tribúna, ktorá slúžila na oslavné akcie komunistického režimu, vrátane Sviatku práce, stojí na krupinskom Námestí SNP dodnes.[2] Tribúna na námestí Slovenského národného povstania bola postavená pre účel prvomájových manifestácií pracujúcich. Prvá májová manifestácia sa uskutočnila na tomto mieste v roku 1957, kedy bola ukončená aj výstavba tribúny a úprava námestia SNP. Manifestácia a sprievodu s alegorickými vozmi sa zúčastnilo 10 800 občanov. [3]

Obr. 2: Malý rínek 20. roky 20. storočia dnešné námestie SNP., zdroj: Kronika mesta Krupina, autor fotografie: Mareš

Obr. 3: Výstavba tribúny v r. 1957 na námestí SNP, zdroj: Kronika mesta Krupina
Obr. 4: Nastúpení pamätníci pred tribúnou asi 1957, zdroj: Kronika mesta Krupina

Obr.5: Architektonická štúdia tribúny z r. 1957, zdroj: Kronika mesta Krupina

Rad manifestácií pokračoval aj 1959 do r. 1961, kedy sa na určité obdobie presunuli manifestácie do Zvolena. Obnovenie tradície sprievodov v Krupine nastalo v roku 1968 a program manifestácie sa skladal z: lampiónového sprievodu a zapálenie vatry na Vartovke, na druhý deň sa konala o 9 hodine manifestácia – spievanie hymny, otvárací ceremoniál, básnický a rečnícky prejav na tribúne a pre ukončenie oficiálneho programu spievanie internacionály. Jej slová pre ilustráciu atmosféry zneli takto:

Ej, hor sa, sveta proletári,
 Ej, hor sa, hladom mučení!
 Už nášho hnevu sopka žiari,
 To bude výbuch posledný.
 Rozboríme sveta starý základ,
 Otroci, hor sa k víťazstvám!
 Zabráňme minulosti návrat,
 Ľud bude vládnuť navždy sám.

...

Popoludňajších hodinách nasledovali rôzne športy a hodiny ľudovej veselice. Približný počet manifestujúcich bol 3000 ľudí.

Manifestácie na námestí sa spájali aj s rôznymi kultúrnymi udalosťami akým bolo 25. Výročie SNP pri príležitosti, ktorého odhalili pamätnú dosku na Dome služieb v roku 1969. Manifestácia pokračovala tradičným programom, v rámci ktorého bola tribúna „Červenej armády“ bodom začiatku slávnostného sprievodu, ktorý vyvrcholil ohňostrojom. Posledná manifestácia sa konala v r. 1989 a otvoril ju Ladislav Kudla, predseda mestského národného výboru a slávnostný prejav predniesol J. Bugár, tajomník OV KSS vo Zvolene. Program bol sprevádzaný nepriaznivým počasím. [3]

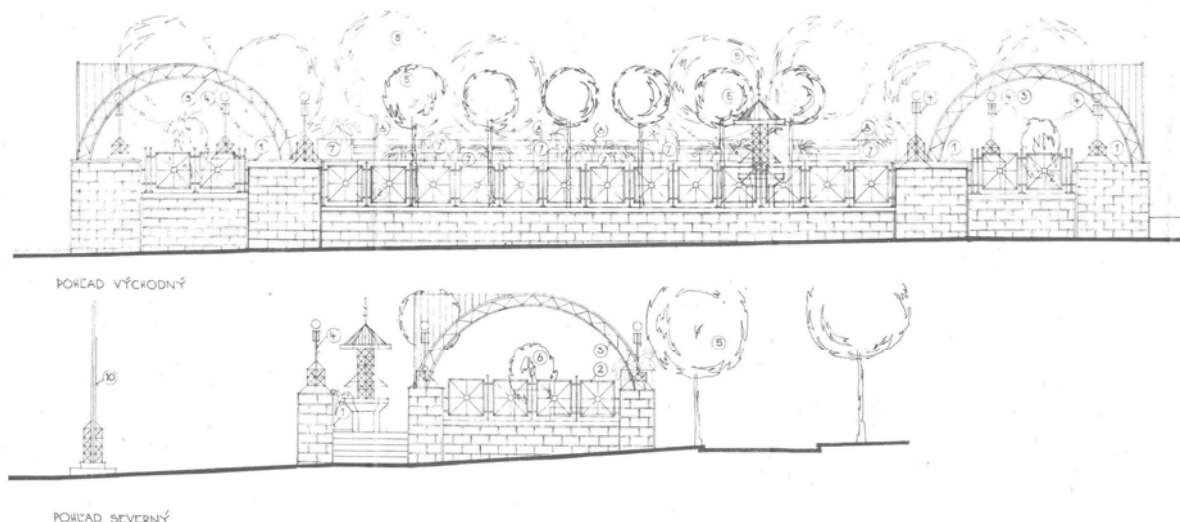

Od poslednej manifestácie uplynulo dvadsaťdeväť rokov a rečnícka tribúna stále stojí na námestí SNP, jej funkcia, pre ktorú slúžila už neexistuje len v spomienkach starších obyvateľov mesta je miestom ohniskom minulého režimu, ktorý sa formoval a hlásal práve na tomto mieste. V súčasnosti tribúna pripomína minulý režim a je nevyužitá a chátrajúca. „Padli rôzne návrhy. Na jej zbúranie alebo na využitie priestoru na parkovanie či na radikálnu prestavbu,“ hovorí krupinský historik Miroslav Lukáč.[2]

Avšak potenciál tribúny nezostáva úplne skrytý obyvateľom mesta, pretože priamo od nich padol návrh na rekonštrukciu a hľadanie novej formy tribúny, ktorá by prezentovala históriu a hodnoty súčasným a budúcim generáciám a bola prínosom pre mesto Krupina.

3. Návrhy - Rekonštrukcia námestia SNP a prestavba tribúny v 90. rokoch 20. storočia

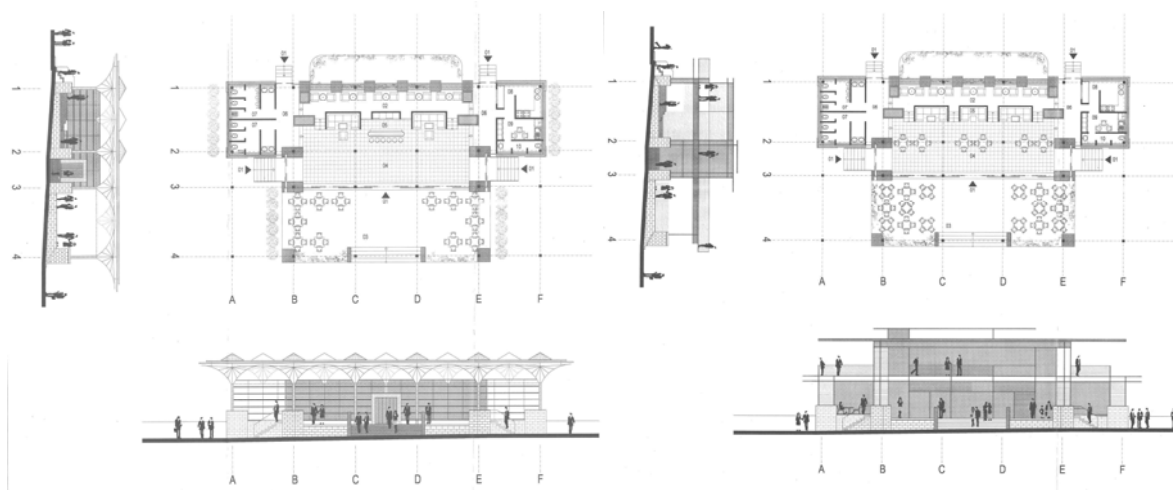
Tesne po nežnej revolúcii a vzniku Slovenskej republiky v roku 1993 bujnela snaha o zmenu starých symbolov ktoré mali byť humanizované, z časti zbavené pôvodného zmyslu a formy ako píše Peter Szalay : „Vlny odporu k pamiatkam totalitných režimov 20. storočia nepriniesli masívne demolácie architektonického dedičstva. Vo väčšej miere sa dotkli najmä sochárskych a výtvarných diel, ktoré priamo zobrazovali predstaviteľov a symboly týchto režimov.“[4]. Avšak čo nezvládli kladivá a dynamit mala zvládnuť „humanizácia“ prostredia. Otázkou ostáva či práve vhodne zvolená „humanizácia“ nezachová relikty doby pre budúce generácie lepšie ako ich čistá prezentácia bez využiteľnej funkcie. V budúcnosti by tak mohla nastať „očista“ formy a ducha objektu. V Krupine sa s nevyužitým verejným priestorom snažili vysporiadať už v roku 1994 keď mesto dalo zadanie Ing. arch. Valkovič ktorý navrhol zachovať pôvodný objemu tribúny a „nadstavať“ ho výsadbou horizontálnej zelene francúzskeho typu, lavičky a po stranách poli ihlanové zastrešenia ktoré sú nesené kovovou polkruhovou priehradovou konštrukciou, dopovedané kašňou - picou fontánkou a vlajkovými stožiarimi všetko v duchu všadeprítomnej slobodnej postmoderny.

Obr. 6: Návrh prestavba tribúny Krupina, Námestie SNP, Ing. arch. Valkovič 1999, zdroj: Hlavný architekt mesta Krupina: Ing.arch. Ľubomír Lendvorský

Druhým významným návrhom z roku 1999 je práca ateliéru Prof. akad. arch. Ing. arch. Ján Miloslav Bahnu v spolupráci s Ing. arch. Júliusom Tomanom ktorý v danom prostredí navrhol dve možné varianty pričom prvá „zdanlivo umiernennejšia“ vyžila tribúnu ako podnož pre jednopodlažnú kaviareň zastrešenú odvážnou, pravdepodobne membránovou konštrukciou klenbového tvaru ktorá dáva objektu neopakovateľný výraz explózií sviežej energie. V druhej variante sa autori ponúkajú opäť na

podnoží tribúny dvojpodlažnú budovu s rovnou strechou ktorá konzervatívne preveruje výškové možnosti danej parazitickéj štruktúry. Návrh je doplnený celkovým riešením námestia SNP.

Obr. 7: Návrh rekonštrukcie námestia SNP a prestavba tribúny na námestí v Krupine varianta 1. a varianta 2.- Prof. akad. arch. Ing. arch. Ján Miloslav Bahna, Ing. arch. Július Toman, 1999, zdroj: Hlavný architekt mesta Krupina: Ing.arch. Ľubomír Lendvorský

Obr. 8: Vizualizácia návrhu varianty 1. Rekonštrukcia námestia SNP a prestavba tribúny na námestí v Krupine - Prof. akad. arch. Ing. arch. Ján Miloslav Bahna, Ing. arch. Július Toman, 1999, zdroj: Hlavný architekt mesta Krupina: Ing.arch. Ľubomír Lendvorský

4. Analyzovanie objektu tribúny z hľadiska jej histórie v rámci overovacej štúdie študentov

Súčasný stav a intaktné situovanie tribúny na námestí SNP v rámci pamiatkovej zóny mesta Krupina vyvolali v riešiteľských tímoch - študentoch tretieho ročníka Fakulty architektúry Slovenskej technickej univerzity v Bratislave nadšenie pre prácu, vytvoriť niečo nové, čo by prezentovalo históriu, ktorá je známa starším generáciám. Bola to pre tieto tímy zároveň výzva, pretože žiadna pamiatka s podobnou architektúrou nebola analyzovaná z hľadiska jej pamiatkových hodnôt a na základe nich obnovená.

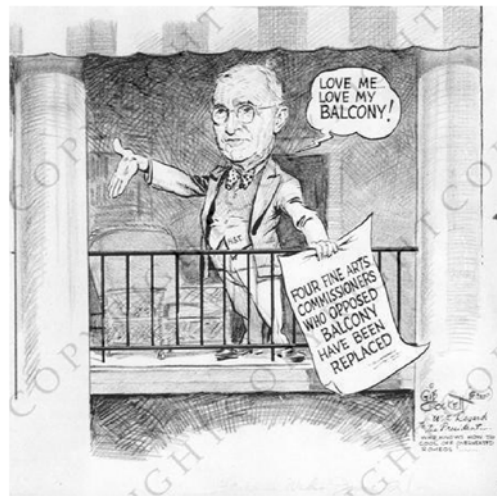

Rozmýšľanie o danom objekte začalo úvodným zadáním, v ktorom študenti mali spracovať nasledovné pojmy ktoré súviseli konkrétne s touto pamiatkou. Bolo to dôležité z hľadiska toho, aby porozumeli pamiatkovým hodnotám tribúny a vedeli s nimi pracovať. Jednalo sa napríklad o pojmy: Sloboda, utópia, fašizmus, nevedomie, revolúcia, láska, Václav Havel, monument, Klement Gottwald, postkomunizmus a ďalšie. Študenti mali vyjadriť svoj názor na daný výraz a zároveň vychádzať z jeho definície.

Napríklad: *Utópia je podľa mňa stav, ktorý v skutočnosti neexistuje, idealizované, nesplniteľné pranie. Utópia odpovedá ilúzii, orientovanej do budúcnosti. Utópia je fantastická, vysnená, neuskutočniteľná, nereálna predstava, plán, návrh dačoho, fantázia, ale aj umelecké dielo, vychádzajúce z takejto predstavy. Myslím si, že ľudstvo stratilo vieru v lepšiu budúcnosť a neustále len skrášľuje a prerába to, čo tu už máme. Ak však chceme prekonať malosť a prítomnosť, musíme vykročiť k víziám, hoci aj utopickým. (Eduard Krištof)*

Fašizmus sa označuje druh diktatúry. Všetko bolo predpísané, presne nalinajkované, takisto to bolo aj v architektúre. Stavby boli striktné, pravidelný rytmus na fasádach a celkový výraz musel byť jednotný, pretože o to hlavne išlo, aby všetci súhlasili s politickým systémom a boli jednotní. Kľúčový prvok ovplyvňujúci architektúru v obdobiach diktatúr bola propaganda. Takže vznikali verejne priestranstvá, kde sa mohli odohrávať pochody, prehliadky, oslavy politického režimu. (Monika Otrubová)

Postupne sa mali študenti dostať do riešenej problematiky aj nasledujúcim zadáním, ktoré vytváralo slovník pre architektúru tribúny. Študenti pracovali s teoretickými pojmami architektúry ako stena, koridor, schody, balkón a iné. Napríklad Monika Otrubová si vysvetľuje balkón aj ako: *"Politický" balkón. V tomto prípade balkón ukazuje rozšírenie. Architektonickej funkcie pre politické udalosti. Na balkónoch započali svoju politickú kariéru veľa politikov a vládcov...Např. Evita Perron a Benito Mussolini.*

Obr. 9: Evita Perron na balkóne v roku 1951, zdroj: archív Monika Otrubová

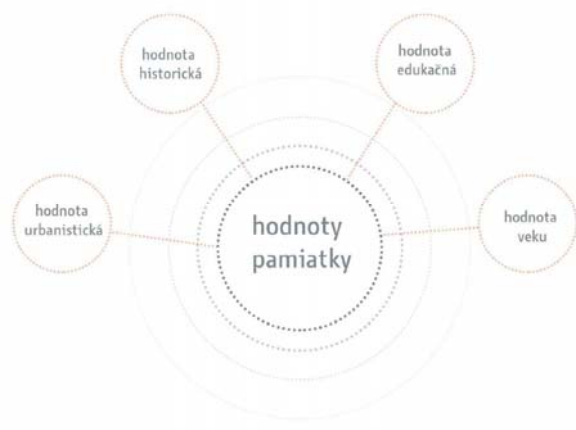
Obr. 10: "Give me a balcony and i will become president"- José María Velasco Ibarra, zdroj: archív Monika Otrubová

Popri teoretickej práci študenti absolvovali terénny prieskum v meste Krupina s miestnym historikom Miroslavom Lukáčom, stretli sa s hlavným architektom mesta Ing.arch. Ľubomír Lendvorský s ktorým diskutovali o požiadavkách mesta na budúce využitie tribúny. V rámci terénneho prieskumu si prešli študenti celé mesto a bola im prerozprávaná komplexná história mesta. Posledným bodom prehliadky bola zastávka na námestí SNP a bližšia história rečnickej tribúny, o ktorej sa na tomto mieste aj diskutovalo.

Obr. 11: Prehliadka mesta s miestnym historikom a hlavným architektom mesta

Analýza priestoru námestia SNP a objektu tribúny dopomohla overeniu pamiatkových hodnôt pre návrhovú časť. V rámci terénneho prieskumu si študenti ozrejmili aj danosti lokality - silné slabé stránky, ktoré si rozanalyzovali a na základe ktorých mohli ďalej postupovať v návrhovej časti projektu obnovy a transformácie tribúny a hľadania vhodnej formy prezentácie pamiatkových hodnôt tohto netradičného priestoru s výrazným geniom loci.

Obr. 12: Situácia námestia SNP s tribúnou, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchar

Obr. 13: Analyzovanie a vyhodnotenie súčasných hodnôt pamiatky, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchar

Strenght (silné stránky) jedinečnosť - jediná na slovensku poloha historická hodnota hodnota ideového symbolu hodnota ucelenosti diela	Opportunity (príležitosti) revitalizácia prostredia lákadlo pre turistov znásobenie edukacnej hodnoty
Threats (ohrozenia) zaniknutie významu zaniknutie hodnôt vandalizmus hrozba zmeny funkcie priestoru_parkovisko	Weakness (slabé stránky) chýba funkcia chátranie strata významu

Obr. 14: Analýza - S.W.O.T. - jedna z konečných analýz, ktorá ukazuje nielen súčasný stav, ale aj možnosti a bariéry pri transformácii objektu tribúny v rámci rozvoja obce

5. Vízia tribúna ako dedičstvo doby vyjadrená v architektonických štúdiách študentov

Študenti tretieho ročníka na Fakulte architektúry STU mali za úlohu vypracovať štúdie pre obnovu tribúny na Námestí SNP v rámci ateliéru obnovy pamiatok

Hlavným cieľom prác študentov bolo poukázať na hodnoty architektúry z režimu, ktorý sa stal nehmotným kultúrnym dedičstvom. Jeho hmatateľnou históriou je práve architektúra tribúny zachovaná v autentickej podobe.

V zadaní na obnovu historickej stavby išlo o riešenie stavby s dôrazom na jej začlenenie do súčasného života spoločnosti a prezentovanie jej kultúrno-historického potenciálu.

Objekt tribúny pre svoje kompozičné riešenie architektúry a pozíciu na námestí SNP nesie odkaz histórie spoločensko-politických udalostí na Slovensku. Na Námestí SNP sa tribúna spája s identitou tohto miesta, kde si ešte žijúci obyvatelia mesta dokážu zaspomínať, čo sa na námestí dialo pred 30.-40. rokmi.

Hlavnou myšlienkou hľadania novej súčasnej formy tribúny, ktorého výsledkom boli štyri architektonické štúdie, bolo upriamiť pozornosť na pamiatku, ktorá môže prispieť, či už k rozvoju obce, turistickému ruchu a tiež zlepšeniu kvality života občanov. V každom návrhu tímových prác študentov je jasné, že nové podoby tribúny majú snahu prezentovať históriu mesta so zámerom jej prepojenia pre súčasné potreby obyvateľov mesta.

Tribúna je priestorovo aj architektonicky vhodná aj pre iné úžitkové funkcie, avšak rozhodujúce pri navrhovaní novej funkcie pre rečnícku tribúnu bolo, aby nepopierala jej charakteristickú architektúru.

Z tohto dôvodu boli študentské návrhy zamerané na funkcie ako čítareň, múzeum - Cesta, detské ihrisko – Dejiny v kocke.

Z hľadiska zachovania pamiatkových hodnôt a dôrazu na vyzdvihnutie architektonickej skladby objektu sa javí myšlienka vytvoriť rozárium na mieste pôvodnej tribúny ako najvhodnejšie riešenie, ktoré by prispelo ku kvalitnejšiemu prostrediu mesta a jeho rozvoja v prospech kultúrneho dedičstva. Návrh rozária, ktorého základom je pôvodná architektúra tribúny, doplnená ružami, ktoré sú symbolom slávnej minulosti mesta a reprezentuje ich svetoznámy pestovateľ ruží z Krupiny Rudolf Geschwind.

Z hľadiska udržateľnosti a kultúrnej tradície mesta je vhodnou možnosťou ako revitalizovať priestor bývalej tribúny a nestratiť jej pôvodné pamiatkové hodnoty.

Rozárium, ktorého základným motívom sú ruže pozitívne zhodnotilo aj mestské zastupiteľstvo a udelilo mu 1.cenu za návrh obnovy pre rečnícku tribúnu.

5.1 Tribúna ako rozkvitnuté rozárium plné ruží a pokoja (Winona Igarová, Barbora Chmúrová)

Hlavnou myšlienkou návrhu, ktorý je symbolom ukončenia minulého režimu a zdôrazňuje ho umiestnením ruží na mieste manifestácií a rečníckych prejavov politických činiteľov. Architektonická štúdia upozorňuje na slávnú minulosť Krupiny, v období Rakúska- Uhorska, kedy v Krupine pôsobil šľachtiteľ ruží Rudolf Geschwind. Jeho ruže najmä odrody severských ruží odolné voči mrazu boli vysoko hodnotené v tejto oblasti a boli ocenené aj na výstave v Paríži v roku 1889. Práve toto miesto má vzdať poctu tomuto významnému občanovi Krupiny, o ktorom momentálne nie je žiadna zmienka v celom meste.

Obr. 15: Portrét šľachtiteľa ruží Rudolfa Geschwinda(1829 - 1910)

Obr. 16: Vizualizácia transformácie tribúny na arborétum so spomienkou na významného občana Krupiny Rudolfa Geschwinda

Obr. 17: Interiér arboréta zachovávajúci architektúru rečníckej tribúny ako platformy pre novú konštrukciu architektúry so zámerom oživenia a začlenenia monumetu tribúny do živého organizmu architektúry

Obr. 18: Príklad ruže vyšľachtenej R. Geschwindom tzv. severskej odrody(nordlandrose)

5.2 Mestská čítareň ako rečnícka tribúna pre súčasnosť (autori: Monika Otrubová, Stanislav Řežucha)

Ďalším návrhom je mestská čítareň, ktorá je pripomienkou Krupinskej histórie, rovnako ako je tribúna pripomienkou doby, ktorá zanechala v ľuďoch silné spomienky. Formou kociek, ktoré sú umiestnené na námestí spája tribúnu a kontext námestia. „*Ich predstava je urobiť z mŕtvej tribúny živé miesto spojené s krupinskou históriou s dôrazom na krupinské osobnosti,*“ poznamenáva historik M. Lukáč.[2]

Tieto kocky sú pripomienkou histórie autorov, ale zároveň môže byť venované budúcim úspešným autorom literatúry. Nová forma tribúny podporuje mestotvornosť tohto priestoru a napomáha námestiu SNP k jeho skvalitneniu a využitiu potenciálu tribúny v prospech kultúrneho života v meste.

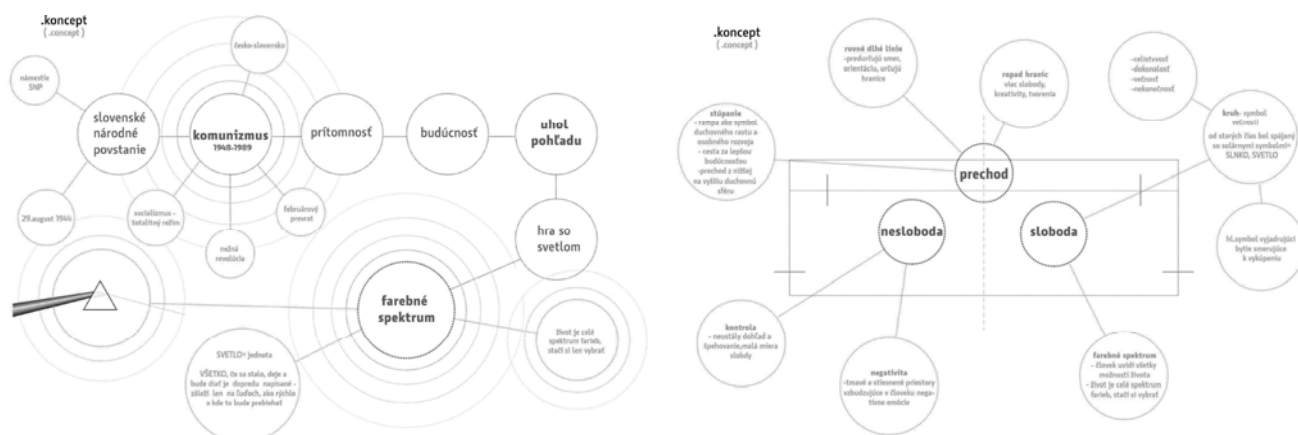
Obr. 19: Vizualizácia architektonickej štúdie mestskej čítárne - Krupiratúry na námestí SNP, zdroj: autori. Monika Otrubová, Stanislav Řežucha

Obr. 20: Interiér mestskej čítárne zachovávajúci pôvodnú architektúru, doplnenú novými konštrukciami a prvkami, zdroj: autori. Monika Otrubová, Stanislav Řežucha

5.3 Tribúna ako cesta spájajúca minulosť a prítomnosť (návrh: Eduard Krištof, Matej Kuchar)

Návrh, pozoruhodný svojím zameraním sa na odkaz histórie spoločensko-politických udalostí na Slovensku, ktorú návrh rozoberá prostredníctvom fasády pamätníka i interiérovou interaktívnou inštaláciou. Pôvodná architektúra tribúny sa stáva súčasťou budovy, čím však zaniká jej pôvodná architektonická kompozícia v exteriéri námestia SNP.

Typické pre tento návrh je dôsledné zadefinovanie si pojmov, ktoré reprezentuje architektúra rečníckej tribúny, premýšľanie a pochopenie architektúry v historických súvislostiach. Kľúčovým pre túto konkrétnu transformáciu bolo vytvorenie rozsiahleho konceptu histórie a jednotlivých pojmov, ktorý priamo zasahoval do formovania novej architektúry.

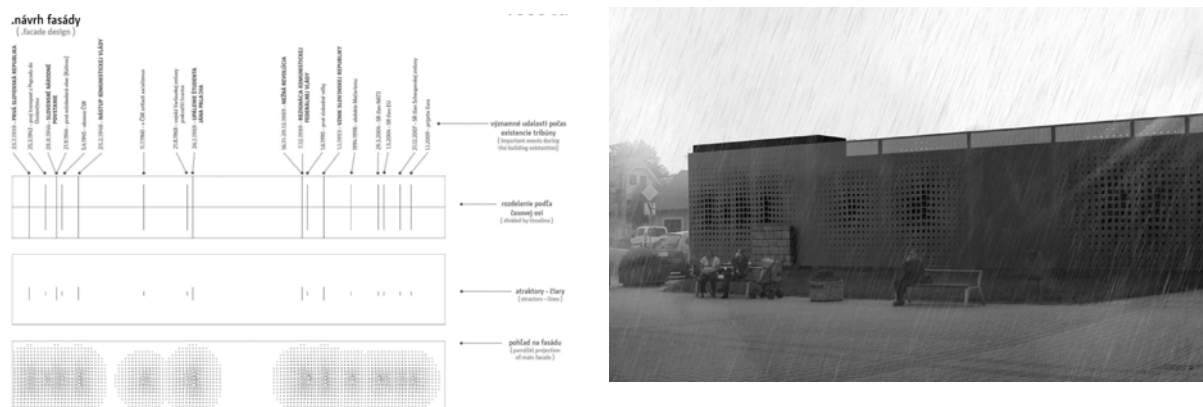

Obr. 21: Koncept integrovania pojmov a spoločenských udalostí na Slovensku na základe vnímania a pochopenia problematiky študentami, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchar

Obr. 22: Schéma pôdorysu tribúny s aplikáciou analyzovaných súvislostí ako hlavného motívu pre transformáciu tribúny na expozičný priestor ako živú súčasť našej histórie, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchar

5.1.1 Návrh fasády

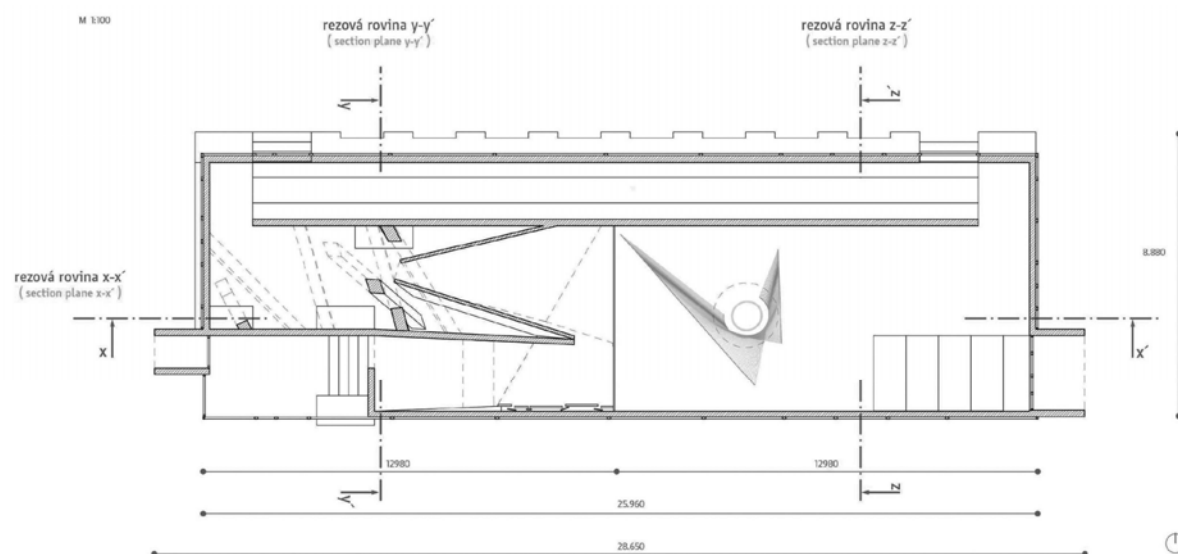
Hlavným motívom architektonickej fasády návrhu sú dôležité spoločensko-politické udalosti v dejinách Slovenska, ktoré sú prostredníctvom digitálneho procesu aplikované na fasádu budovy a vytvárajú jej dekor. Táto aplikácia je založená na časovej osi, kde sú postupne, akoby zapisované udalosti minulosti formou rastra, ktorý sa môže uplatňovať vo väčšom alebo v menšom v závislosti od zobrazovanej udalosti.

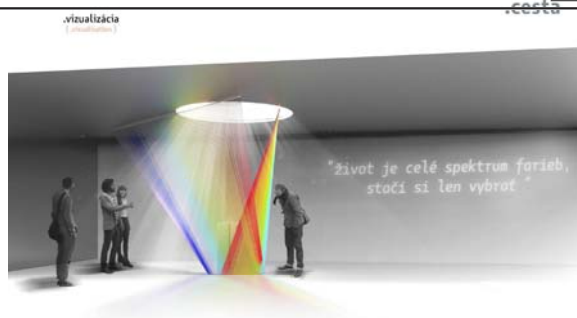
Obr. 23: Riešenie fasády vyjadrujúce historické fakty z dejín Slovenska, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchár

5.1.2 Interiérová inštalácia a interiérový priestor

Priestor transformovanej architektúry pozostáva zo zachovaných prvkov architektúry, ktoré sú vo veľkej časti ponechané a dotvárajú atmosféru interiérového priestoru navrhnutého podľa konceptu (obrázky č.14,15). Dimenzie interiérovej inštalácie sú formované jednotlivými etapami dejín Slovenska a sú vyjadrené tromi priestormi, ktoré symbolizujú slová: nesloboda - bývalý režim, prechod - postupné uvoľňovanie režimu a sloboda - súčasný demokratický štát. Vytváraná architektúra je zároveň expozíciou, ktorá má pripomínať pocity z doby minulej, až do doby súčasnej a dovoľuje zažiť pocity z minulosti aj mladšej generácii na vlastnej koži. „Jednotlivé priestory, cez ktoré budú ľudia prechádzať, sa budú meniť intenzitou aj farebnosťou svetla; od najtemnejších 50. rokov až po najsvetlejšie po rok 1989, respektíve po súčasnosť. „Prežívanie histórie prostredníctvom pocitov z toho svetla,“ zhrnul pointu Lukáč [2]

Obr. 24: Pôdorys architektonickej štúdie so zámerom expozície nehnuteľného dedičstva tribúny, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchár

Obr. 25: Vizualizácia priestoru spájajúceho sa s obdobím neslobody vyjadrený architektonickými prostriedkami a prechodu, ktorý smeruje k lepšej budúcnosti, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchár

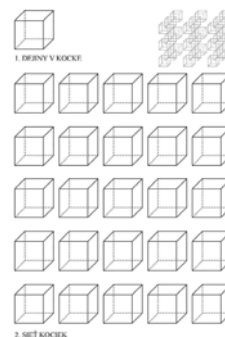
Obr. 26: Vizualizácia priestoru, ktorý je vyvrcholením expozície nachádza sa za prechodom a je symbolom sloboda demokracie, ukazuje architektonickou formou, že ľudia majú na výber z celého spektra farieb, stačí si vybrať, zdroj: autori: Eduard Krištof, Matej Kuchár

5.4 Ihrisko ako priestor pre pochopenie (návrh: Július Roštáš, Bronislava Kuchárová)

Autori návrhu uvažovali nad možnosťami prepojenia hry a poznania. Vytvorili štruktúru ktorá je citlivo vsadená do "hradieb" tribúny, tak aby bola zachovaná jej hmotná podstata. Priestor sa stáva akousi archou poznania kam deti nastúpia a začnú plavbu na mori herných zážitkov, ktoré ich interaktívne oboznámia s históriou ich mesta. Štruktúra je zložená z kociek ktoré obsahujú pohyblivé perforácie - po správnych kombináciách sa môžu hráči dozvedieť informácie o Krupine jej tajomstvách a kúzlach v grafickej ako aj textovej forme.

Obr. 27: Vizualizácie riešenia

Obr. 28: Schémy hier prezentujúcich históriu

5. Záver

Kultúrne dedičstvo ako významný prvok rozvoja obce alebo mesta prispieva, či už k zlepšeniu života obyvateľov rovnako prináša rozvoj turizmu a je predpokladom pre naplnenie potrieb a udržateľnosti historických miest. Je potrebné, aby ochrana kultúrneho dedičstva išla ruka v ruku s územným plánovaním mesta. Takto koncipovaná ochrana a obnova kultúrneho dedičstva je najúčinnnejším spôsobom zachovania kultúrnej identity mesta a jej hmotného kultúrneho bohatstva. Spracované architektonické štúdie pre obnovu tribúny sa snažili poukázať na netradičný typ pamiatky a demonštrovať jej pamiatkové hodnoty a možnosti prínosu pre mesto Krupina.

Môžeme konštatovať že vytýčený cieľ bol naplnený. Návrhy študentov pre obnovu tribúny boli inšpiratívnym výstupom a boli prezentované na mestskom úrade v Krupine, kde zaujali mestské zastupiteľstvo aj primátora mesta. Boli ocenené dva vybrané návrhy (1. Rozárium, 2. Čítáren) finančnou odmenou. Všetky architektonické štúdie boli tiež vystavené na mestskom úrade v Krupine, aby boli verejne prezentované obyvateľom mesta. Návrhy zaujala aj regionálne noviny *myzvolen*, ktoré im venovali článok na webe s názvom: Jediná na Slovensku. Pre socialistickú tribúnu hľadajú využitie. Tento pozitívny ohlas spoločnosti znamená šancu pre novodobý druh pamiatky, súvisiacej s komunistickým režimom. Nadobudnuté pamiatkové hodnoty spomínanej architektúry majú potenciál byť prínosom života občanov mesta, ale aj rozvoj mesta.

Obr. 29: Študentské tímy z FA STU v Bratislave s vedúcimi práce v Krupine, zdroj: archív Mgr. art. Martin Varga

Bibliografia

- [1] LUKÁČ, Miroslav a kolektív: Krupina monografia mesta. Banská Bystrica : Štúdio HARMONY, 2014. s. 300 ISBN 978-80-971624-5-0
- [2]<https://myzvolen.sme.sk/c/20827707/jedina-na-slovensku-pre-socialisticku-tribunu-hladaju-vyuzitie.html#ixzz5FkJYVIsb>, navštívené dňa 28.7.2018
- [3] LUKÁČ, Miroslav: Kronika mesta Krupina. Krupina : Mesto Krupina, 2017.
- [4] MORAVČÍKOVÁ Henrieta a kolektív: Moderné a/alebo totalitné v architektúre 20. storočia na Slovensku. Bratislava : Slovart 2013. s. 312 a kolektív, ISBN 978-80-556-1056-6
- [5] KLASOVÁ, Zuzana a kolektív: Pamiatková zóna Krupina - Zásady ochrany, obnovy a prezentácie pamiatkového územia. Banská Bystrica : Krajský pamiatkový úrad Banská Bystrica, 2017. s. 13 - 25

Transformation of building(object) to monument – searching for its new forms and connection of current context of town Krupina

Ing. Arch. Kristína Kalašová, Mgr. Art. Martin Varga

Faculty of architecture Slovak University of Technology in Bratislava, Institute of History and Theory of Architecture and Monument Restoration, kikakalasova@gmail.com, varga@studiuo.com

Abstract

Monument – rhetorical platform is situated in the centre of the square of Slovak national revolution in the town Krupina. This building is connected with important historical and social function. As a relict of the socialist period, the platform was the place of the 1st May manifestation of working people as well as parade of allegorical vehicles. Delegation of communist politicians and important people were coming there and from the platform, they were speaking to public. The building of platform as an individual part of the square creates unique preserved structure with the emphasis on history of town Krupina and social and political events in Slovakia. This heritage of today's time affected development of Slovakia, therefore it is necessary to preserve and present the platform in a new form understandable for current generation. Architectural studies created by students from FA STU are attempts to adapt rhetorical platform for new function in the development of the town. The aim of proposals was: to analyse historical connotations and to create comprehensive approach for preservation, restoration and transformation of rhetorical platform, which should contribute to better quality of life of inhabitants of Krupina.

Key words: monument, Square of Slovak national revolution, platform, socialism, May parade

Cintoríny ako súčasť kultúrneho dedičstva v krajinskej a záhradnej architektúre

Ing. Denisa Halajová, PhD.

Katedra záhradnej a krajinskej architektúry, Fakulta záhradnej a krajinskej architektúry, Slovenská poľnohospodárska univerzita v Nitre, Tulipánová 7, 949 01 Nitra, denisa.halajova@gmail.com

Abstrakt

Cieľom príspevku je poukázať na význam cintorínov ako významných diel záhradnej a krajinskej architektúry a kultúrneho dedičstva záhradného umenia. Zeleň cintorínov mala vždy významné miesto v organizme sídla a aj v súčasnosti tvorí plošne a aj kvalitou významné plochy verejnej zelene, významne ovplyvňuje celkový obraz sídla, plní funkciu miesta spoločenského diania či pasívnej krátkodobej rekreácie. Na základe analýzy histórie cintorínskej kultúry a súčasného stavu pietnej zelene tak vo svete a ako aj na Slovensku definujeme základné problémy straty identity dizajnu pohrebísk na Slovensku. Poukazujeme na možnosti uplatnenia historicky bohatých národných a regionálnych špecifik spojených so sepulkrálnou architektúrou na Slovensku aj v súčasnej tvorbe a pri obnove pohrebísk ako o možnosti navrátenia miestnej a regionálnej identity najmä na vidieku.

Kľúčové slová: zeleň, cintorín, krajinná architektúra

1. Cintoríny ako diela krajinskej architektúry, vznik cintorínskej kultúry

Pri definovaní pohrebísk ako diel krajinskej architektúry je potrebné spomenúť, že samotné hroby a formy ich označovania sú vôbec najstaršími zachovanými prejavmi architektúry, megalitické stavby hrobov sú súčasťou tvorby obrazu krajiny. Stredoveký cintorín, ktorý vzniká v súvislosti s príchodom kresťanstva a potrebou kostrového pochovávania vo vysvätenej pôde okolo kostolov, je často dodnes významným prvkom v organizme sídla. Stredoveký cintorín však nemal ešte žiadne plány usporiadania hrobov alebo výsadiel rastlín, a keďže cintoríny v okolí kostolov boli výrazne plošne obmedzené, vegetácia bola často úplne vytlačená hrobmi.

Vznik cintorínskej kultúry sa spája s osvietenstvom, keď bolo z hygienických dôvodov zrušené pochovávanie v kostoloch a okolí kostolov (v r. 1765 v Paríži) a prikázané budovanie nových cintorínov mimo mesta. Výrazné zmeny v pochovávaní súviseli aj so sekularizáciou pamiatky mŕtvych, keď napoleónskym dekrétom o pohrebníctve z r. 1804 bolo vo Francúzsku cirkevi odobraté právo pochovávať a táto povinnosť, rovnako aj budovanie pohrebísk a obradných siení boli prevedené na obce a mestá. V návrhoch architektonického usporiadania nových cintorínov sa odrazil zavedený viactriedny systém umiestňovania hrobov s právom na individuálne hroby s pomníkmi [1]. Základné členenie plochy pohrebiska bolo pravidelné. Podľa viactriedneho systému, boli monumentálne hroby 1. triedy umiestňované popri hlavných cestách s alejami, skromnejšie hroby 2. a 3. triedy tvorili hrobové polia a boli vysadené kríkmi, alebo len ohraničené živými plotmi. Cintoríny, okrem plnenia svetského účelu - teda pochovávania, mali návštevníka morálne vzdelávať a pozdvíhať. Prostriedkom toho mali byť stavby a monumentálne náhrobky v klasicistickom slohu orientovaným na grécko-rímsky vzor, so symbolmi a nápismi [1]. Rovnako aj výber rastlín sa orientoval symbolicky. Rastliny ako lipa, tis, tuja, brečtan, ruža a pod. symbolizovali večnú lásku a spomienku. Nové pohrebiská boli navrhované napr. ako tzv. Elyzejské pole (Père Lachaise, Paríž, 1804), alebo monumentálny cintorín (Monparnasse, Paríž, 1801). Najväčší rozmach cintorínskej kultúry je datovaný do 19. storočia, ktoré prinieslo aj rozmach verejnej zelene v mestách. V čase priemyselného rozvoja, zahusťovania a rastu miest dochádza v budovaní zelene pre mešťanov. Na mieste zbúraných hradieb vznikajú parky, okružné ulice, námestia, sprístupňujú sa kláštorne a súkromné záhrady. Mimo miest sa zakladajú nové cintoríny s dostatkom zelene. Pod vplyvom anglického prírodne - krajinnárskeho parku, ale aj romantizmu vznikla v 19. storočí záľuba skôr v krajinnárskom stvárnení plôch cintorínov. Filozoficko-etické predstavy smrti ako spánku sa naplňovali v sentimentálnom alebo radostnom pojmí a viedli k zriaďovaniu pohrebísk ako krajinných záhrad a lesných cintorínov [2].

Významným predelom v cintorínskej kultúre Európy bolo otvorenie cintorína Père Lachaise v Paríži v roku 1804. Cintorín sa stal čoskoro veľmi obľúbeným a vzorom krajinnárskych cintorínov

v celom svete. V Amerike sa stal vzorom pre vznik prvého krajinného cintorína Mount Auburn pri Bostone (r.1831), nazývaný aj "Père Lachaise Ameriky". Keďže krajinné cintoríny tu boli jedinou verejnou plochou zelene, stali sa vyhľadávaným miestom rekreácie, konali sa tu pikniky, poľovačky, streľba a preteky kočov. Krajínarske cintoríny sa považujú za predchodcov prvých verejných parkov v Amerike a ich vysoká návštevnosť prispela k potrebe vytvorenia verejných parkov pre obyvateľov miest.

V Európe sa z melancholickej záhrady vyvinul parkovo upravený cintorín, kde sa prechádzka a zotavenie mestského návštevníka spájalo so zážitkom prírody [2]. Príkladom je cintorín v Hamburgu – Ohlsdorfe, ktorý vznikol v r. 1897 – 1913 na rozlohe 400 ha ako prírodný park, s oblými líniami cestičiek, zvlneným terénom a vodnými prvkami, do ktorého boli zakomponované hrobové polia. Už v r. 1900 na svetovej výstave bol tento plošne najväčší cintorín sveta vyznamenaný ako vzorová záhradná architektúra.

Okolo r. 1900 vzniklo v Nemecku reformné hnutie, vyzývalo k jednoduchosti a estetickým zreteľom zvlášť pri tvorbe náhrobkov, ktoré majú vyjadrovať dôstojnú smrť. Tomuto vyhovoval lesný cintorín v Mníchove (1907, ktorý vznikol ako prvý skutočne lesný cintorín v existujúcom poraste lesa. Smrť sa chápala ako osudová pomínerateľnosť v rámci prírodných zákonov a les ako „prírodná kaplnka“ alebo „dom boží“. Atmosféra skutočnej piety bola dosiahnutá aj predpísaním jednoduchosti náhrobkov, ktorej vzorom boli židovské cintoríny. Priaznivé podmienky pre vznik a rozvoj lesných cintorínov boli v 19. storočí aj vo Švédsku. Najznámejším z lesných cintorínov sa stal cintorín v Enskeде pri Štokholme zrealizovaný v r. 1915 – 1940 podľa návrhu architektov Gunnara Asplunda a Sigurda Lewerentza, ktorí zavrhlí pri riešení tradičné európske architektonické typy cintorínov ako miest mŕtvych a vrátili sa k severským krajínarským tradíciám a spätosti s prírodou, krajinou.

Európska moderná tvorba pohrebísk (od 2. pol. 20. stor.) je rozdelená do niekoľkých smerov. Talianske „mestá mŕtvych“, vychádzajúce z monumentálnych architektonických pohrebísk, sú založené na prísnej geometrii a stavbách (cintorín sv. Catalda v Modene, cintorín v Parabite, hrobka rodiny Brion). Zo severských tradícií lesných cintorínov vznikol súčasný tzv. krajinný cintorín, využívajúci prírodné danosti lokality pohrebiska. V Nemecku môžeme sledovať vývoj parkových cintorínov, od romantickej podoby Ohlsdorfu až po dnešné minimalistické riešenia (Riem). Celkové riešenia cintorínov vo svete smerujú k čoraz väčšiemu podielu zelene na pohrebiskách a to k parkovým ale najmä lesným, krajinným typom cintorínov. K takýmto príkladom patrí aj cintorín v Novom Meste – Srebrnice v Slovinsku otvorený v r. 2000, ktorý nápadne pripomína najznámejší lesný cintorín v Štokholme.

Z USA a Veľkej Británie sa v Európe stále viac rozširuje nová forma pochovávania a to záujem o pochovávanie v takmer neporušenej prírode, na tzv. „prírodných cintorínoch“, alebo tiež tzv. „lesné pohreby“. Chápe sa filozoficky aj prakticky ako dokonalé splynutie s prírodou, ako forma ekologického chovania. Tento spôsob považovaný za radikálny anti-architektonický smer v pochovávaní, keď nejde už len o pohreb v prírodnom prostredí krajinného cintorína, ale aj prerušenie tisícročnej významnej tradície označovania hrobov, ako bežného ľudského zásahu do krajiny [3].

Aj na Slovensku, rovnako ako v Európe, dochádza k rozvoju cintorínskej kultúry v 18. a 19. storočí, keď aj na našom území bol zakázaný dovtedajší spôsob pochovávania na pohrebiskách pri kostoloch, alebo priamo v kostoloch dekrétom Jozefa II. z r. 1784. Doplnkový dekrét z r. 1791 však umožnil naďalej pochovávanie príslušníkov šľachtických rodov v súkromných hroboch na vlastných pozemkoch [4]. V súvislosti s obľubou prírodne - krajínarských parkov, kde sa uplatňovali malebné pohľady na romantické stavby, či obľubou v orientálnych stavbách mauzóleí, aj na našom území vznikali rodinné hrobky v prírodnom prostredí parkov. V parku Lednické Rovné je to r. 1890 neorenesančné Mauzóleum z r. 1890 Jozefa Schreibera, majiteľa sklární, mauzóleum grófa Júliusa Andrássyho z r. 1893 v neogotickom slohu v parku pri kaštieli v Trebišove, neogotické mauzóleum rodiny Révaiovcov pri kaštieli v Turčianskej Štiavničke zo začiatku 20. storočia, či mauzóleum rodiny Thomkovcov nad obcou Folkušová. Veľmi hodnotné z hľadiska krajínnej architektúry sú najmä dve samostatné stavby mauzóleí s príľahlou parkovou úpravou, secesné mauzóleum v Františky a Dionýza Andrássyovcov v Krásnohorskom Pohradí vybudované v r. 1904 a mauzóleum rodiny Migazii v Zlatých Moravciach z r. 1887 v neorománskom slohu.

Vývoj väčších mestských cintorínov na Slovensku je podrobne známy najmä z histórie mesta Bratislava. Tak ako všade inde, aj tu vznikla v 18. storočí požiadavka premiestnenia pochovávaní mimo mesta. V roku 1742 vydal magistrát mesta zákaz ďalšieho používania vnútromestských cintorínov [5]. Veľkým pokrokom bolo zriadenie cintorína sv. Ondreja v roku 1784. V roku 1783 zriadila evanjelická náboženská obec a. v. neďaleko Kozej brány nový evanjelický cintorín uprostred vinohradov a záhrad [5], v r. 1784 začali vznikať blumentálske cintoríny, podhradný cintorín sv. Mikuláša vznikol v osemdesiatych rokoch 18. storočia medzi vinicami. Ide o architektonický typ pohrebísk, ktorý pretrváva na našom území dodnes.

V druhej polovici 20. storočia sa aj na Slovensku objavujú snahy o nové typy cintorínov to najmä v súvislosti s novou formou pochovávaní – kremáciou a budovaním krematórií. Prvým a dodnes najkrajším príkladom je urnový háj v Bratislave – Lamači. Urnový háj je vybudovaný v pôvodnom dubovo-borovicovom lesnom poraste na svahovitom teréne. Medzi významné stavby slovenskej architektúry patrí aj samotná budova krematória navrhnutá Ferdinandom Milučkým, predstaviteľom slovenskej neskorej moderny. Stavba je umiestnená na pozadí lesa, stúpa sa k nej po prístupovej komunikácii po okraji lesa, z ktorej sa návštevníkovi otvárajú krásne pohľady na budovu. Negatívnym prvkom na pohrebisku je v súčasnosti však najmä individuálna výzdoba hrobových miest, ktorá nie je v súlade s myšlienkami lesných cintorínov.

Pokusom o vytvorenie parkového typu cintorína bol návrh cintorína v Bratislave – Ružinov z r. 1971 - 1980, ktorý bol zrealizovaný na ploche 15,5 ha. Za veľké pozitívum môžeme považovať založenie výsadb zelene už pred otvorením cintorína, vďaka čomu sa zeleň významne podieľa na kvalitnom prostredí cintorína. V súlade so zásadami parkových cintorínov aj tu boli hroby navrhnuté ako trávnaté, s výsadbou rastlín na malej ploche, v úrovni terénu bez obrúb. Významným pokusom o zlepšenie vzhľadu hrobových polí, na našom území dodnes jediným, boli návrhy náhrobných kameňov od akad. soch. Alexandra Bilkoviča, z ktorých bol umožnený výber podľa individuálneho vkusu a zároveň tak bol dodržaný jednotný výraz hrobového poľa.

V súčasnosti z hľadiska záhradno-architektonického stvárnenia cintorínov môžeme definovať nasledovné typy cintorínov:

- architektonický
- parkový
- lesný, krajinný
- prírodný
- vojenský
- symbolický.

Vzhľadom na špecifiká vidieckych cintorínov, je potrebné v našich podmienkach zvlášť vyčleniť vidiecky typ pohrebiska.

2. Definovanie základných problémov súčasnej cintorínskej kultúry na Slovensku

Súčasný stav cintorínov na Slovensku je poznačený mnohým problémami, ktoré súvisia tak s ich celkovým architektonickým riešením, so stavom zelene, dizajnom hrobov, prevádzkou a údržbou pohrebísk, ale aj etikou v pohrebníctve. Súčasný stav je možné považovať za úpadok cintorínskej kultúry a to z dôvodov, ktoré je možné definovať nasledovne:

- strata identity dizajnu pohrebísk (typizácia náhrobkov, zmeny v úpravách hrobov, individuálny vkus, kult kvetín)
- znižovanie podielu a kvality zelene na pohrebiskách
- strata identifikácie sa obyvateľstva s pohrebiskom
- etické problémy cintorínskej kultúry

2.1. Strata identity dizajnu pohrebísk na Slovensku

Z hľadiska záhradno - architektonického stvárnenia cintorínov je výrazná najmä strata identity vzhľadu slovenských cintorínov, a to či už v rámci celého Slovenska alebo jeho regiónov. Najmä slovenský vidiek bola v minulosti charakteristická regionálna rôznorodosť pri označovaní hrobov. Vzhľad hrobu a náhrobku vyjadroval príslušnosť zosnulého k náboženstvu a obci, bol tak v rámci komunity jednotný, medzi obcami a regiónmi sa však zachovávali miestne rozdiely. Slovenské ľudové

náhrobníky je možné triediť podľa materiálu a formy, pričom výber materiálu záležal najmä od jeho prirodzených zdrojov v okolitej krajine a možnosti jeho opracovania často ovplyvnili aj formu náhrobníkov [6]. Formy náhrobníkov boli počas svojho vývoja silne ovplyvnené aj náboženstvom. Kombináciou rôznych materiálov a foriem náhrobkov vznikla na území Slovenska pestrá škála ľudových náhrobníkov, ktoré si navyše nesú typické znaky podľa jednotlivých krajov, či dedín.

V súčasnosti je dizajn hrobového miesta, ako najmenšej kompozičnej jednotky pohrebísk, poznačený veľkou typizáciou náhrobkov, ktorá zasiahla tak mestá, ako aj vidiek, bez prihliadnutia k regionálnym rozdielom. Typizovaná priemyselná výroba náhrobkov začína v mestách a v druhej polovici 20. storočia výrazne preniká aj na náš vidiek. Na jednej strane bola typizácia náhrobkov všade vo svete reakciou na rozmach cintorínskej kultúry, ktorá priniesla vyšší záujem o cintoríny a úpravy hrobov, na druhej strane priniesla uniformitu v tvorbe náhrobkov. Priemyselne vyrábané náhrobky bez umeleckej hodnoty vnášajú do nášho prostredia nové tvary a materiály pomníkov a zaniká pôvodná tvorba ľudových náhrobkov [7].

Typizácia náhrobkov zasiahla výrazne negatívne v stieraní regionálnych rozdielov a rozdielov medzi mestom a vidiekom v úpravách a dizajne hrobov, samotný vzhľad pohrebísk je však výrazne negatívne ovplyvnený aj potrebou prejavu individuálneho vkusu pri úprave hrobu a náhrobku (obr. 1. obr. 2). Tento sa prejavuje v širokej škále tvarov a veľkostí náhrobkov, materiálov náhrobkov, ich farebnosti či rôznorodosti písma a celkovej úpravy hrobového miesta. Kým teda v minulosti pri úprave náhrobkov na Slovensku prevládala regionálna rozdielnosť a jednotnosť v rámci komunity, v súčasnosti je to naopak regionálna až národná jednotnosť foriem náhrobkov a úprav hrobov s vysokou mierou individuálneho odkazu pri úpravách náhrobníkov v rámci pohrebiska.

Výrazne sa zmenil aj povrch hrobov. Hroby bežného vidieckeho obyvateľstva bývali označené len navrhnutou mohylou bez obrúb, povrch bol trávnatý. Až do prvej polovice 20. storočia bol cintorín mimo väčšieho záujmu pozostalých, a to aj v čase novembrových sviatkov a o hroby sa neprejavovala taká starostlivosť ako dnes [8]. Rozmach cintorínskej kultúry sa aj na Slovensku prejavuje aj kultom kvetov na cintorínoch, bohatými výsadbami letničiek na hroboch, nosením živých rezaných kvetín na hroby a vencov. Nemožnosť pravidelnej individuálnej starostlivosti o hroby a neexistencia cintorínskych záhradníctiev na Slovensku priniesli ďalšie negatívum v úprave hrobov, o to pevné ohraničenie hrobu vyvýšenými obrubami a zakrytie celej plochy hrobu betónovou alebo kamennou platňou. Výzdoba hrobu sa tam obmedzila na výsadbu kvetín v nádobách a kytice vo vázach. Od konca 20. storočia pribúda ďalší negatívny faktor, a to kvetinová výzdoba hrobov z umelých materiálov, ale aj rôzne umelohmotné a sklenené obaly sviečok [7].

2.2. Znižovanie podielu a kvality zelene na pohrebiskách

Cintoríny, ako plochy zelene s vyhradenou funkciou, sú často plošne významnými plochami zelene v sídlach, podiel vegetácie pohrebísk a jej kvalita však v posledných desaťročiach výrazne klesá. Hlavným dôvodom tohto stavu je neúmerné zahusťovanie hrobov na úkor plôch vegetačných prvkov. Zámerná sadovnícka kompozícia je redukovaná na aleje stromov popri hlavných komunikáciách. Vegetáciu hrobových polí tvoria často nežiadúce individuálne výsadby drevín, a to tak z hľadiska kompozičného, ako aj druhového zloženia. Kvalita drevín, definovaná jej sadovníckou hodnotou a zdravotným stavom, je poznačená nízkou intenzitou a odbornosťou údržby v kombinácii s nevhodnými podmienkami pre ich rast. Na starších pohrebiskách je problémom nedostatok vhodných miest pre náhradné výsadby starých alejových stromov [9].

2.3. Strata identifikácie sa obyvateľstva s pohrebiskom v súvislosti s jeho umiestnením

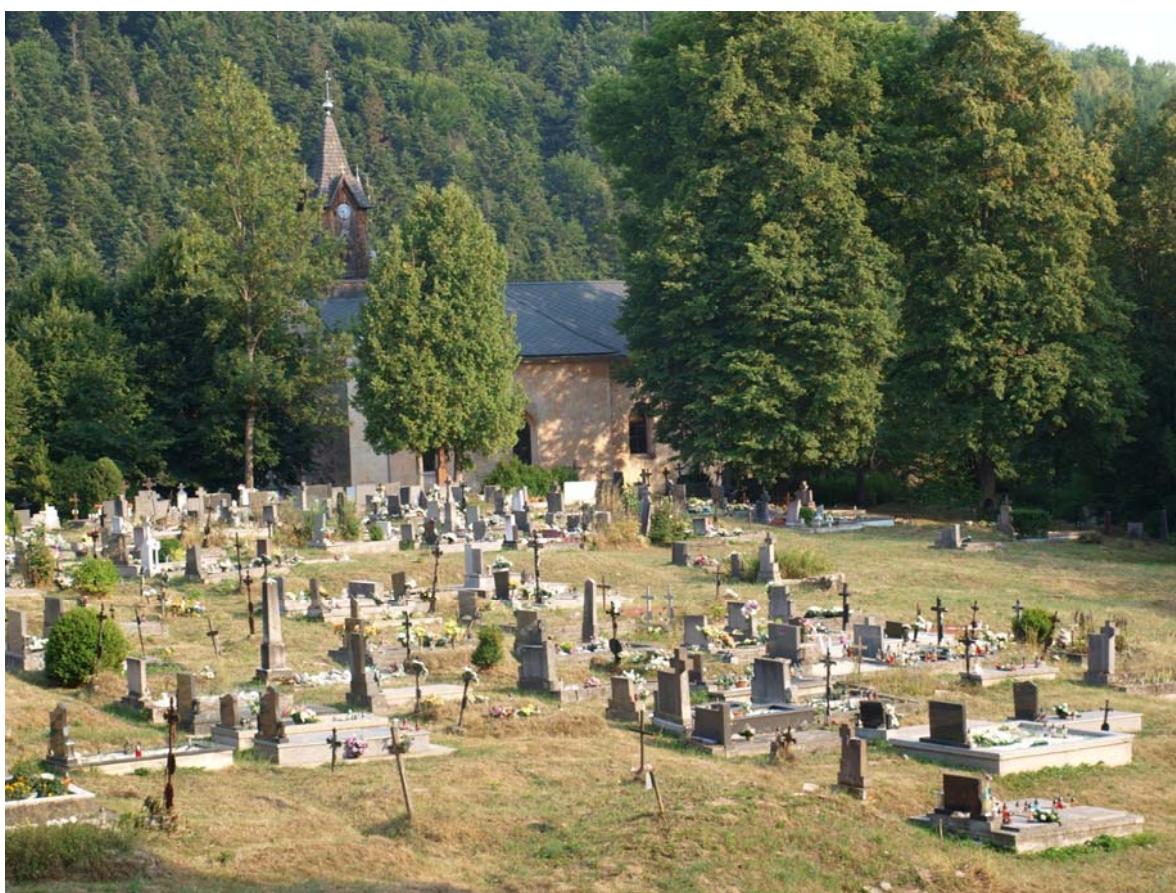
V súvislosti s preplnením starších cintorínov v intraviláne sídiel a súčasnými podmienkami na umiestnenie pohrebísk v sídelnej a krajinnej štruktúre z hľadiska väzieb na infraštruktúru a hygienickými požiadavkami sa v druhej polovici 20. storočia vo svete aj u nás pristúpilo k budovaniu veľkých centrálnych pohrebísk mimo zastavaného územia miest. Výhodou týchto pohrebísk bola aj možnosť zapojenia pohrebiska do obrazu krajiny, využitie existujúcich lesných porastov, s čím súviselo aj uplatnenie nových architektonických typov pohrebísk, lesného cintorína a urnových hájov. Cintorín je však aj významný sociologický fenomén. Cintoríny sú miestom pasívnej rekreácie najmä starších obyvateľov, pre ktorých je dôležité umožnenie udržiavania dlhodobého vzťahu s hrobovým miestom, identifikácia sa s pohrebiskom, ľahká orientácia v ňom a ľudské rozmery na pohrebisku.

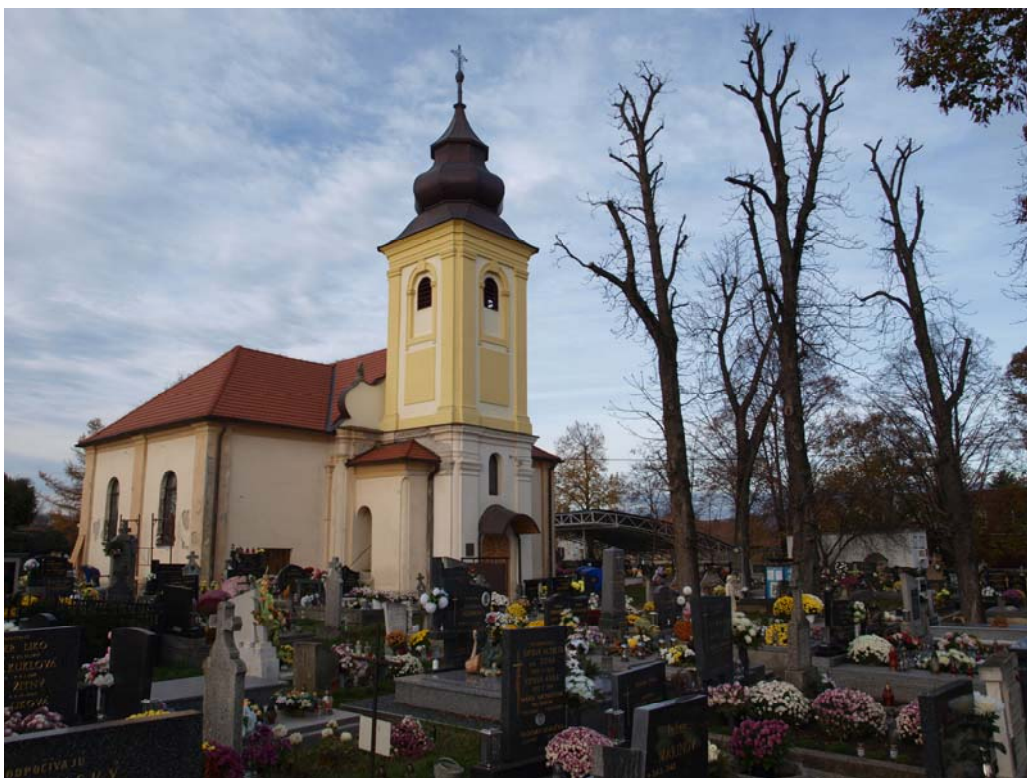
Toto však veľké, centrálné pohrebiská, vzdialené od obytných štvrtí, neumožňujú. Preto sa vo svete začína upúšťať, pokiaľ to je z priestorových dôvodov možné, od budovania anonymných centrálnych pohrebísk veľmi vzdialených od obytných zón a preferujú sa obnovy starých pohrebísk, alebo budovanie nových menších pohrebísk v obytných štvrtiach. Umiestnenie pohrebísk v rámci sídelnej štruktúry v blízkosti obytných zón môže napomôcť novým riešeniam, ktoré by boli čo najviac otvorené a dostupné pre verejnosť a cintoríny by tak nemuseli zostať len zatvorenými „ mestami mŕtvych “.

2. 4. Etické problémy cintorínskej kultúry

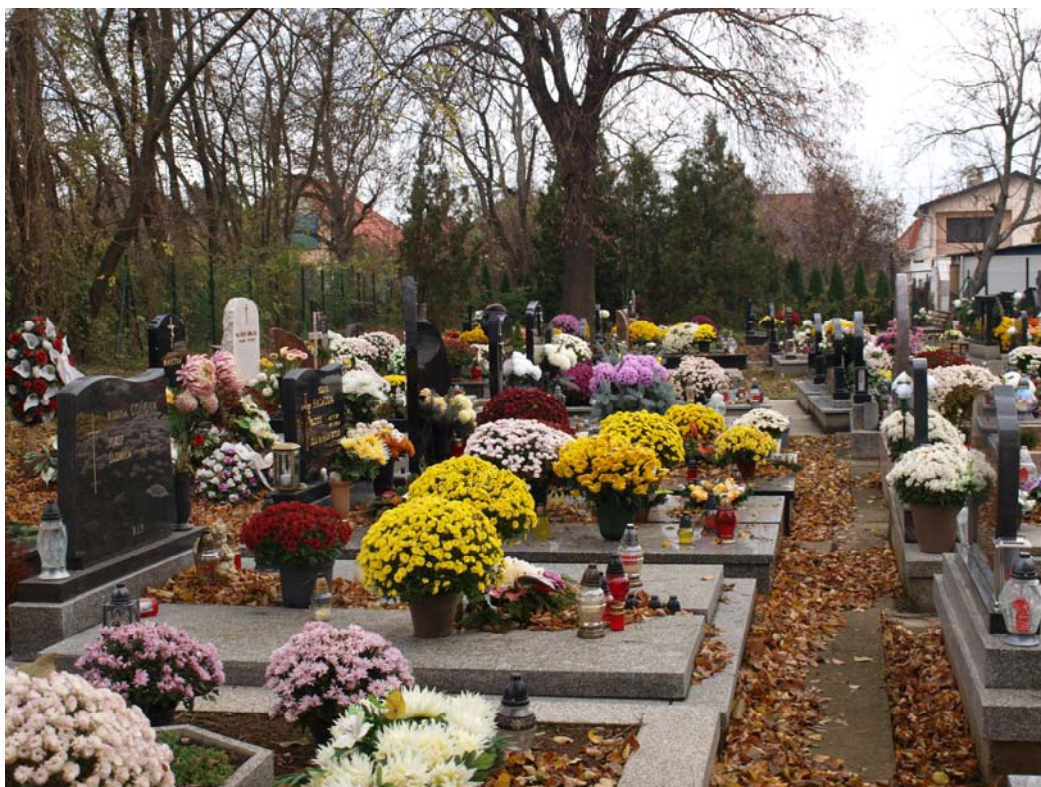
Etika v cintorínskej kultúre je dlhodobý neriešený veľmi citlivý problém našej spoločnosti. Cintorín je potrebné chápať aj ako obchodný podnik, rovnako aj činnosti súvisiace s pochovávaním. Cintorín je miestom ekonomických aktivít profesionálnych skupín ako kamenárov, záhradníkov, pohrebných služieb a správy pohrebísk. Práve od etického prístupu a dôsledného dodržiavania stanov pohrebísk týmito skupinami dnes záleží, či budú naše pohrebiská smerovať ku ich kultúrnemu vzhladu ako verejnému cieľu.

Obr. 1: Cintorín v Hodruši Hámroch – vzhľadom na malý tlak na využitie plochy, je na cintoríne ešte viditeľná zmena úprav hrobov od nespevnených povrchov a jednoduchých náhrobkov starších hrobov k spevneným povrchom a novým typom náhrobkov (Halajová, 2016).

Obr. 2: Cintorín v Dolných Krškanoch – pôvodne vidiecky cintorín, dnes cintorín mestskej časti Nitry, sa pod tlakom na využitie plochy neustále zahusťuje, staré hroby postupne zanikajú a prevládajú hroby so spevneným povrchom a náhrobky z lešteného kameňa (Halajová, 2015).

Obr. 3: Výzdoba hrobov k sviatku Pamiatky zosnulých, prejav stále rastúceho kultu kvetín na cintorínoch, Cintorín v Kyneku pri Nitre – (Halajová, 2015).

Obr. 4 a 5: Pod tlakom na využitie plochy pohrebísk ubúda zeleň, zhoršuje sa zdravotný stav stromov, dreviny sú poškodzované neodbornými zásahmi, cintorín Dolné Krškany (Halajová, 2015).

Obr. 4 a 5: Novo zakladané plochy cintorínov vôbec nepočítajú s výsadbou drevín, prípadne nie je zrealizovaná vopred, pred začatím pochovávaní, cintorín Dolné Krškany (Halajová, 2015).

3. Východiská pre tvorbu cintorínov ako diel krajiny a záhradnej architektúry

Pri navrhovaní objektov pietnej zelene a ich obnove je preto dôležité venovať sa nielen prevádzkovo-technickým požiadavkám na ich navrhovanie, ale najmä záhradno - architektonickému a výtvarnému riešeniu pohrebiska, pričom hľadanie jedinečnosti architektonického stvárnenia pohrebiska by malo byť východiskom ich tvorby. Inšpiráciu pre navrhovanie je potrebné hľadať najmä v histórii a špecifických podmienkach vývoja kultúry pochovávaní na našom území. Na základe poznania tradícií našich predkov je možné opäť tvoriť pietne miesta, ktoré budú späté s našou krajinou, históriou a tradíciami. Inšpiračné zdroje pre hľadanie identity súčasných pohrebísk je možné hľadať v špecifikách ako sú kult stromu, slovenské ľudové náhrobníky a vzhľad vidieckych pohrebísk.

3.1. Kult stromu

K charakteristickému prostrediu života starých Slovanov patrili lesnaté oblasti, preto v ich pohrebnom rituáli zohrával významnú úlohu kult stromu v rôznych podobách. Stromy ako sídla duší sa vysádzali pri hrobe zomrelého a tvorili jeden z najstarších pomníkov nad hrobom. Označovanie hrobov stromom alebo krikom patrí nesporne medzi najstaršie pomníky, a to či už na cintorínoch alebo na miestach mimo neho, slovom všade, kde sa pochovávalo [6]. Kult stromu pretrval v pohrebnom rituáli napr. aj v podobe vetvičiek kladených do hrobu, napríklad z liesky, ktorá mala ochrannú moc. Stromček sa nosil aj v pohrebnom sprievode za truhlou a sadil sa na hrob ako sprostredkovateľ medzi človekom a nadprirodzenými bytosťami.

Kult stromu je súčasné záhradno-architektonické a krajinárske úpravy pohrebísk dôležitým zdrojom inšpirácie. Naša krajina je stvorená najmä pre tvorbu krajinných a lesných cintorínov, kde je možné stromy a kry využiť v rôznych formách, solitérne stromy, skupiny stromov, medze, ovocné sady a lesy, inšpirujú sa pri tom charakterom okolitej krajiny. Strom, ako forma najstaršieho označenie hrobu, je základným kompozičným prvkom moderných pohrebísk, a to najmä krajinných, či ekologických prírodných pohrebísk.

3.2. Slovenské ľudové náhrobníky

Inšpiračným zdrojom pri tvorbe pohrebísk a najmä detailu hrobu a náhrobku v súčasnosti by mohla byť práve bohatosť slovenských ľudových náhrobníkov, ktoré boli v minulosti jedinečné pre každý región a to kombináciou ich rôznych foriem a materiálov. Boli späté s okolitou prírodou a svojimi tvorcami, odrazom spoločných tradícií, náboženstva a rovnakého sociálneho postavenia vidieckeho obyvateľstva. Náhrobky boli pomníkmi lásky a úcty k svojim blízkym, v týchto majestátoch slovenských cintorínov sa skrýva vzťah ku krajine, k človeku, ale i k materiálu, ktorý je tu doma [10].

3.3. Vzhľad vidieckych pohrebísk

Slovensko je krajinou s prevažujúcim vidieckym typom osídlenia, preto je potrebné všímať si práve špecifiká tvorby vidieckych cintorínov v minulosti. Vidiecky cintorín sa od stredoveku nachádzal pri kostole, neskôr aj samostatne mimo obce. Išlo o oplotením uzavretý priestor s radovým usporiadaním hrobov, zväčša s jednou centrálnou stavbou kostola alebo kaplnky a prístupovej komunikácie k nej vedúcej. Vidiecky cintorín bol menej rozsiahly ako mestské cintoríny, preto bol zväčša jedným hrobovým poľom. Cintorín bol určený pre zosnulých rovnakého vierovyznania. Hroby boli najčastejšie jednotlivé, rodinné hroby sa začínajú objavovať na vidieku od konca 19. storočia [6], hlavne v druhej polovici 20. storočia [8]. Hroby bežného vidieckeho obyvateľstva bývali označené len navršenou mohylou bez obrúb, povrch bol trávnatý. Takéto jednoduché úpravy pohrebísk a hrobov, s jednotnou úpravou náhrobkov v rámci jedného pohrebiska, odrážajú tak rovnaké spoločenské postavenie dedinského kolektívu, nachádzajú opodstatnenie aj v dnešných moderných úpravách hrobových polí. Pochopenie rozdielnosti cintorínskej kultúry vo svete a u nás, v meste a na vidieku, môže zabrániť nežiaducemu vnášaniu cudzorodých prvkov do našej tvorby, ako sú napríklad vysoko leštené materiály náhrobkov, budovanie rodinných hrobiek a rodinných hrobov, výsadby cudzokrajných druhov drevín stĺpovitého habitusu (najmä rod Thuja) a bohaté kvetinové výsadby hrobov najmä na slovenskom vidieku.

4. Východiská pre ochranu a obnovu pohrebísk

Na Slovensku, či už v mestách alebo na vidieku, sa nachádza mnoho starších pohrebísk najmä architektonického typu s veľkou intenzitou využitia plochy pre pochovávanie, ktoré neposkytujú veľké možnosti ich humanizácie. Pri zvažovaní možností ich úprav, je najpodstatnejšia voľba možnosti ďalšieho pochovania, alebo jeho zastavenia. V prípade zachovania možnosti pochovania je potrebné pri humanizácii vychádzať z nasledovných krokov:

- zachovať hodnotné architektonické prvky pohrebiska ich rekonštrukciou, napr. historické objekty budov, kaplniek, vstupných brán, hrobiek a pod.,
- zachrániť umelecky alebo historicky cenné náhrobky vybudovaním lapidárií,
- upozorniť na významné stavby a náhrobky na cintorínoch a hroby významných osobností,
- zachovať hodnotné sadovnicke prvky, najmä stromy; obmedziť pochovávanie v koreňovom priestore stromov, prevádzať postupnú výsadbu nových jedincov stromov alebo obnovu celých alejí, a to zrušením a premiestnením potrebných hrobových miest,
- ak je to možné, doplniť zeleň pohrebiska o výsadby nových alejí stromov, obvodovej zelene, využiť popínavé dreviny, živé ploty a steny, záhony trvaliek a pod.,
- doplniť chýbajúce technické vybavenie pohrebiska, ako osvetlenie, rozvody vody, kontajnery na separovaný odpad, informačný a orientačný systém, lavičky;
- zlepšiť vzhľad pohrebiska doplnením umeleckých prvkov a odpočívadiel, úpravou vstupného areálu a areálu obradnej siene,
- doplniť chýbajúce služby a vybavenie (kvetinová sieň, WC, umývárne),
- zlepšiť a doplniť sieť komunikácií tak, aby boli celoročne pojazdné, prispôsobiť pohrebisko na bezbariérový pohyb návštevníkov,
- prispôsobiť staršie pohrebiská aj na nové formy pochovania, napr. vybudovaním lúčky individuálneho vsypu na mieste zrušeného hrobového poľa, ak je to v súlade s charakterom pohrebiska,
- presne stanoviť formy a materiály nových náhrobkov, rozmery hrobov a dôsledne dbať na ich dodržanie, obmedziť výzdobu hrobov len na prírodné materiály [7].

V prípade zastavenia pochovania na staršom pohrebisku sa otvárajú nové možnosti jeho využitia, či už ako plochy verejnej zelene alebo ako historického či pamätného cintorína. Najmä v Anglicku sa uplatňuje ako jedna z možností úprav historických cintorínov ich ponechanie ako ekostabilizačných plôch v sídelnej štruktúre, a to zmenou intenzity údržby smerom k extenzívnej, čím sa vytvorí priestor pre život bohatej fauny a flóry.

5. Záver

Pri tvorbe a obnove cintorínov na Slovensku je potrebné znovuobjaviť jedinečnosť, ktorá bola vlastná najmä slovenským vidieckym cintorínom, spätých s kultúrou národa a prírodou. Inšpirácie pre súčasnú tvorbu našich pohrebísk je potrebné hľadať v bohatých pohrebných zvyklostiach našich predkov, v úpravách hrobov, v rôznorodej a jedinečnej tvorbe slovenských ľudových náhrobkov. Moderné úpravy smerujúce k prírodným a ekologickým typom pohrebísk môžu byť inšpirované práve jednoduchosťou, pokorou a symbolikou starších vidieckych pohrebísk na Slovensku, a tak zachovať ich *genius loci* pre ďalšie generácie.

Príspevok je súčasťou výstupov grantového projektu 008SPU-4/2016 Ateliérová tvorba - inovácia štruktúry, obsahu a nástrojov výučby.

Bibliografia

- [1] JENNERICH, L. – OTTO, P. 1993. Der Friedhofsgärtner : Leistungen, Rechte, Pflichten. Braunschweig: Thalacker, 1993. 170 s. ISBN 3–87815–049–0
- [2] JÓCKLE, C. 2000. Memento mori : Historie pohřbívání a uctívání mrtvých. Praha : Balios, 2000. 160 s. ISBN 80–242–0101-9
- [3] WORPOLE, K. 2003. Last landscapes: the architecture of the cemetery in the West. London: Reaktion Books, 2003. 223 s. ISBN 1-86189-161-X
- [4] POHANIČOVÁ, J. 2009. Cintorín a město: Příbeh bratislavských cintorínov. In: Životné prostredie. Bratislava : SAP- Slovak Academic Press, 1967. Roč. 43, č. 5 (2009), s. 277-282. ISSN 0044 4863
- [5] JANOTA, D. – BAGIN, A. 1977. Historická zeleň Bratislavy: Sady, záhrady a parky. Bratislava: Obzor, 1977. 156 s.
- [6] BEDNÁRIK, R. 1972. Cintoríny na Slovensku. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1972. 308 s.
- [7] HALAJOVÁ, D. 2010. Pietna zeleň v súčasnej záhradno-architektonickej tvorbe. 1. vyd. Nitra : Fakulta záhradníctva a krajinného inžinierstva SPU, 2010. 81 s. ISBN : 978-80-552-0421-5
- [8] JÁGEROVÁ, M. 2008. Posledné zbohom...Súčasný pohrebný obyčaj. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2008. 328 s. ISBN 978-80-8094-411-7
- [9] HALAJOVÁ, D. 2009. Význam vegetačných prvkov v historickom vývoji pohrebných miest v Európe a na Slovensku. In: Životné prostredie. Bratislava : SAP- Slovak Academic Press, 1967. Roč. 43, č. 5 (2009), s. 261-264. ISSN 0044 4863
- [10] KUZMA, D. 1992. O náhrobných krížoch. In: Projekt revue slovenskej architektúry, roč. 34, 1998, č. 6, s. 4–6.

Cemeteries as part of cultural heritage in landscape and garden architecture

Ing. Denisa Halajová, PhD.

Slovak University of Agriculture in Nitra, Faculty of Horticulture and Landscape Engineering, Department of Garden and Landscape Architecture, Tulipánová 7, 949 76 Nitra, e-mail: denisa.halajova@gmail.com

Abstract

The aim of this paper is to point out the importance of cemeteries in Slovakia as important works of landscape architecture and cultural heritage of garden art. The greenery of cemeteries has always had a significant place in the urbanism of town and nowadays it forms a significant area of public greenery, it influences the overall image of the town, fulfills the function of the place of social action or passive short-term recreation. Based on the analysis of the history of cemetery culture and the current state of cemeteries greenery, both in the world and in Slovakia, we define the basic problems of the identity loss of burial design in Slovakia. We point out the possibilities of using the historically rich national and regional specificities associated with sepulchral architecture in Slovakia in the contemporary design and reconstruction of cemeteries as a possibility of returning local and regional identity of cemeteries especially in the Slovak countryside.

Key words: greenery, cemetery, landscape architecture

Problematika obnovy výtvarných diel vo verejnom priestore a starostlivosť o vojnové symboly v podmienkach mesta Banská Bystrica

Jana Pelikánová

Odbor kultúry, športu a cestovného ruchu, Mestský úrad Banská Bystrica, Československej armády 26, 974 01 Banská Bystrica, jana.pelikanova@banskabystrica.sk

Abstrakt

Väčšina sochárskych realizácií vo verejnom priestore mesta ostala po roku 1989 bez majiteľa, preto dnes evidencia výtvarných diel nie je úplná. Banská Bystrica s jej vyše 760. ročnou históriou nesporne patrí k významným slovenským mestám. Jej pestré dejiny kopírujú vývoj nášho územia. Pri problematike výtvarných diel treba konštatovať, že táto problematika zahŕňa rôznorodé aspekty, ktoré častokrát pôsobia protichodne. Samospráva, ktorá si uvedomuje vážnosť významu výtvarných diel pre identitu mesta musí tieto bariéry prekonávať a hľadať riešenia, ktoré sú často kompromisné. Mesto Banská Bystrica pristúpilo k pasportizácii umeleckých diel vo verejnom priestore, čím by sa mohli vyriešiť prípadne majetko-právne vzťahy tak, aby bolo možné riešiť starostlivosť a ochranu týchto objektov.

Kľúčové slová: výtvarné diela, verejný priestor, Banská Bystrica

1. Úvod

Po roku 1898 väčšina výtvarných diel vo verejnom priestore ostala bez majiteľa. Mesto Banská Bystrica sa stretáva s neúplnou evidenciou týchto diel čo prináša problémy pri ich starostlivosti a ochrane. Samospráva mesta pristúpila k spracovaniu pasportizácii výtvarných diel, aby bolo možné pristúpiť k odstráneniu majetko-právnych problémov. Priradenie vlastníctva dielam patrí k najvýraznejším limitom a obmedzeniam z hľadiska ďalšej starostlivosti a financovania obnovy.

2. Umelecké diela vo verejnom priestore

Pamiatkový úrad Slovenskej republiky pri terminológii pamätník a pomník rozlišuje tieto výtvarné diela nasledovne:

- **Pamätník** – druh pamiatky histórie, väčšie architektonicko-sochárske dielo, príp. stavba s pamätnou sieňou, vytvorené s cieľom pripomenúť historickú udalosť al. osobnosť. Pamätník môže byť umiestnením viazaný na autentické miesto, spojené s danou historickou udalosťou (na pamätnom mieste). Jeho umiestnenie nie je viazané na konkrétne autentické miesto v prípade, keď pripomína udalosť veľkého významu, ktorá sa nedá vymedziť pamätným miestom. Niekedy je pamätník spojený s areálom (stavby, hroby, parková úprava), s ktorým potom spravidla tvorí jednu kultúrnu pamiatku. Pamätník môže byť súčasťou pamätného cintorína.
- **Pomník** - druh pamiatky histórie, druh nehnuteľného výtvarného diela, príp. druh malej architektúry (pylón, pilier a pod., zvyčajne s nápisom), vytvorené s cieľom pripomenúť osobnosť alebo historickú udalosť. Pomník môže byť umiestnením viazaný na autentické pamätné miesto. Jeho umiestnenie nie je viazané na autentické miesto v prípade, keď pripomína udalosť veľkého významu, ktorá sa nedá vymedziť pamätným miestom, al. keď pripomína osobnosť, pri ktorej nie je známe autentické miesto jej narodenia, pôsobenia, úmrtia; vtedy môže byť súčasťou pamätného cintorína.

Mesto Banská Bystrica pristúpilo k pasportizácii umeleckých diel vo verejnom priestore, čím by sa mohli vyriešiť prípadne majetko-právne vzťahy tak, aby bolo možné riešiť starostlivosť a ochranu týchto objektov.

Výtvarné dielo		Kultúrna pamiatka Pamätihodnosť Iný pietny symbol (v zmysle zákona o vojnových hroboch)
1A	socha, pomník, pamätník, busta	
1B	fontány a ihriská s výtvarnými prvkami	
1C	reliéfy, mozaiky, nástenné maľby, vitráže, skulptúry, brány	
2D	Pamätné tabule	
2E	Tabule, nápisy, kamene a iné	
verejný priestor		
exteriér /na budove		interiér

Obr. 1: Rozdelenie výtvarných diel podľa typu [1]

ogc_fid	nazov	autor	kategoria	rok_vzniku	material	stav	rozmary	adresa	vlastnik
1	Nefiguratívny reliéf	neznámy autor	1C	70.roky 20.stor.	plech, kov	zachovalé	400 x 10000 cm	Športová hala, Cesta na štadión 28	Slovenská republika, Vojenské športové centrum DUKLA, Banská Bystrica, Hutná 3, 974 01 Banská Bystrica
2	Obytná plastika	Jaroslav Kubička	1C/ pamätihodnosť	1968 - 1989	tvorovaný, pohľadový betón	poškodené	300 x 800 x 800 cm	Gymnázium J.G.T a Obchodná akadémia, Tajovského 25	SR - Gymnázium Jozef Gregora Tajovského, Tajovského 25, Banská Bystrica, PSČ 974 00, SR
119	Slovenská pieseň	Jaroslav Kubička	1C	1987	hořícký pieskovec	zachovalé	160 x 370 cm	Obchodná akadémia - Foyer Aula, Tajovského	Gymnázium Jozefa Gregora Tajovského, Tajovského 25, 974 00 Banská Bystrica
8	Breza	Vladimír Mňofovský	1A/ pamätihodnosť	1969	laminát	poškodené	320 cm x 60 cm	Tajovského 30	Banskobystrický samosprávny kraj, nám. SNP 23, Banská Bystrica, PSČ 974 01, SR
61	Lienka	Jaroslav Kubička	1A/ pamätihodnosť	1986	vračanský vápenec	poškodené	150 x 100 x 80 cm	Tajovského 25	SR - Gymnázium Jozef Gregora Tajovského, Tajovského 25, Banská Bystrica, PSČ 974 00, SR
126	Trojlistok	Jaroslav Kubička	1A/ pamätihodnosť	1986	vračanský vápenec	poškodené	150 x 100 x 80 cm	Tajovského 25	SR - Gymnázium Jozef Gregora Tajovského, Tajovského 25, Banská Bystrica, PSČ 974 00, SR
9	Činy	neznámy autor	1C	1969 - 70	štuková malba	poškodené	250 x 826	Stredná zdravotnícka škola - vestibul Tajovského 24	Banskobystrický samosprávny kraj, Námestie SNP 23, 974 01 Banská Bystrica

Obr. 2: Ukážka z pasportizácie výtvarných diel na území mesta Banská Bystrica [1]

3. Vlastníctvo

V 90-tych rokoch pri zániku Národných výborov majetok prechádza „ex lege“ v zmysle zákona 138/1991 Zb. o majetku obcí do vlastníctva obcí a to na základe protokolov o prechode vlastníckych a iných práv. Neuspokojivý stav výtvarných diel vo verejnom priestore súvisí predovšetkým s nedoriešenými majetkovo-právnymi vzťahmi. Väčšina sochárskych realizácií vo verejnom priestore mesta zostala po roku 1989 bez „majiteľa“.

Dohľadanie majetkových pomerov nie je v praxi jednoduché. Pre tieto účely slúžia napríklad ekonomické ukazovatele potvrdzujúce vznik diela ako napríklad vystavené zmluvy o dielo, prípadne finančné výúčtovania za výtvarne diela a iné dokumenty.

[illegible]

Príloha hospodársk. mládeže.

Inform. strana
objednatel: Mestský národný výbor, odbor školstva a kult. B.Štripton

oddelenie: DIEŤA, podnikateľského fondu výtvárnych umení,
oddelenie: Bratislava, Štúrova 1/a.

Príloha strany
Prevedenie a osadenie piesňovo-výtv. spony "Partizán"
v rámci stvárnenia výtvor. na Upr. v priestore malaj
stanice - autor akad. soch. K. Křiváček.

Príloha strana
k osadeniu 20. výtvoru SPP - 25. august 1964

Príloha strana
v zmysle Vašej objednávky z 15.8.1964 č. 123/64
a rozpočtu autora - náklad na prevedenie plátna
obrázku Kčs 69.000.-
+ 10% príhrádka pre Dielo " 8.200.-
Spolu: Kčs 97.200.-
.....

Príloha strana
Práca bude tak po vytváraní tak osadení stránke
usmernením prísl. zodpovedajúcej komisie

Príloha strana
na prevádzku na náklady osadenia spony akejkoľvek komisie
za prítomnosti nástupu investora

Príloha strana
objednatel: Mest. B.Štripton, č.č. 610-267

oddelenie: Škola, Hlavná ul., č. 1400-1
št. odd. 300-4031

Príloha strana
Táto HZ je osadená na sklade ut. výd. č. 610/50
H. a preto pre do plátna výtvor. osadenia ut. výd.
výd. č. a náklad doplatky prepláca.

Príloha strana
V prípade naplnenia súčasných prevratných kusov
súčasne plati pre chýbajúci výtvor ut. výd. č.
a súčasný výd. č. 610/50 H.

Príloha strana
Akákoľvek zmena tejto strany ak platiť iba výtvor
ak si potvrdí a platiť do formy.

Táto HZ je vytváraná v 5-tich exemplároch a to 2 oddeleniu, po 2 objed.
náteľovi a 1 exemplár pre finančného banku.

Všetchní zúčastní: Všetchní zúčastní: Všetchní zúčastní.

29. VIII. 1964

Príloha strana
objednatel: Mestský národný výbor
v rámci stvárnenia výtvor. na Upr. v priestore malaj
stanice - autor akad. soch. K. Křiváček.

oddelenie: DIEŤA, podnikateľského fondu výtvárnych umení,
oddelenie: Bratislava, Štúrova 1/a.

Obr. 3: Ukážka vyúčtovania a zmluvy k výtvarnému dielu pieskovcovej sochy „Partizána“ osadenej v meste Banská Bystrica [2]

Proces zisťovania vlastníckych pomerov nastáva:

- keď nie je jasné vlastníctvo pamiatky a je v záujme mesta, aby sa riešila obnova resp. reštaurovanie diela,
- keď sa pamiatky nachádzajú mimo pozemkov vo vlastníctve mesta a je potrebné majetkové vysporiadanie s vlastníkom pozemku,
- keď má mesto snahu získať vlastnícky vzťah k pamiatke, aby mohla byť zavedená do evidencie mesta.

Pri problematike určovania vlastníctva pamiatky a pozemku sa identifikovali 4 modely situácií, ktoré môžu nastať:

1. **Pamiatka je na našom pozemku a je evidovaná v majetku mesta**
 2. **Pamiatka je na našom pozemku, ale nie je majetkom mesta** – postupuje sa štandardne pri inventarizácii – fyzickej aj dokladovej.
 3. **Pamiatka je na cudzom pozemku a poznáme vlastníka pamiatky** – je aktuálne možné poskytnúť mu bežnú dotáciu v súlade s VZN o poskytovaní dotácií a VZN o evidencii pamätihodností
- Potreba vytvorenia nového modelu financovania: vytvorenie fondu na financovanie, v ktorom by sme združili prostriedky zúčastnených subjektov, napr. Mesto Banská Bystrica, Vyšší územný celok, cirkev, prípadne OOCR. Podporenie tohto modelu sa nachádza v § 4 ods. 3b) Zákona 369/1990, v § 7 ods. 1d), e) zákona 583/2004.
4. **Pamiatka je na cudzom pozemku a vlastníka pamiatky nepoznáme** – využitie fondu (bod 3), pričom by boli medzi zúčastnenými subjektmi zmluvne dohodnuté podmienky realizácie opravy alebo rekonštrukcie. V prípade rekonštrukcie by bolo potrebné dohodnúť aj majetkovo – účtovné záležitosti.

Problematika vlastníctva vojnových hrobov a iných pietnych symbolov súvisí aj s prevodom majetku, kedy Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky v súvislosti s nadobudnutím účinnosti zákona neodovzdávalo jednotlivým obciam agendu vojnových hrobov. Vojnové hroby prešli do majetku obcí zákonom č. 138/1991 Zb. o majetku obcí.

4. Obnova pamiatok

Ekonomický ukazovateľ

Výdavky na opravu umeleckých diel, ktoré síce stoja na pozemkoch mesta, ale nie sú v jeho majetku, môže kontrola (NKÚ, HK,...) na základe zákona č. 357/2015 Z. z. o finančnej kontrole a audite považovať za neefektívne nakladanie s verejnými prostriedkami.

Právny pohľad

Zákonom č. 518/1990 Zb. z 22. novembra 1990 o prechode zakladateľskej alebo zriaďovateľskej funkcie národných výborov na obce, ústredné orgány štátnej správy a orgány miestnej štátnej správy prešla zriaďovateľská pôsobnosť na Mesto Banská Bystrica

Podľa zákona č. 138/1991 Zb. o majetku obcí § 2 ods. 2 *“Veci, ku ktorým patrilo právo hospodárenia štátnym podnikom, rozpočtovým, príspevkovým organizáciám a drobným prevádzkarňami národných výborov, 6) ku ktorým prešla zakladateľská alebo zriaďovateľská funkcia na obec podľa osobitného predpisu, 7) prechádzajú z majetku Slovenskej republiky do vlastníctva obce, na území ktorej sa nachádzajú. Obce si vzájomné práva a povinnosti upravujú zmluvne.”*

Podľa ustanovenia zákona č. 138/1991 Zb. o majetku obcí § 2 ods. 7 *“Veci a majetkové práva podľa odsekov 1, 2 a 5 nadobúda obec dňom účinnosti tohto zákona.”*

Povinnosť starostlivosti o pamiatky nám ukladá aj znenie § 4 ods. 3 zákona č. 369/1990 Z. z. o obecnom zriadení: Obec pri výkone samosprávy najmä pism. f) *“zabezpečuje výstavbu a údržbu a vykonáva správu miestnych komunikácií, verejných priestranstiev, obecného cintorína, kultúrnych, športových a ďalších obecných zariadení, kultúrnych pamiatok, pamiatkových území a pamätihodností obce”*

5. Financovanie obnovy

Financovanie obnovy pamiatok z pozície mesta nie je jednoduché. Samotné mesto a príslušné mestské organizácie majú možnosť čerpať financie:

- z rozpočtu mesta (v tomto prípade mesta Banská Bystrica – priamo na opravu a údržbu).
- z dotačných prostriedkov samosprávy vlastníkom v zmysle VZN V súlade s § 14 ods. 3 zákona o ochrane pamiatkového fondu a VZN Mesta Banská Bystrica č. 4/2010 o evidencii pamätihodností: Mesto môže utvárať zdroje na príspevky vlastníkom na záchranu a obnovu pamätihodností a kultúrnych pamiatok nachádzajúcich sa na území mesta. Sú prideľované žiadateľom prostredníctvom Komisie pre pamätihodnosti mesta, následne Komisie MsZ pre kultúru, informatiku, mestskú kroniku a ZPOZ.
- na základe zákona 150/2005 Z. z. o vojnových hroboch vo forme príspevku – päťnásobok minimálnej hodinovej mzdy na každý vojnový hrob alebo vo forme mimoriadneho príspevku
- z iných zdrojov, napr. Fond na podporu umenia a iné.

6. Príklady obnovy v Banskej Bystrici

Mesto Banská Bystrica postupne pristupuje k obnove výtvarných diel vo verejnom priestore, čím zvyšuje kvalitu životného prostredia obyvateľov mesta. Výtvarné diela dodávajú verejnému priestoru kultúrny rozmer a zachovávajú identitu miesta.

Obr. 4: Obnovenie výtvarného diela Mobil výtvarníka Michal Kerna na banskobystrickom sídlisku v roku 2017 (zdroj: mesto Banská Bystrica)

Obr. 5: Pomník 48 neznámych a 12 menovaných Československých vojakov – legionárov 1. svetovej vojny pred a po obnove v roku 2008 - 2009 (zdroj: mesto Banská Bystrica)

7. Záver

Banský Bystrica s jej vyše 760. ročnou históriou nesporne patrí k významným slovenským mestám. Jej pestré dejiny kopírujú vývoj nášho územia. Pri problematike výtvarných diel treba konštatovať, že táto problematika zahŕňa rôznorodé aspekty, ktoré často pôsobia protichodne. Samospráva, ktorá si uvedomuje vážnosť významu výtvarných diel – pamätníkov pre identitu mesta musí tieto bariéry prekonávať a hľadať riešenia, ktoré sú často kompromisné.

V praxi by prospelo zjednodušenie kompromisného riešenia na umožnenie finančnej podpory resp. participácie na údržbe a ochrany pamätníkov zo strany mesta aj v tom prípade ak sú tieto umelecké diela cudzím vlastníctvom. Ich pôsobenie vo verejnom priestore ovplyvňuje verejnú mienku a kvalitu životných podmienok pre širokú verejnosť.

„Charakter i poslanie umeleckých diel v Banskej Bystrici zachytáva širokú škálu možností – od ideologicky motivovaných pamätníkov a pomníkov, cez autorské umelecké diela, až po detské ihriská v parkoch a priestoroch určených na oddych. Ich zverejňovaním upozorňujeme na umelecké hodnoty,

ktoré v meste existujú. Pre svoje zachovanie potrebujú starostlivosť tak vlastnej podstaty ako aj prostredia, v ktorom sa nachádzajú. Vzťah k nim je možné nadobudnúť iba poznaním.“ [3]

Bibliografia

- [1] BANSKA BYSTRICA: Pracovná verzia materiálu Zásady umiestňovania, prezentácie a ochrany pomníkov, pamätníkov, pamätných tabúl a výtvarných diel na území mesta Banskej Bystrice, 2017
- [2] Mestský úrad Banská Bystrica
- [3] KUBIČKOVÁ, Klára: Umenie vo verejnom priestore Banskej Bystrice – vzťah k umeniu možno nadobudnúť iba poznaním. Banská Bystrica: Spolok architektov Slovenska, 2012. (informačný bulletin)

The issue of restoration of artworks in the public space and care of war symbols in Banska Bystrica

Jana Pelikánová

Department of Culture, Sport and Tourism, Municipal Authority of Banska Bystrica, Československej armády 26,
974 01 Banska Bystrica, jana.pelikanova@banskabystrica.sk

Abstract

Most of the sculptural realizations in the public space of the city remained without the owner after 1989, therefore, there is no complete evidence of the works of art today. Banska Bystrica, with its 760th anniversary, undoubtedly belongs to important Slovak towns. Her history is copying the development of our territory. When it comes to artworks, it should be noted that this problem involves a variety of aspects that often act oppositely. Municipality, aware of the importance of artworks for city identity, must overcome these obstacles and seek solutions that are often compromised.

The town of Banska Bystrica has been involved in the passportation of artworks in the public space, whereby property relations could be resolved in order to solve the care and protection of these objects.

Key words: artworks, public space, Banska Bystrica

Cintoríny Bardejova a ich miesto v systéme zelene sídla.

Dr. Ing. Peter Demčko

Bardejovský podnik služieb BAPOS, mestský podnik, Štefánikova 786, 085 01 Bardejov.
pdemcko@gmail.com

Abstrakt

Objekty cintorínov a pamätných miest ako významná súčasť verejnej, resp. vyhradenej zelene sídiel si zasluhuje výraznú pozornosť z hľadiska jej tvorby a údržby. V zastavanom území mesta Bardejov a jeho mestských častí sa nachádza viacero cintorínov, ktoré zohrávajú významnú úlohu v urbanistickej štruktúre mesta, systéme zelene sídla, v zaznamenaní a prezentácii histórie Bardejova prostredníctvom hrobových miest a pamätníkov. Spoluvytvárajú takýmto spôsobom pamäť mesta, ale i národa a formujú pozitívny vzťah k histórii a predkom. Súčasný stav cintorínov je výsledkom urbanistického a kultúrno-spoločenského vývoja ľudských sídiel. Kompozičné prvky cintorínov, počnúc od drobnej architektúry, terénu, vodných prvkov až po vegetáciu a mobiliár často nezodpovedajú súčasným požiadavkám a nárokom na takéto pietne miesta. Napriek mnohým problémom v oblasti údržby a obnovy cintorínov existuje značný potenciál premeniť tieto úctyhodné miesta na plnohodnotné priestory, ktoré okrem kultúrno - spoločenských, hygienických a ďalších funkcií budú spĺňať aj požiadavky na plnenie funkcií environmentálnych, krajinárskych a rekreačných tak, aby sa stali nedeliteľnou súčasťou systému zelene mesta Bardejov.

Kľúčové slová : Cintorín, pamäť národa, systém zelene sídla, urbanistická štruktúra, údržba cintorínov

1. Úvod :

"Cintoríny sú miestom odpočinku po fyzickej smrti. Na jednej strane nám pripomínajú vlastnú pominuteľnosť v materiálnom svete, na druhej strane sú aj miestom spomienok a nádeje."

Cintorín by mal byť záhradou, v ktorej nájdeme pokoj a miesto na premýšľanie o veciach minulých ale i budúcich. Preto by mal každý cintorín mať svoju osobitosť vychádzajúcu z okolitej krajiny - mestskej alebo vidieckej s vlastným *genius loci* (duchom miesta). Cintorín môže byť s okolitou krajinou prepojený, alebo uzavretý do seba. Na prepojenie využívame diaľkové pohľady s trvalými alebo premennými dominantami. Pre cintoríny uzavreté vytvárame sieť prvkov vnútri objektu s vlastnou plošno-priestorovou štruktúrou. Tieto ciele je možné dosiahnuť využitím všetkých kompozičných prvkov krajinnej tvorby - vegetáciou, terénom, vodou, malou architektúrou a mobiliárom. Pri tvorbe a manažmente cintorínov musíme mať na pamäti, že tieto objekty sú súčasťou systému zelene sídla s rôznymi funkciami, kultúrno-spoločenskými, výchovnými, hygienickými a rekreačnými. Slúžia nielen pre uloženie ostatkov zosnulých, ale i k rekreácii, zväčša každodennej, krátkodobej. Pre strednú a staršiu generáciu sú prioritné kľudové aktivity (prechádzky, možnosť posedenia, spoločensky žiadúcich kontaktov, starostlivosť o hrobové miesta, apod.), zatiaľ čo pre mladú generáciu pripadajú do úvahy skôr výchovné funkcie (úcta k životu ako takému, hodnotám predkov, apod.).

Úsilie zachovávať hodnotné architektonické prvky pohrebísk, udržiavať hodnotné záhradno-architektonické prvky, najmä vegetačné prvky a prvky drobnej architektúry, realizovať postupnú obnovu nových jedincov stromov (hlavne líniových vegetačných prvkov - alejí) spolu s postupným dopĺňaním a obnovou celkového vybavenia pohrebísk vo vhodnom tvarosloví ale aj údržba trávnatých plôch je trvalou súčasťou celkovej starostlivosti o tieto úctyhodné miesta.

2. Súčasný stav cintorínov v meste Bardejov :

Objekty cintorínov a pamätných miest ako významná súčasť verejnej, resp. vyhradenej zelene sídiel si zasluhuje výraznú pozornosť z hľadiska jej tvorby a údržby. V Bardejove tvoria cintoríny z celkovej výmery mestskej zelene 83 ha plochu približne 11,45 ha, čo predstavuje 13,85 % výmery, pričom cintoríny v mestskej správe zaberajú 11,30 % [1]. Pokiaľ ide o typy týchto objektov z hľadiska

architektonického členenia priestoru, sú zastúpené cintoríny architektonické a parkové (k parkovým cintorínom môžeme zaradiť s určitými výhradami len mestský cintorín), z hľadiska prevažujúcej funkcie (funkcií) sú zastúpené cintoríny a cintoríny s vojnovými hrobmi. Na plochách niektorých cintorínov sa nachádzajú pamätníky z 1. sv. vojny (mestský cintorín a cintorín sv. Anny).

2.1. Cintoríny v Bardejove v správe mestského podniku BAPOS

V zastavanom území mesta Bardejov a jeho mestských častí sa nachádza viacero cintorínov, ktoré zohrávajú významnú úlohu v urbanistickej štruktúre mesta, v zaznamenaní a prezentácii histórie Bardejova prostredníctvom hrobových miest a pamätníkov. Spoluvytvárajú takýmto spôsobom pamäť mesta, ale i národa a formujú vzťah k histórii a predkom. Medzi cintoríny a pietne miesta mesta Bardejov patria tieto objekty :

2.1.1. Cintorín sv. Anny (Obr.1-3.) ovláda kompozične budova kostolíka, ktorá však nie je umiestnená na žiadnej z kompozičných osí hlavných peších ťahov, ale v juhovýchodnom cípe areálu. Hlavný prístupový chodník pre peších bol pôvodne lemovaný tujovou alejou, východnú a severnú hranicu lemuje jaseňová alej, južnú hranicu višňová alej . V blízkosti severnej hranice objektu rastú dva solitérne cenné jedince duba červeného. Prevažnú väčšinu plochy cintorína zaberajú klasické hrobové polia s výnimkou menšieho výseku s nedávno obnovenými hrobmi vojakov z 1. svetovej vojny, ktorý vďaka jednotnej úprave pôsobí kompozične prehľadne a jednoducho. Toto vojenské oddelenie cintorína vznikol v r. 1914. V samostatnom hrobe je napr. pochovaný rakúsko-uhorský nadporučík Antonín Lamich. Vojenské oddelenie bolo v r. 2004 zrekonštruované v jednoduchom tvarosloví kovových krížov. Na centrálnom kríži je nápis, ktorý uvádza, že na tomto cintoríne a ďalších 5 miestach je pochovaných 135 vojakov bývalej rakúsko-uhorskej armády [2]. Areálu chýba výraznejšie použitie vegetačných prvkov najmä na optické zakomponovanie oplotenia, vybavenie malou architektúrou a mobiliárom. V roku 2008 bola realizovaná výmena oplotenia na východnej, západnej a južnej strane hranici objektu. Objekt je pohľadovo prepojený s plochou blízkej verejnej zelene, na ktorej sa nachádza pamätník príchodu cisára Jozefa II. do Bardejova z poslednej tretiny 18. storočia. Tento pamätník, pôvodne osadený na samotnom cintoríne, teraz dominuje ploche verejnej zelene doprevádzaný novou čerešňovou alejou [3].

Obr. 1: cintorín a kostol sv. Anny - pohľad z ulice Kúpeľná

Obr. 2: cintorín sv. Anny – kostol s predpolím hrobového poľa

Obr. 3: cintorín sv. Anny - pamätník postavený pri príležitosti návštevy rakúsko-uhorského cisára Jozefa II. je umiestnený už mimo areálu cintorína a doplnený novou čerešňovou alejou; cintorín sa nachádza v pozadí

2.1.2. Cintorín sv. Michala (Obr.4) na Partizánskej ulici má dva vstupy, jeden zo spomínanej Partizánskej ulice a druhý z ulice Cintorínskej. kompozične objekt ovláda budova kostolíka umiestnená vo východnej časti objektu, vedú k nej hlavné pešie chodníky z betónových dlaždíc, pokračujúce do západnej časti areálu, kde končia a pokračujú len zatrávnenými cestami. Hlavnú časť plochy tvoria klasické hrobové polia s hrobkami, v niektorých miestach prerušené solitérnymi stromami a krami [3].

Spomínané pešie chodníky sú z väčšej časti lemované tujovými alejami, okrem zatrávnených častí. Objektu chýba doplnenie malou architektúrou a mobiliárom, kompozičné zdôraznenie budovy kostolíka, ktorý je v súčasnosti sčasti zakrytý tujovou alejou. Chýba i širšie uplatnenie krov a trvaliek. V rokoch 2009-2010 bola zrealizovaná výmena oplotenia na západnej a južnej hranici objektu. Z významných osobností Bardejova je tu pochovaný napr. Dr. Ján Andraščík (1799-1853),

rímskokatolícky farár, národný buditeľ a spisovateľ, ThDr. Emil Korba (1930-1978), rímskokatolícky farár a ďalší. Časť tohto cintorína je vo vlastníctve Mesta Bardejov, časť vo vlastníctve Rímskokatolíckej cirkvi.

Obr. 4: cintorín sv. Michala s kostolom v strede; tujové aleje doprevádzajú hlavné chodníky v areáli objektu.

2.1.3. Mestský cintorín (Obr. 5-8) je najväčším cintorínom v meste, viditeľný zo sídliska Obrancov mireu. Pozostáva zo staršej časti s objektom obradnej siene a príslušného, neskôr dobudovanej urnovej steny vo forme oporného múru a novšej, rozšírenej časti západne od pôvodného jadra. Novšia časť bola čiastočne realizovaná podľa projektovej dokumentácie z roku 1991 s výnimkou odpočívadiel a výsadby drevín. Podobne ako v predchádzajúcom prípade, i tento objekt má dva vstupy, jeden v staršej a jeden v novšej časti, obidva doprevádzané parkoviskami pre osobné motorové vozidlá. V staršej časti objektu kompozične okrem obradnej siene významne pôsobí teleso vysokého betónového kríža umiestneného v polohe pohľadového zakončenia jedného z hlavných chodníkov. Takmer celú túto časť cintorína lemuje alej z listnatých stromov, okolo obradnej siene rastie tujová a smreková alej. Programovo obohacuje objekt pamätníka na pamiatku vojakov padlých v 1. svetovej vojne, ktorý bol čiastočne obnovený. Rozšírená časť cintorína je už takmer zaplnená taktiež klasickými hrobovými poľami, chýba výtvarné dielo a kruhové odpočívadlá navrhnuté v pôvodnej štúdii. Výtvarné dielo malo byť umiestnené oproti novému, druhému existujúcemu vstupu, ktorý je kompozične zdôraznený oceľovou bránou čiernej farby a kamenným oplatením. Hranicu tejto rozšírenej časti objektu lemuje listnatá alej, tvorená hlavne lipami. V pôvodnej, staršej časti cintorína chýba záhradno – architektonické stvárnenie vstupnej partie okolo obradnej siene a urnovej steny (kolumbária), vybavenie malou architektúrou a mobiliárom. V novšej, rozšírenej časti sa prejavuje nedostatok pôvodne zamýšľaných odpočívadiel (využitie malej architektúry a mobiliáru), absencia pôvodne navrhovaných vegetačných prvkov, rozsiahle hrobové polia síce maximálne využívajú plochu, avšak na úkor prehľadnosti, prevádzkovej dostupnosti a výtvarnej hodnoty, priestor pôsobí monotónne a depresívne.

Obr. 5: mestský cintorín, okolie obradnej siene s kaplnkou vľavo

Obr. 6: mestský cintorín, tujová alej doprevádza hlavný peší ťah objektu, v pozadí ukončuje priehľad betónový vertikálny pamätník s krížom

Obr. 7: mestský cintorín, pamätník vojakom padlým počas 1. sv. vojny nachádzajúci sa v staršej časti cintorína

Obr. 8: mestský cintorín, hodnotná lipová alej pozdĺž severnej hranice objektu

2.2. Cintoríny v Bardejove v správe cirkví a náboženských spoločností

2.2.1. Evanjelický cintorín (Obr.9-10), podobne ako predchádzajúci objekt, vymedzuje utilitárne, neatraktívne oplotenie, a to najmä na severnej a južnej hranici areálu. Západnú hranicu vymedzuje oplotenie zo 70-tych rokov 20. storočia v kombinácii betónových kvádrov a bielych pálených tehál. Objekt je od r. 2012 v správe ECAV (Evanjelickej cirkvi na Slovensku). Architektonickou dominantou cintorína je rodinná hrobka rodiny Oravec umiestnená v blízkosti hlavného chodníka pretínajúceho plochu na dve polovice, lemovaného tujovou alejou. Niekoľko solitérnych listnatých a ihličnatých stromov rastie skôr pri okrajoch objektu, chýba výraznejšie zastúpenie krov, vybavenie malou architektúrou a mobiliárom. Podobne ako v predchádzajúcom prípade, ide o typ cintorína s architektonickou, formálnou pôdorysnou osnovou, pričom väčšinu plochy zaberajú klasické hrobové polia s hrobkami. Predpolie - vstup do objektu z Kelerovej ulice je taktiež riešený symetricky -

trávnatú plochu rozdeľuje široký prístupový chodník z betónovej dlažby pre peších s doprovodnou vegetáciou aleje tuje západnej. V 70-tych rokoch 20. storočia bola nad vstupnou brámkou oceľová strieška, ktorú bolo v 90-tych rokoch kvôli zlému stavebno-technickému stavu nutné odstrániť. História cintorína siaha do konca 17. a začiatok 18. storočia, presný rok vzniku podľa dostupných zdrojov nie je známy, ale s istotou môžeme povedať, že bol založený po uzakonení tolerančného patentu, tzn. po roku 1781. Okrem obmedzujúcich spoločensko-kultúrnych a náboženských okolností boli nemenej významné prírodné danosti lokality - na mieste dnešného cintorína sa nachádzali pred jeho založením ekosystémy vlhkých lúk, snád' i bažín, takže založiť cintorín v takejto lokalite bolo značne náročné v každom ohľade.

Z hľadiska kompozičného cintorínu dominuje spomínaná rodinná hrobka rodiny Oravec, ktorá stojí v dotyku s hlavným peším chodníkom a je viditeľná nielen z rôznych bodov cintorína, ale aj z uličných priestorov lemujúcich cintorín a je výrazným lokálnym urbanistickým identifikačným a orientačným prvkom. Z hrobov významných osobností môžeme spomenúť napr. hrob Prof. MUDr. Jozefa Švába (1916-2005, vykonal 1. transplantáciu obličky u nás), Mateja Slabeya (1861-1924, ev. farár, primátor Bardejova v rokoch 1923-1924), Juraja Kello Petruškina (1844-1898, ev. farár, slov. buditeľ, spisovateľ), Stephan Kéler (1781-1849, otec Belu Kelera, hudobného skladateľa), Anna Kéler Both (1793-1848, matka B. Kelera), a ďalšie hroby [4].

Obr. 9: evanjelický cintorín, oplotenie a vstup do objektu zo 70-tych rokov 20. storočia, hlavný centrálny chodník je doprevádzaný tujovou alejou

Obr. 10: Evanjelický cintorín - rodinná hrobka rodiny Oravec, dominantný architektonický prvok objektu, nachádzajúci sa v dotyku s hlavným centrálnym chodníkom

2.2.2. Cintorín na Kalvárii (Obr.11) už dávnejšie neslúži k pochovávaniu, vytvára predpolie dvojvežovému neorománskemu kostolu na vrchole Kalvárie. Spolu s križovou cestou (14 kaplniek) vytvára urbanisticko-krajinný súbor vo výraznej kompozičnej polohe nad mestom. V svahu pod kostolom je ukrytá kaplnka sv. Márie Magdalény. Z plošiny pred kostolom je nádherný výhľad na Bardejov a okolie. V hrobke pod kostolom je pochovaný tvorca a zakladateľ Kalvárie Eduard Kaczvinszky. Súbor kalvárie bol postavený v r. 1869. V rokoch 1920-1921 sa uskutočnila oprava kostola, pretože bol po 1.sv. vojne značne zničený, opravy sa ujal rímskokatolícky farár, apoštolský protonotár a starosta mesta Bardejov Gejza Žebrácky (1951). Okrem iných je tu pochovaný napr. významný kartograf Jozef Homolka (1908), starosta bardejovskej jednoty Orla, tvorca mnohých oltárov kostolov bardejovského okolia Pavol Grešák (1951), a ďalší [5]. V roku 1991 bola na obnovu Kalvárie (lesoparku) spracovaná štúdia, na základe ktorej boli zrealizované zdravotno-pestovateľské zásahy do porastov pod kostolom, vďaka ktorým sa otvoril priehľad na kostol z okolia (os v smere V-Z cez ulice Poštová, Hviezdoslavova). Štúdia navrhovala krajinárske stvárnenie bylinnej podrostovej etáže existujúcich porastov, stvárnenie porastových okrajov vrátane doplnenia krovitou etážou, obnovu ovocného sadu, obnovu povrchu prístupovej cesty, doplnenie areálu drobnou architektúrou a mobiliárom [3].

Obr. 11: Kalvária - v pozadí neorománsky kostol s predpolím cintorína, v popredí jedna z rodinných hrobiek doprevádzajúcich krížovú cestu

2.2.3. Cintorín sv. Jakuba (Obr. 12-13) susedí s areálom nemocnice a v súčasnosti už neslúži pochovávaní. Kompozične mu dominuje budova menšieho kostolíka pri jednom z hlavných chodníkov. Celkový stav objektu nie je najlepší (vrátane jednotlivých hrobiek), pôsobí zanedbaným dojmom, chýba údržba vegetačných prvkov, negatívnym javom sú ruderálne a náletové porasty, ktoré zbytočne zahusťujú drevinné vegetačné prvky a obmedzujú životný priestor niektorým hodnotnejším jedincom. Hlavné chodníky sú sčasti lemované tujovou alejou. Tento objekt si vyžaduje celkovú obnovu, zdravotno – pestovateľské zásahy sú akútne nutné. Cintorín, aj keď už neslúži pôvodnému účelu, spĺňa potenciálne požiadavky na objekt pre krátkodobú kľudovú rekreáciu (možnosť posedenia, prechádzok).

Obr. 12: cintorín sv. Jakuba - výhľad na okolitú krajinu

Obr. 13: cintorín sv. Jakuba, kostolík

2.2.4. Židovský cintorín

Cintorín má významnú výpovednú hodnotu o živote židovskej komunity v Bardejove najmä v období do 2. svetovej vojny. Objekt postráda ucelenú komunikačnú osnovu a vybavenie mobiliárom. Ošetrovanie si vyžadujú vzrastlé stromy v areáli cintorína, najmä mohutné vrbové porasty. Cenná

solitérna lipa v severovýchodnom cípe objektu už bola nedávno ošetrovaná odborne spôsobilou osobou-arboristom.

2.3. Plošná výmera cintorínov v Bardejove

Rozsah plôch zelene areálov cintorínov mesta Bardejov v správe mestského podniku BAPOS

Tab. 1 [1]

Cintoríny	
Názov pohrebiska	Plocha areálu (m ²)
Mestský cintorín Bardejov	54 234,60
Cintorín Sv. Anny	5 216,00
Cintorín Sv. Michala	11 567,00
Cintorín Dlhá Lúka	10 998,20
Cintorín Bardejovská Nová Ves	9 632,20
Cintorín Bardejovský Mihaľov	1 986,00
Pohrebiská mesta Bardejov spolu (m²) :	93 634,00

Rozsah plôch zelene areálov pohrebísk mesta Bardejov v správe cirkví a náboženských spoločností

Tab. 2 [6]

Cintoríny	
Názov pohrebiska	Plocha areálu (m ²)
Evanjelický cintorín	6 594,00
Cintorín na Kalvárii	2 215,00
Cintorín sv. Jakuba	5 858,00
Židovský cintorín	6 145,00
Pohrebiská v správe cirkví v Bardejove spolu (m²) :	20 812,00

Celkový rozsah plôch areálov pohrebísk mesta Bardejov

Tab. 3 [1], [6]

Pohrebiská v správe m.p. BAPOS aj v správe cirkví a náboženských spoločností	Celková plocha areálov (m ²)
Celková výmera pohrebísk	114 446,00

Osobitnú pozornosť si zaslúži Pamätník Holokaustu 2. sv. vojny na Mlynskej ulici s výmerou 446 m², ktorý je zapísaný v Zozname svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO. Objekt je oplotený a prístupný verejnosti počas návštevných hodín. Objekt má formu náznakovej architektúry pripomínajúcej pôvodné domy s vnútorným nádvorím, v ktorom sa nachádzajú pamätne tabule s menami židov, ktorí zahynuli v koncentračných táboroch.

Ďalším dôležitým pamätníkom je pamätník vojakov padlých počas 2. sv. vojny na ul. Dlhý rad, niekoľko sto metrov od predchádzajúceho objektu. Dominuje mu socha ženy, doplnkovú funkciu zohráva kanón z vojnového obdobia.

2.4. Problémové okruhy vyskytujúce sa pri údržbe cintorínov v Bardejove

- príliš malé odstupy medzi jednotlivými hrobmi komplikujú údržbu vegetačných prvkov, najmä trávnatých plôch, kosenie je časovo veľmi náročné
- nekvalitne zrealizované betónové či dláždené spevnené plochy lemujúce hrobové miesta vo väčšom rozsahu sú náročné na opravu a prispievajú k neuspokojivému výtvarnému výrazu, ale aj k zvýšenému riziku úrazu pri pohybe medzi hrobovými miestami
- opakujúce sa problémy s likvidáciou umelých kytíc a ozdôb
- sťažnosti obyvateľov týkajúce sa poškodzovania hrobov koreňovou sústavou drevín, alebo ich olistením, najmä pri drevinách napadnutých chorobami a škodcami
- najmä u starších architektonicky riešených cintorínov problematická údržba okrajových, ťažko dostupných častí cintorína pozdĺž oplotenia

2.5. Konceptné zámery obnovy cintorínov v Bardejove

- revitalizovať **cintorín sv. Jakuba**, ktorý už neslúži k pochovávaniu, avšak svojou polohou blízko centra a pokojnou atmosférou môže plniť v primeranej miere rekreačné funkcie (pasívna rekreácia, posedenie, prechádzky, apod.). Predpokladom na splnenie tejto úlohy je spracovať v prvej fáze štúdiu využitia a celkovej obnovy s návrhom výtvarného, kompozičného (vegetačné prvky) a stavebno – technického riešenia vrátane malej architektúry a vybavenia. Pri revitalizácii by sa v plnej miere mali využiť existujúce hodnotné dreviny. V súčasnosti je nutné realizovať sanačné práce (odstránenie poškodených, náletových drevín, prebierky porastov, odstránenie splaňujúcich ruderalných druhov, atď.) a vykonávať aspoň základnú údržbu na úrovni technologického minima.
- revitalizovať **cintorín sv. Michala**, ktorý stále slúži k pochovávaniu, avšak svojou polohou blízko centra a pokojnou atmosférou môže podobne ako prechádzajúci objekt plniť v primeranej miere pasívne rekreačné funkcie. Pri revitalizácii by sa v plnej miere mali využiť existujúce hodnotné dreviny. Existujúce tujové aleje postupne boli sčasti odstránené najmä zo zdravotných dôvodov, preto je potrebné spracovať štúdiu kompozičného riešenia vegetácie a drobnej architektúry. V súčasnosti je nutné realizovať sanačné práce (odstránenie poškodených, náletových drevín, prebierky porastov, odstránenie splaňujúcich ruderalných druhov, atď.).
- pri rozširovaní **mestského cintorína** dôsledne dodržať schválenú projektovú dokumentáciu vrátane odpočívadiel, malej architektúry a vegetačných prvkov, doplniť výtvarné dielo vo vstupnej časti (horný, novší vstup), dotvoriť okolie obradnej siene a kaplnky v staršej časti cintorína tak, aby vytváralo ich dôstojný rámec. Pretože klasický spôsob pochovávania je príliš náročný na plochu, uprednostňovať do budúcnosti vytváranie hrobových polí so zjednoteným architektonickým výrazom v trávinatej ploche (rovnaký typ náhrobných kameňov namiesto v súčasnosti uplatňovaných mohutných hrobiek), čím by sa zvýšila výtvarná hodnota pietneho priestoru, zjednodušila jeho údržba a v neposlednom rade znížili obstarávacie náklady na zriadenie hrobového miesta. Ošetriť existujúcu hodnotnú lipovú alej lemujúcu ulicu pozdĺž cintorína (odstránenie náletových drevín), dotvoriť priekopu pod cintorínom vhodnou doprovdnou zeleňou. [7].
- kompozične dotvoriť **cintoríny sv. Anny** - vybavenie mobiliárom a drobnou architektúrou. Existujúce duby a jasene boli arboristickým spôsobom ošetrené, takáto odborná starostlivosť je žiadúca aj v budúcnosti. Dôležitou úlohou je kompozične nahradiť z väčšej časti odstránené tujové aleje pozdĺž hlavného chodníka. [7].
- **evanjelický cintorín** - pre obnovu tohto cintorína bola spracovaná štúdia obnovy v roku 2011, ktorá navrhuje celkovú výmenu oplotenia vrátane vstupnej brány, obnovu existujúceho centrálného chodníka a jeho doplnenie o nové spevnené plochy s novými prírodnými povrchmi. Pohľadovým zakončením tejto hlavnej kompozičnej osi cintorína by tvoril altánok pre posedenie vo východnej časti cintorína. Vo vstupnej časti objektu by vznikol prvok urnovej steny vzhľadom na rastúce požiadavky ukladať pozostatky zosnulých do urien. Navrhované oplotenie západnej hranice cintorína takto obohatí takto viacúčelový prvok drobnej architektúry plniaci nielen výtvarné a hygienické, ale i utilitárne funkcie. Štúdia

počíta s maximálnym zachovaním existujúcej drevinnej vegetácie, hlavne cenného jedínca dubu letného a líp malolistých. Mesto Bardejov zadalo pre riešenie parkovacích miest v okolí tohto cintorína spracovanie projektovej dokumentácie parkovacích miest, ktoré by vznikli formou šikmého státia v uliciach lemujúcich cintorín z južnej a severnej strany. Dôležitým prvkom týchto parkovacích miest bude navrhovaná alej, čím sa zatraktívnia aj uličné priestory susediacich ulíc. [8]

- **Kalváriu** zmeniť na lesopark (parkový les) zatraktívnením porastových okrajov (doplnenie krovitých druhov), využitím podrastového efektu pôvodných druhov trvaliek, vložením vhodnej programovej náplne (prechádzky, púte, možnosť posedenia s výhľadom na panorámu mesta) a doplnením malou architektúrou a mobiliárom. K naplneniu týchto cieľov je potrebné zmeniť hospodársky spôsob na skupinovito – výberový, ktorý vytvára výškovo a vekovo členitý porast, atraktívnejší pre užívateľov, ako existujúci porast výškovo a vekovo nivelizovaný. [9]
- komplexne riešiť obnovu **Židovského cintorína**. Existujúce dreviny (lipa) boli sčasti ošetrované odborne spôsobilou osobou - arboristom. Ochrana si zasluhujú najmä hodnotné jedince líp. V budúcnosti je nutné zabezpečiť bežnú údržbu trávnatých plôch, obnoveného oplotenía, vybavenie mobiliárom, doplnenie vegetačnej bariéry pozdĺž oplotenía, založenie komunikačnej siete.

3. Odporúčania a postrehy pre riešenie problematiky obnovy cintorínov v Bardejove vyplývajúcich z platných dokumentov Mesta Bardejov a poznatkov správcu verejnej zelene

- Doplniť pietne areály mobiliárom a vybavením - lavičky, odpadkové koše, stojany na bicykle, apod.
- Vybaviť pietne areály modernými informačnými systémami (orientačné tabule, informácie o hrobových miestach, histórii objektu, apod.)
- Doplniť pietne areály drobnou architektúrou (altánky, pergoly, apod.) a obnovovať existujúce prvky, najmä oplotenie (mestský cintorín)
- Obnovovať a dopĺňať líniové vegetačné prvky – aleje zároveň so zmenou druhovej skladby (súčasná druhová skladba často nevhodná – tuja)
- Pri obnove objektov využívať druhovú skladbu drevín a bylín zodpovedajúcu charakteru objektu, možnostiam údržby a meniacim sa klimatickým podmienkam
- Vo väčšej miere využívať pri obnove pietnych areálov terénne modelácie tam, kde je to možné a účelné (urnové steny, oddelenie hrobových polí, apod.)
- Pri obnove využívať vo väčšej miere vodné prvky, bodové (fontánky, pítka) a líniové (vodné potôčiky) a plošné - tam, kde to priestorové a ďalšie podmienky umožňujú (vodné plochy)
- Vykonávať dlhodobú osvetu (úloha pre samosprávu, správcu cintorínov, projektantov, apod.) v zmysle zmeny prístupu k forme stvárnenia hrobových miest – intenzívnejšie využitie drevinných, bylinných, resp. kombinovaných vegetačných prvkov na hrobových miestach, prípadne povrchy hrobových miest zatravnené. Týmto zmenami sa môže zvýšiť podiel biologicky aktívneho povrchu, čím sa zlepši vodný režim a hospodárenie s dažďovou vodou, ako aj mikroklimatické podmienky nielen na samotnom cintoríne. Plochy cintorínov zaberajú podstatnú časť verejnej a vyhradenej zelene sídiel, preto zväčšenie biologicky aktívneho povrchu na cintoríne môže zlepšiť nielen mikroklimatické pomery, ale i architektonický výraz objektu a súčasne zjednodušiť údržbu vegetačných prvkov
- Pri obnove cintorínov postupovať vždy podľa schválenej projektovej dokumentácie, ktorá má byť spracovaná v požadovanej kvalite a stupni podrobnosti, pričom nezanedbávať vegetačné prvky
- Už počas spracovania dokumentácie spolupracovať a zapracovať pripomienky nielen vlastníka a správcu objektu, ale i verejnosti a nájomníkov hrobových miest, využívať metódu participácie verejnosti vrátane odborných i občianskych iniciatív (napr. forma mestských zásahov)

4. Záver :

Ako uvádza i „Konceptia rozvoja verejnej zelene v meste Bardejov na roky 2012-2020“, medzi súčasné obmedzenia a hrozby v starostlivosti o zeleň (teda aj zeleň cintorínov) patrí okrem iného nedostatočné funkčné vymedzenie programovej náplne verejnej zelene, finančné poddimenzovanie údržby verejnej zelene, nedostatočné investície pre jej rozvoj, ľudské zdroje (kvantitatívny a kvalitatívny aspekt), nedostatočná pozornosť významu verejnej zelene na rozhodovacej úrovni, klimatické a geografické podmienky a vandalizmus [7]. Pokiaľ ide o ľudské zdroje, je nutné zvýšiť počet kvalifikovaných pracovníkov priamo vykonávajúcich údržbu zelene (kvantitatívny aspekt) aspoň na úroveň 1 pracovník / 1 ha plochy zelene, chýba minimálne 1 pracovník s arboristickým zameraním (s potrebným certifikátom), schopný ošetrovať dreviny vrátane prác v korune stromov. Kvalitatívny aspekt by sa mal prejavovať v investovaní do permanentného vzdelávania a zvyšovania kvalifikácie pracovníkov. Taktiež je nutné zlepšiť technologické vybavenie najmä pre ošetrovanie drevín vrátane ochrany proti chorobám a škodcom. V tejto oblasti je nutné reagovať aj na klimatické zmeny napr. výberom rastlinného sortimentu drevín a bylín. S tým súvisí aj potreba zmeny prístupu k spôsobu povrchových úprav hrobových miest, u ktorých je vzhľadom na postupné vysušovanie mestskej krajiny nutné uprednostňovať povrchy biologicky aktívne (vegetačné prvky v rôznej forme), ktoré môžu výrazným spôsobom zlepšiť mikroklimatické podmienky a hospodárenie s dažďovou vodou v sídlach. Plochy cintorínov zaberajú často značné plochy v zastavanom území, preto každý pozitívny posun v tejto oblasti manažmentu krajiny má veľký význam. Ďalším benefitom takýchto zmien by bola zvýšená výtvarná hodnota pietnych miest, zvýšenie ich rekreačného potenciálu a v neposlednom rade i zjednodušenie údržby o tieto vzácne miesta.

Bibliografia

- [1] Demčko Peter : Rajonizácia kosenia plôch udržiavaných mestským podnikom BAPOS. Bardejov, 2017. str. 17,22,25
- [2] Drobňák Martin : Vojnové cintoríny v meste Bardejov. In : Klub vojenskej histórie. Elektronický časopis. Zdroj : www.klubvojenskejhistorie.sk
- [3] Gaňo Martin, Demčko Peter : Generel zelene mesta Bardejov. Palladio – projekt. Bardejov, 2006. str.22,27,36
- [4] Antony Viliam : Zoznam hrobov významných osobností Bardejova na evanjelickom cintoríne. Zdroj : pracovný materiál Cirkevného zboru ECAV Bardejov. str.1
- [5] Zdroj : rkfubardejov.sk/kostoly-a-kaplnky/kalvaria
- [6] Zdroj : www.katasterportal.sk
- [7] Serečun Mikuláš, Šoltés Juraj, Petrík Štefan : Konceptia rozvoja verejnej zelene v meste Bardejov na roky 2012 - 2020. Mesto Bardejov 2012. str.12,14
- [8] Demčko Peter : Štúdia obnovy evanjelického cintorína v Bardejove. Bardejov, 2011.
- [9] Žiaran Jozef a kol. : Územný plán mesta Bardejov. ARKA, spol. s.r.o. Košice, 2007. Výkres č. 2 Ochrana prírody a tvorba krajiny

The cemeteries of Bardejov city and their role in the city greenery system.

Dr. Ing. Peter Demčko

Bardejov city enterprise of public services BAPOS, Štefánikova 786, 085 01 Bardejov, Slovakia.
pdemcko@gmail.com

Abstract :

The objects of the cemeteries and memorial sites as an important part of public greenery, deserves considerable attention in terms of its design process and maintenance. There are several cemeteries in Bardejov residential area and in its urban areas that are playing an important role in the city's urban structure including the system of the greenery, recording and presentation of the history of Bardejov through graves and monuments. Together, they create a memory of the city, but also of the nation, and they form a positive relationship to the history and ancestors.

The current state of the cemeteries and memorials is the result of the urban, cultural and social development of human settlements. The compositional features of the cemeteries, ranging from small architecture, terrain, water elements all the way to vegetation and furnishings, often don't fulfill the current demands and requirements of such sacred places.

Despite many problems in the field of maintenance and restoration of cemeteries, there is considerable potential to turn these honorable places into useful spaces that, in addition to cultural, social, hygienic and other functions, will also meet the requirements of environmental, landscape and recreational functions to become an integral part of public green spaces of Bardejov.

Key words: Cemetery, memory of the nation, city greenery system, urban structure, maintenance of cemeteries

Prvky místní identity v městském veřejném prostoru

Ing. arch. Blažena Hubáčková, Ph.D., Ing. arch. Petr Hubáček, Ph.D.

Vysoké učení technické v Brně, Fakulta stavební, Veveří 90, 602 00 Brno
hubackova.b@fce.vutbr.cz, hubacek.p@fce.vutbr.cz

Abstrakt

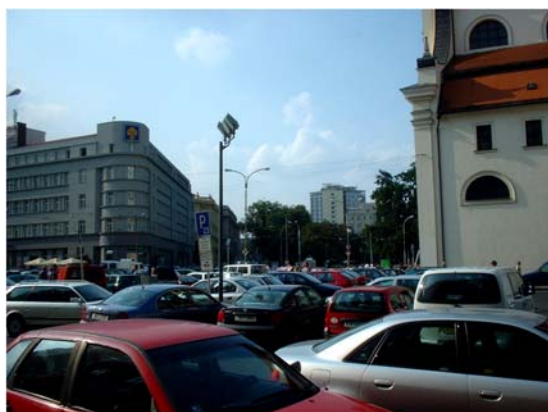
Vývoj lidských sídel v čase a v konkrétním prostoru vtiskl každé urbanizované lokalitě neopakovatelný svébytný výraz. V obraze sídla lze pozorovat vrstvy či etapy, ve kterých se vývoj obce nebo města odehrával. Jednotlivé vývojové etapy nesou rovněž otisky osobností, které nějakým způsobem v rozvoji sídla zanechaly svoji stopu. Mnohdy jsou rovněž připomínány významné zlomové události, děje, skutky nebo příběhy. Je dobře, že společnost v rámci kontinuity paměti místa zaznamenává tyto dobové otisky osobností a příběhů také ve formě hmotných vizuálních prvků ve veřejném prostoru. Tím se stávají tyto významné stopy minulosti součástí paměti místa, součástí lokální identity i připomínkou, někdy i mementem pro další generace.

Klíčová slova: místní identita, veřejný prostor, prvky genia loci, memoriální objekty

1. Úvod

Procházíme-li městem, ve kterém jsme poprvé nebo se do něj po letech opět vracíme, obvykle zamíříme do historického jádra, které je charakterizováno centrálním veřejným prostranstvím. Tím bývá náměstí, někdy lemované loubím okolní zástavby, vertikála věže kostela, objekt radnice a další významné historické objekty. Po prohlídce obvykle usedneme do stínu na lavičku, pročitáme propagační tiskoviny, které jsme obdrželi v informačním centru a necháme na sebe působit místní atmosféru, vnímáme genia loci a postupně si utváříme či doplňujeme mentální mapu místa a ukládáme ji do své mysli. Naše prožitky jsou ovlivňovány nejen urbanistickým interiérem, tedy prostorem, vymezeným průčelími okolních budov (parterem), ale i všemi prvky malé architektury, městského mobiliáře a objekty výtvarného umění, které nás obklopují.

2. Proměna Moravského náměstí v Brně

Obr. 1, 2: Část Moravského náměstí v Brně byla nedávno zcela zahlcena parkujícími auty. Chodci mezi nimi klíčkovali a neměli prázdňý důvod se zde zdržovat, protože atmosféra místa byla tristní a skličující. Pohled na okolní veřejné budovy byl možný pouze přes plechové střechy automobilů. Statická automobilová doprava zde zcela dominovala.

Moravské náměstí je jedno z nejvýznamnějších veřejných prostranství ve městě Brně. Jeho část, vymezená budovami Nejvyššího správního soudu, kostelem sv. Tomáše a Místodržitelským palácem byla oproštěna od přemíry parkujících aut a přeměněna ve prospěch chodců podle návrhu architekta **Petra Hrůši** (*1955), který do nově upravené plochy náměstí navrhl umístit několik výtvarných prvků, inspirovaných čtyřmi ctnostmi, jakými jsou: spravedlnost, prozíravost, mírnost (umírněnost) a odvaha.

Obr. 3, 4: Symbol prozíravosti představuje bronzový model historického tvaru města z roku 1645 z doby obléhání Brna švédskými vojsky. Spravedlnost představuje netradičně pojatá socha postavy, zvedající těžký kvádr (autor: akademický sochař **Marius Kotrba**, *1959 - †2011). Podle slov autora díla „Spravedlnost je záležitost těžká, a zároveň křehká. Je údajně v rukou těch, kteří vládnou na zemi. Figura Spravedlnosti nevládne, ale potýká se. Na první pohled ztuhá, ale pak hmotu kvádru jen lehce přidržuje a vybalancovává. Proud vody ji zespodu jakoby nadzvedává, někdy zlehka, jindy silou.“

Obr. 5, 6 : Symbolem mírnosti či umírněnosti je na ploše náměstí vodní prvek ve formě nízké **obdélníkové kašny** s klidnou vodní hladinou s možností dynamického režimu fontány. Kašna příznivě upravuje mikroklima v okolí a nabízí i posezení na jejím obvodu a tím i přímý kontakt s vodou. Poslední ctnost - odvahu představuje **jezdecká socha markraběte Jošta (Obr. 6).**

Jošt (*1351 - †1411) byl starší moravský markrabě z dynastie Lucemburků (1375 - 1411), Lucemburský vévoda (1388 - 1411), Braniborský kurfiřt (1397 - 1411) a Římsko-německý král (1410 - 1411). Patřil k nejvýznamnějším politikům, kteří se kdy na Moravě narodili a působili. Jošt byl synovcem českého krále a římského císaře Karla IV.

V soutěži na jezdeckou sochu markraběte Jošta Moravského (též Lucemburského), která doplnila předchozí symboly ctností zvítězil sochař **Jaroslav Róna (*1957)**. Socha, vysoká 8 metrů byla odhalena 28.10.2015 (**Obr. 6, 7, 8, 9**). Sochař v umělecké nadsázce prodloužil proporce koně a bronzovou sochu umístil zcela bez soklu přímo na základy v úrovni okolní dlažby. Chodci tak mohou procházet volně jako branou mezi nohama koně libovolným směrem. Přes původní rozpaky se dá říci, že si Brňané na nekonvenční Rónovu sochu, které autor věnoval dva roky práce již zvykli. Autor považuje brněnskou instalaci jezdecké sochy za svoje doposud nejvýznamnější dílo. Důležitý byl pro něj i pražský pomník Franze Kafky. Róna rád překvapuje novým řešením klasických témat. Odvahu navrhl tak, aby byla něčím mezi sochou a architekturou.

Obr. 7

Obr. 8

Obr. 9

3. Výtvarné prvky na Náměstí Svobody v Brně

Obr. 10: Kašna na Náměstí Svobody

Obr. 11: Detail bronzových prstenců

Na ploše upraveného Náměstí Svobody (autoři úprav Ing. Vlastimil Novák, architekti Tomáš Rusín, Ivan Wahla) jsou instalovány dva vodní prvky. Jedním je válcovitá bronzová kašna s vnitřním prostorem ve tvaru kulové úseče, osazené vodními tryskami s počítačem řízenými variantními programy (**Obr. 10**). Druhým prvkem je bronzové pítko (**Obr. 12**) s korespondujícím tvarovým řešením. U obou prvků jsou použity bronzové prstence s litými verši Jana Skácela. Autory jsou architekti **Ladislav Kuba** (*1964) a **Tomáš Pilař** (*1963).

Obr. 12: Bronzové pítko s verši Jana Skácela

Obr. 13: "Brněnský orloj" na Náměstí Svobody

Dalším výtvarným počinem bylo umístění "Brněnského orloje" ve tvaru vertikální černé kamenné plastiky o výšce 6 metrů (**Obr. 13**). Oficiální představení "orloje" bylo 18. září 2010 u příležitosti 365. výročí odolání Brna proti švédskému obléhání za třicetileté války. Tvarově připomíná projektil, ale

Brňané vymysleli další alternativní pojmenování. Původní smysl slova "orloj" dílo sochaře **Oldřicha Rujbra** a architekta **Petra Kameníka** nenaplnuje, je spíše multifunkčním hodinovým strojem. Čas je pro běžného pozorovatele obtížně zjistitelný a návštěvník pracně hledá tento údaj na otáčivých horních dílech. Atrakcí je systém složitých mechanismů uvnitř plastiky, umožňující přehrání melodie na zvonkohru a poté vypuštění skleněné kuličky v barvách Brna, kterou je možno v jednom z otvorů zachytit a odnést domů jako suvenýr. Vzhledem k problematickému naplnění primární funkce díla nechal nynější primátor instalovat na stožár poblíž orloje klasické městské venkovní trojboké hodiny.

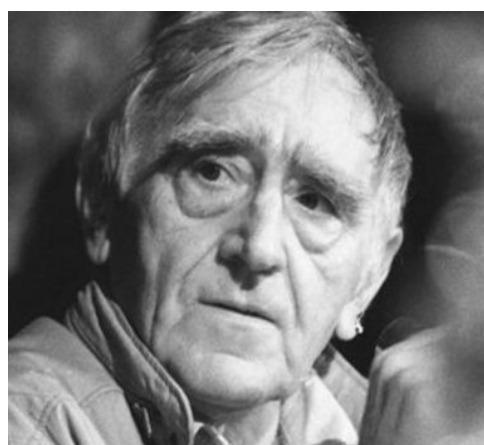
4. Pocta básníku Janu Skácelovi

Brněnský básník Jan Skácel (*1922 Vnorovy - †1989 Brno) byl představitelem poezie inspirované moravským folklórem, básníkem ticha a pokory, básníkem s tématy venkovského prostředí, sepětí člověka s přírodou, oproštění od moderního světa a chaosu. Například jeho báseň "Modlitba za vodu" byla Jiřím Pavlicou a skupinou Hradišťan zhudebněna a zpopularizována pod názvem "Voda".

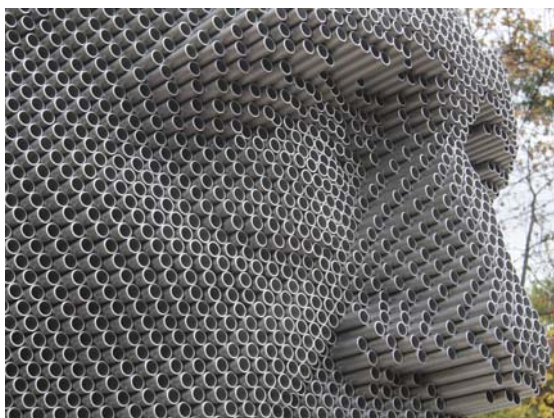
Magistrátem statutárního města Brna vypsanou soutěž na památník Jana Skácela obeslalo 44 výtvarníků. V soutěži zvítězil návrh akademického sochaře **Jiřího Sobotky** (*1955) svým řešením portétní busty z 3600 kusů nerezových trubek o délce 45 cm. Dílo je přes 2 metry vysoké a spočívá na pískovcovém podstavci s vysekanými texty na každé ze čtyř stran: DĚTSTVÍ, KRAJINA, TICHŮ, SMRT. Dílo je umístěno ve svahu pod hradem Špilberk.

Obr. 14: Portrétní busta básníka

Obr. 15: Básník Jan Skácel

Obr. 16: Detail tváře

Obr. 17: Pozorovatel může ztotožnit svůj pohled s pohledem busty básníka a to doslova jeho očima

5. Pocta T. A. Edisonovi

Obr. 15: Dílo při nočním osvětlení

Obr. 16: Stanoviště díla je před OD Centrum

Památník ve formě shluku několika žárovek byl realizován na počest amerického vynálezce T. A. Edisona (*1847 - †1931), který se zasloužil o technologii výroby elektrické žárovky a o elektrické osvětlení prvního divadla v Evropě a to divadla Na hradbách v Brně roku 1882. Památník spočívá na betonovém podstavci a tvoří jej několik propletených žárovek z nerezového drátu. Autorem je **Tomáš Medek** (*1969) z Fakulty výtvarných umění VUT v Brně. Socha je osazena na prostranství v blízkosti divadla Na hradbách před obchodním domem Centrum.

6. Kameny zmizelých

Mezi memoriální prvky ve veřejném prostoru patří například i "Stolpersteine", což jsou kamenné dlažební kostky 10 x 10 cm z mosaznou tabulkou, které mají připomínat oběti nacistické zvěle za 2. světové války. Kostky jsou zapuštěny do úrovně okolní dlažby a na mosazné horní ploše jsou gravírováním uvedeny údaje, připomínající osobnost, která v minulosti na daném konkrétním místě působila či bydlela. Tím, že pozorovatel sklání hlavu k zemi, aby se seznámil s textem na tabulce, projevuje mimoděk svoji úctu a respekt. První "Stolperstein" osadil německý umělec Gunter Demnig v roce 1992 před radnicí v Kolíně nad Rýnem. Demnigova myšlenka získala od té doby všeobecnou podporu a dnes se nacházejí tyto drobné memoriální pietní prvky na chodnicích měst v mnoha státech Evropy.

Obr. 17 : Příklad: Kameny zmizelých v Ostravě /foto jagro/

7. Závěr

Přístup veřejnosti k instalaci děl výtvarného umění ve veřejném prostoru bývá často ambivalentní. Jedni zpochybňují společenskou objednávku či zadání soutěže, druzí instalované dílo kritizují, třetí poukazují na nehospodárně vynaložené prostředky, jiní vymýšlejí alternativní, rádoby vtipný název.

Tak například symbol spravedlnosti na Moravském náměstí před Nejvyšším správním soudem (**Obr. 4**) si vysloužil název "Exekutor, zabavující pračku", symbol odvahy - jezdecká socha před Místodržitelským palácem (**Obr. 7, 8, 9**) připomíná některým žirafu, jiným vadí, že po kamenech zmizelých se šlape, tatáž výtka platí i o kašně na Náměstí Svobody; zde se šlape po verších básníka Jana Skácela na bronzových mezikružích kolem kašny (**Obr. 10**) i kolem pítka (**Obr. 12**). Mezikruží jsou smáčena vodou z fontány, jsou tedy kluzká a v chladných dnech dokonce nebezpečně kluzká. Řešením bývá mobilní stojánek s upozorněním na nebezpečí pádu a zranění. Rovněž "Brněnský orloj" na Náměstí Svobody (**Obr. 13**) si vysloužil řadu kritických postojů - jak k ceně, převyšující 10 milionů korun, k nutnosti ochrany speciálním náplekem při masových akcích na náměstí, k obtížnosti zjištění času, (byť je stroj řízen radiovým signálem z Frankfurtu), k provozním a servisním nákladům apod. Závěrem lze říci, že většina děl současného výtvarného umění ve veřejném prostoru je po určité době i přes původní rozpaky veřejností vcelku kladně přijímána. Umělecká díla a památníky do současné společnosti patří, dotvářejí veřejná prostranství, plní rovněž i funkci osvětovou a edukační a získávají si tím další příznivce.

Bibliografie

- [1] HUBÁČEK, Petr: Automobilita v klidu a městské prostředí, Brno, Vutium, 2016, s. 349, ISBN 978-80-214-4324-2
- [2] GEHL, Jan, GEMZOE, Lars: Nové městské prostory, Brno ERA, 2002, s. 263 ISBN 80-86517-98-0
- [3] GEHL, Jan: Život mezi budovami / Užívání veřejných prostranství, Brno, 2000, s. 202 ISBN 80-85834-79-0

Elements of local identity in the urban public space

Ing. arch. Blažena Hubáčková, Ph.D., Ing. arch. Petr Hubáček, Ph.D.

Vysoké učení technické v Brně, Fakulta stavební, Veveří 90, 602 00 Brno
hubackova.b@fce.vutbr.cz, hubacek.p@fce.vutbr.cz

Abstract

By the development of the human activities each site received the distinctive expression and image. In the fact, sequences of the developing contain tracks, footprints and memories of some important personality, which was helping formulate the local storage and image. Also some important events, stories and facts can to create locality's memory. Human cultural and advanced society notes this significant personalities and events of the past, which were helping to make history. The form of this efforts may be the installation of material visual elements in the public space. This is the way, how to create reminding on personality or important event of the past. It is very important from this point of view not to forget to all people and events, created history, identity and local memory. Some of them (for example Stolperstein - Stone of missing) have the importance as warning - memento for present, so as next generations.

Key words: local identity, open space, elements of genius loci, memorial monuments

Nové domy smútku – pôvodná identita cintorínov

Ing.arch. Martin DRAHOVSKÝ

Katedra architektúry Fakulty umení TUKE, Letná 9, 04001 Košice,
drahovsky.martin@dpa.sk; +421 905630950

Abstrakt

V súčasnom období sa realizovalo, aj realizuje viacero domov smútku v pôvodných cintorínoch obcí. Citlivé vnímanie urbanistických, priestorových a spirituálnych hodnôt miesta dáva možnosť novému objektu vyzdvihnúť pôvodné hodnoty a prispieť tak k identite miesta a cintorína danej obce. Tri rôzne príklady kompozičných princípov reflektujúcich priestor a miesto - vlastných realizácií aj realizácií iných autorov na Slovensku budú dokumentovať tento prístup. (Dom smútku Kamenica nad Cirochou- P.Šimko, M. Drahovský; dom smútku Valaliky-M. Drahovský, dom smútku Zdobá –Š.Pacák, M. Merjavý)

Kľúčové slová: Dom smútku; Kamenica nad Cirochou, Valaliky, Zdobá

1. Úvod

Lokalizácia cintorínov v obciach – po zmene pochovávaní v okolí kostola - zodpovedá síce vymiestneniu z obcí, ale väčšinou vyniká mimoriadnym umiestnením v prírodnom rámci – akoby prepájajúc život náš materiálny - obecný so životom prírodným, ducha uvoľňujúcim. S takouto lokalizáciou cintorínov sa stretávame vo väčšine končín sveta, hoci na Slovensku (a možno aj v iných krajinách) má táto tradícia miesta predkresťanskú aj kresťanskú históriu. V našej krajine sa až do 17 storočia pochovávalo aj do lesov, hájov a aj bez prítomnosti kňaza, hoci – pre Slovensko jeden z najvýznamnejších uhorských kráľov Ladislav I. [1] už v 11 storočí nariadil pochovávať pri kostoloch. [2]. Taktiež celkové usporiadanie cintorínov zväčša veľmi logicky zodpovedá vzťahom na urbanistický kontext obce, na hlavný nástup od obce, na vytvorenie vnútorného usporiadania cintorína vzhľadom na nástup, ale zároveň spĺňa aj spirituálne – kompozičné kritériá na centrálny kríž – zväčša umiestnený pod dvoma košatými lipami – symbolmi Slovanstva. Mnohé z týchto cintorínov – okrem centrálného kríža , prípadne kostnice – neobsahujú žiadny objekt – hlavne v menších obciach. Veď pochovávanie sa v minulosti dialo buď priamo z domu nebožtíka, alebo niekedy z kostola. Preto sa iba vo väčších obciach – mestách stavali cintorínske kaplnky, v ktorých sa diali pohrebné úkony, a aj zosnulý bol vystavený pred pohrebom. Lokalizácia týchto kaplniek je zväčša pri nástupných cestách v cintorínoch, ale nemá už tak magické umiestnenie ako u hlavných krížov. Po roku 1948 vzhľadom na dekristianizáciu celého spoločenského života sa menej pochováva z kaplniek a v rokoch 60-tych sa začína s výstavbou domov smútku. (mimo Slovenska – Českých zemiach sa už pred týmto dátumom začína výstavba krematórií – prvé v roku 1917 sfunkčnené 1919 v Liberci). Prírodná spätosť výstavby domov smútku s cintorínom v obci kladie mimoriadne nároky na výber miesta. Väčšina cintorínov s takýmto objektom v svojej pôvodnej kompozícii vôbec neuvažovala. V mnohých prípadoch sa obec rozrástla natoľko, že vzťah obce, jej centra a cintorína sa úplne zmenil. Nároky na prístup a príjazd sú z hľadiska dnešného pohodlného spôsobu života úplne odlišné od nárokov v čase vznikajúcich cintorínov. A v časopriestorovej osi sa menil a stále mení aj pohľad na kvalitu riešenia priestorov cintorínov i architektúry domov smútku veľmi závisiac od kultúrnej úrovne lokálnych reprezentantov. Už v tretej tretine minulého storočia sa stretávame s osadzovaniami typových projektov domov smútku – technicky spĺňajúcich požiadavky a aj základné spirituálne – typologické kritériá ale aj s riešeniami úplne individuálnymi, filozoficky, architektonicko-výtvarne aj materiálno spĺňajúcimi náročné kritériá tvorby pietnych miest, miest pre zastavenie a meditáciu.

2. Úvahy o súčasnom stave

Obdobie 28 rokov uvoľnenia od totalitného systému a 25 rokov od vzniku Slovenskej republiky prinieslo do správy existujúcich a do vzniku nových cintorínov, domov smútku, či krematórií množstvo vplyvov a rôznorodých aspektov. Cintoríny prechádzajú majetkovou transformáciou, domy smútku či

krematóriá privatizáciou, prevádzkovanie je ekonomickými kritériami gniavené, do priestorov pietnych sa vnášajú riešenia, názory a materiály odpozorované, neadekvátne dôstojnosti, alebo na druhej strane z obavy pred estetickým kombinovaním a zladovaním sa v neschopnosti prechádza do sterility s nezmyselnými gestami. Prevádzkovanie je biznis, dizajnéri a priemysel sa nevenuje drobným predmetom potrebným pre vyjadrenie stavu pietnosti. Na riešenie cintorínov či domov smútku sa vypisujú výzvy. Verejné obstarávania so svojimi administratívnymi procesmi sú posvätnéjšie ako miesta pre poslednú rozlúčku. Je minimum architektonických súťaží, respektíve zadaní pre kvalitné architektonické ateliéry a osobnosti. Iba ťažko a v mála prípadoch sa darí naplniť podstatu – pietne miesto pre rozlúčku so zosnulým – pietne miesto s vyzretým filozofickým názorom, kvalitným architektonickým riešením v symbióze s výtvarnými dielami rešpektujúcim génia loci. Je pramálo diskusií a cibrení názorov na túto tému. Snáď v poslednom čase, keď fyzická životnosť objektov domov smútku postavených v minulom storočí dožíva a potreba ich rekonštrukcií otvára opäť priestor na kultúrnejšie riešenia sa v niektorých prípadoch darí vytvoriť prostredie adekvátne svojmu poslaniu. Zameranie tejto konferencie je jedným z mála príkladov, kde v teoretickej rovine a v praktických ukázkach môžeme prispieť k rozvoju sepulkrálnej architektúry u nás. Dovolím si vám predstaviť príklady z vlastnej praxe aj z praxe kolegov, ktoré snáď reflektujú v sebe to podstatné z univerzálnej pietnosti i lokálnej bytnosti.

Dovolím si Vám predstaviť tri príklady domov smútku, ktoré rešpektujú génia loci cintorína obce. Každý z nich je iný, každý aj svojou filozofiou priestoru, riešením materiálom úplne ináč reaguje. Ale každý z nich reaguje na danú situáciu. Na aspekty urbanistické a z nich odvodzujúce spirituálno–konceptné princípy, ktoré tomu riešeniu vytvárajú rámec a nakoniec materiálové riešenie opäť sa snažiacie vystihnúť a posilniť miestne špecifikum. Dôverujúc v zmysel zažitého našich predkov a z toho vyplývajúci výber lokality cintorína i jeho základné usporiadanie, som hlboko presvedčený, že to je ten najdôležitejší moment, ktorý určuje aký koncept máme zvoliť pri návrhu riešenia najdôležitejšieho priestoru – obradnej siene. Priestoru v ktorom by nám malo architektonické riešenie ponúknuť možnosť koncentrácie prevádzajúcej nás celým obradom. Obradom v ktorom si pripomenieme bytosť od nás odchádzajúcu, náš vzťah k nej, spleť s ňou, vzťahov v sebe i s ostatnými, pokúsime si utriediť hierarchiu hodnôt trvalých i efemérnych – hoci aj tých potrebných. Priestor a jeho materiál i kultivovaný detail nám majú pomôcť k pochopeniu podstatného a dať nám silu to podstatné v ďalšom našom bytí prezentovať svojimi činmi.

3. Príklady

3.1 Dom smútku Kamenica nad Cirochou. 1993 - 1996

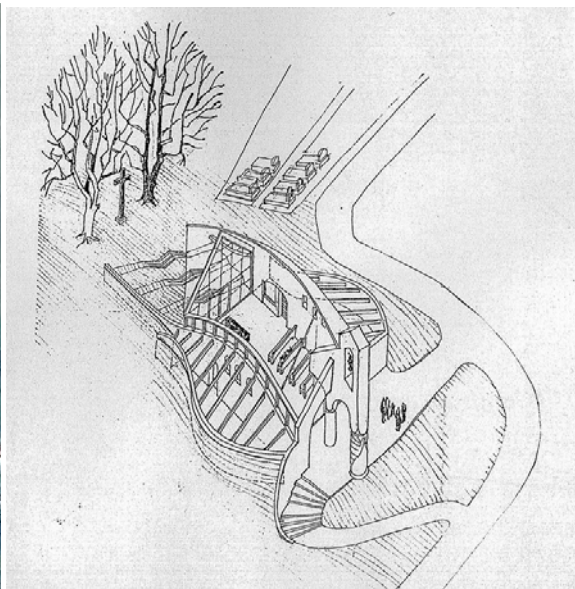
Autori: Ing.arch. Pavel ŠIMKO, Ing.arch. Martin Drahovský

Kamenica nad Cirochou je obec na východe Slovenska, ktorá po kľudnom vývoji v minulosti nadobudla rozmach vďaka vojenským priestorom a lesom. Pôvodne - v čase jednoduchej uličnej zástavby s návsou bol cintorín situovaný mimo obec na návrší s prístupom z centra. Nástup do väčšiny našich cintorínov je kompozične smerovaný na magické pietne miesto - centrálny kríž, v tomto prípade zasadený do krásneho rámca dvoch košatých líc. Rozvoj obce kolmo na pôvodný smer v jednom aj druhom konci tradičnej zástavby vytvoril nové ťažisko bývania a v prípade Kamenice aj presun centrálnej obecnej vybavenosti do inej polohy – polohy omnoho kontaktnejšej z návrším cintorína. Potreba zvládnutia hygienických požiadaviek i psychického precítania dôstojných rozlúčok so zosnulými vyvolala nutnosť výstavby domu smútku ale s prístupom už z nového centra obce. Vytvorenie nového nástupného bodu z opačnej strany, ako pôvodný prístup bolo najväčším faktorom ovplyvňujúcim riešenie, ktoré chcelo zvýrazniť mimoriadnosť miesta i historickú kontinuitu. [Obr.1] Bol to dôvod, prečo sme princíp smerovej orientácie v transparentnosti považovali za dôležitý. Transparentnosť vo výhlade zo sály je použitá v mnohých prípadoch domov smútku, transparentnosť v priehľade, navyše spojená s priechodom je v Kamenici ojedinelá. Obradná miestnosť, do ktorej vstupujete z jednej strany cez celozasklenú stenu a máte cez ňu priehľad vytvára dojem cesty prerušenej iba krátkym zastavením rozlúčky, naviac, ak sa truhla s pozostalým vynáša v pokračovaní Vášho pohľadu a celý sprievod prechádza obradnou sieňou za truhlou. Transparentnosť priehľadu vždy vyžaduje zastavenie pohľadu na niečom výnimočnom. V ikonickom krematóriu architekta Milučkého to bola socha Smútok -

abstraktná redukcia neskorkej tvorby sochára Pavla Tótha [3]. V mnohých krematóriách či obradných sieňach to sú mramorové stély za katafalkom. Výberom pohľadu na historický kríž sa ponúka truchliacim pohľad na ten najdôležitejší symbol kresťanského pohrebu a zároveň pripomenutie vzácného historického artefaktu a jeho zapojenie do nového bytia cintorína. [obr.2]

Obr.1: Vzťah obce a cintorína

Obr.2: Princíp domu smútku vo vzťahu k historickému krížu. Kresba Pavel Šimko

Obr.3: Pohľad bočný

Prírodné prostredie v ktorom je cintorín zasadený – na návrší nad obcou a pohľad z cintorína na kopce na sever dali inšpiráciu tvaru aj materiálovému riešeniu domu smútku. Poloha na temeni je príležitosťou pre vytvorenie dojmu iba nadvihnutia časti kopca v ktorom sa ukrýva dom smútku. Zapustenie do kopca iba jemne narúša, či dopĺňa prírodný rámec a ponecháva vyznieť jemným geometrickým krivkám prírody. [Obr.3] Zvolený materiál krytiny – bridlica vyzdvihuje naturálnosť celku. Vnútrotná loď oblúkovým prevýšením s bazilikálnym osvetlením dáva jemnú dynamiku obradnému priestoru. Drevený krov so stredovou vzperou dovoľuje preklenúť aj takto široký priestor bez predimenzovania krokiev, čím sa krov stáva jemnou štruktúrou, akoby sieťou, ktorá pokračuje v drevenom materiáli na oboch stranách hlavnej lode v celosklenených stenách. Nástup pod mohutným – kvázi románskym centrálnym stĺpom a pod zvoncou, zdôrazňuje pevnosť a ukotvenosť

tohto miesta, hoci reliéfná realizácia anjela strážneho integrovaného do stípa stále čaká na svoje naplnenie.

3.2 Dom smútku Valaliky. 1996 - 2001

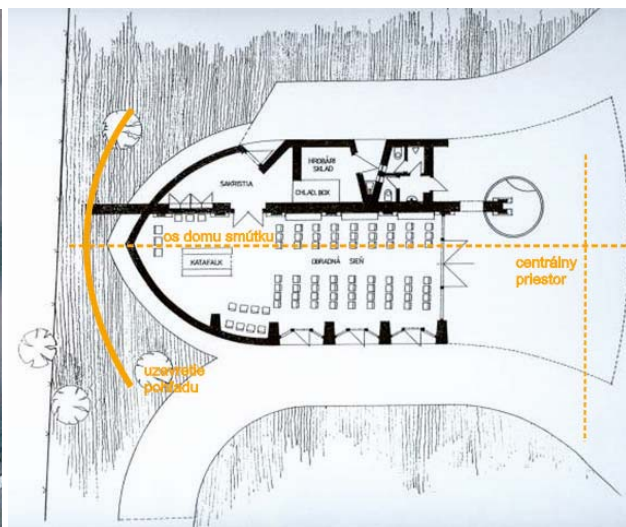
Autor: Ing.arch. Martin Drahovský

Valaliky sú obcou zloženou zo štyroch častí, Buzice, Bernátovce, Vŕchovských a Košťany. Aj keď historicky jednotlivé časti mali a majú cintoríny, najdôležitejším v súčasnosti aj na kompozíciu obce je cintorín vo Vŕchovských. Na území Vŕchovských je aj kostol a obecné inštitúcie i škola. Je preto prirodzené, že pri výbere umiestnenia domu smútku, dominancia centra zohrala hlavnú úlohu. Cintorín, ktorý sa pôvodne nachádzal na okraji, je dnes v úplnom centre obce, nakoľko obec samotná je kontinuálne prepojená práve v tejto časti na ďalšiu obec – Geča, vytvárajúc tak súvislý urbanizovaný pás pozdĺž cesty, ktorá je aj hlavnou ulicou.[obr.4]

Orientácia cintorína kolmo na cestu – akoby pokračujúc v historickej parcelácii - vytvára obecný park či záhradu s centrálnou osou lemovanou vzrastlou zeleňou. Táto os, plná vegetácie kontrastuje s priestormi po svojich stranách zaplnenými pomníkmi hrobov bez vzrastlej zelene. Aj samotný cintorín je ohraničený z bočnej severnej strany objektom školy a bočnej južnej strany parcelou s rodinným domom bez výraznejšieho vymedzenia zeleňou. Centrálna alej stromov je najdominantnejším prvkom a prechod ňou vyvoláva skľudňujúcu náladu. Prikrytí stromami sa prirodzene vnáme do seba. Priestory navôkol so svojimi rôznorodými pomníkmi a obraz školy vizuálne nekorešpondujúcej s tradičnou architektúrou lokality (ktorej je už pramálo) sú viac rušivé ako výnimočné. Prirodzene sa natíska potreba uzavretia sa do seba. Introvertnosť. Introvertnosť, vcítanie do seba a jeho vyjadrenie sa síce v menšej miere, ale taktiež vyskytuje v konceptoch domov smútku. Snáď najznámejšia je pohrebná kaplnka od Imre Makovcza na Budapeštianskom cintoríne Farkasrét.

Obr.4: Vzťah obce a cintorína

Obr.5: Princíp vzťahu domu smútku a cintorína

Obr.6: Pohľad čelný

Zvolený introvertný princíp domu smútku s kolmou hlavou osou na stromovú alej dovolil vytvoriť malý centrálny priestor – predpolie, nástup, či rozptylový priestor pred hlavnou sieňou v tvare prevrátenej bárky preťatej strohým múrom. Múrom začínajúcim sa v centrálnom priestore rozplývajúcim sa krížom od akad.soch. Ivana Novotného a plastikou troch plačúcich žien od sochára Ladislava Staňa st. - rodáka z Valalík a končiacim sa výrazným štítom s otvorom pre dosiaľ nerealizovaný zvon.

Nástup z predpolia cez dvojkrídlové dvere z antropozofickým motívom preniká do uzatvárajúcej sa lode hlavnej siene so zvýraznenou štruktúrou nosných rebier strechy a vzperami ukotvenými do kamenných pilierov v stene i na podporách bočných vstupov. Klesanie vnútornej konštrukcie smerom ku katafalku a farebnosť dreva aj jeho klad vyvolávajú atmosféru zahĺbenia a koncentrujú náš vonkajší aj vnútorný pohľad na osobu kvôli ktorej sme prišli na toto posledné stretnutie. Použitie rovnakého kameňa na podlahe, katafalku, pilieroch aj keď v rôznej štruktúre a dreveného debnenia celého vnútra lode s identickou farebnosťou všetkých drevených prvkov, zjednocuje asymetrický priestor a dáva vyznieť stene pretínajúcej loď.

Valalíky sa nachádzajú v oblasti štrkových jazier na juh od Košíc. Jazier s rákosovou vegetáciou. Tradičná architektúra tohto miesta používala hlavne slamené a v malej miere aj rákosové strechy. Tento materiál, u nás už zabudnutý sa po stáročia využíval v krajinách na juh a západ od nás. . Vďaka vysokej kultúre vnímania architektúry vtedajších aj súčasných predstaviteľov obce sa podarilo zrealizovať prvú rákosovú strechu na východe na verejnej stavbe. Materiál, ktorý izoluje tepelne aj proti vode už slúži 20 rokov. Je prirodzené, že by potreboval už opravu – výmenu. No jeho magický vzhľad, navodzujúci pietnu atmosféru a odkaz na stavebný materiál našich dedov je na mieste piety voči dedom láskavou spomienkou, úctou a pohladením.

3.3 Dom smútku Zdobá 2001-2002

Autori: Ing. arch. Štefan Pacák. Ing Marek Merjavý **interiér:** Štefan Pacák, Marek Žild

Zdobá - malá obec na východ od Košíc, zakliesnená v údolí Torysy vo zvlnenom teréne. Miesto cintorína vytiesnené na juho-západný okraj. Ničím nie zvláštne a predsa úchvatné miesto, z ktorého sa naskýta pohľad na mierne stúpajúcu krajinu končiacu hrebeňom či chrbtom posledného výbežku do košickej kotliny oddeľujúceho Hornádske od Toryské údolia. Tento doširoka sa rozprestierajúci pohľad kde za sebou máte domy obce a pred sebou iba pár hrobov na mierne stúpajúcom úbočí má mimoriadne čaro v svojej neukotvitelnosti. [Obr.7] Jeho dokonalé precítenie a naozajstný pocit rozptýlenia sa v prírode je možný iba úplne transparentným architektonickým konceptom otvorenosti, čo sa v tomto prípade mimoriadne podarilo. Konkávne exteriéru prehnutá drevosklenená stena, [obr.8] kde v najužšom mieste v interiéri sa nachádza katafalk, vytvára jedinečnú možnosť vnútorného prenesenia odchádzajúcej telesnej hmoty do efemérneho a predsa tak reálneho obrazu prírody na ktorú sa každodenne pozerajú obyvatelia obce pri západe slnka. Západ, ktorý vždy evokuje odchod ukončenie

či prechod inam, za horizont. Tu, v tomto dome nadobúdate reálnu predstavu nekončiaceho sa bytia, aj keď jeho prítomnosť tunajšia už končí a reálne ju nebudeme stretávať.

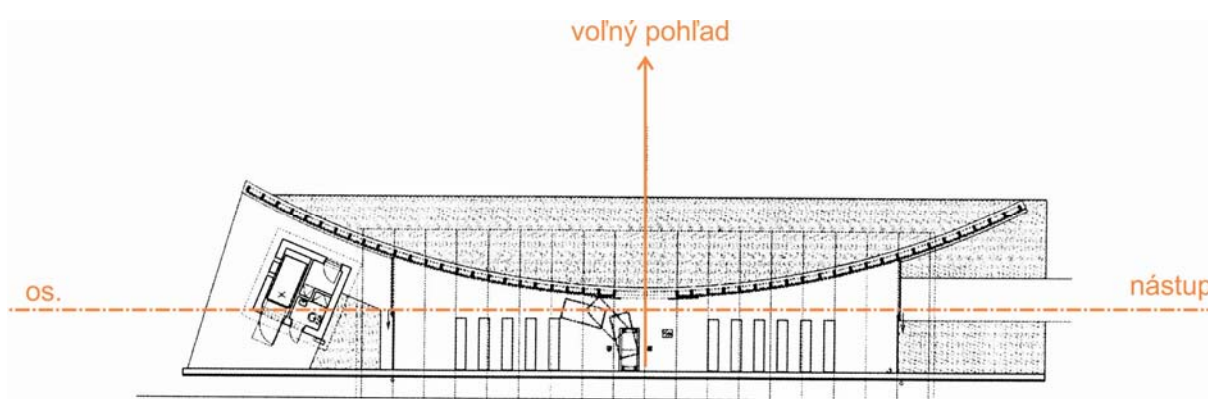

Obr.7: Vzťah obce a cintorína

Obr.8: Pohľad

Nástup na cintorín a aj do domu smútku kolmo z hlavnej cesty do kratšej strany objektu je koncentrovaným smerovaním k udalosti poslednej rozlúčky, bez rozptyľujúcich prvkov. No už vstup do domu a prvý pocit presvedča o dômyselnom precítení pôsobenia aténskej Stoy posunutého ešte do mystickejšej podoby vytvorenej dynamikou stĺporadia zasklenej steny. A v mieste najužšom sa oproti katafalku nachádzajú dvere pre reálny priechod z interiéru do exteriéru. Usporiadanie sediacich proti sebe je akoby vyjadrením ešte stálej prítomnosti v strede v centre, medzi nami – už odchádzajúcej bytosti. Ostatné architektonické výrazové prostriedky sú striktne podriadené hlavnej myšlienke a výrazu. Plochá strecha, či jednoduchý materiál omietnutej steny – dlhého chrbta objektu podporujú prehnutú sklodrevennú hlavnú fasádu, ktorej krídla presahujú pôdorys v oboch smeroch aj bez zasklenia a navodzujú atmosféru nekonečnosti. [Obr.9] Neodvážujem sa povedať, či ide o výsostne moderný princíp, keďže nachádzam v pôsobení tohto priestoru silnú paralelu s už spomenutou Stou aj v pohľade na ostatné skvosty aténskej Agory, najmä náprotivný Hephaisteion, tiež sa vypínajúci na miernom návrší. V každom prípade ide o premyslený a precítený a architektonicky aj pocitovo výborne vystihnutú realizáciu. Je iba škoda, že tak ako aj v iných prípadoch sa starostlivosť o tieto skvosty nestretáva s porozumením, ktorý by si zaslúžili či z architektonickej či z duchovnej stránky.

Obr.9: Pôdorys a princíp otvorenosti

Bibliografia

- [1] Ladislav I. v roku 1083 dosiahol kanonizáciu dvoch prvých Slovanských – Slovenských svätých – pustevníkov Andreja Sorada a Benedikta zo Sklaky pri Trenčíne pápežom Gregorom VII.
- [2] In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. Vyd. 1. Bratislava : Veda, 1995. 448 s. ISBN 80-224-0235-4. S. 57-58
- [3] DULLA Matúš: Krematórium Bratislava, Ferdinand Milučký ARCH 3/08 Bratislava, S. 30-33

New mourning houses – Genuine identity of Cemeteries

Ing.arch. Martin DRAHOVSKÝ

Dpt. of Architecture, Faculty of Arts, TUKE, Letná 9, 04001 Košice, Slovakia
drahovsky.martin@dpa.sk; +421 905630950

Abstract

Recently there were, and still there are realised several mourning houses at the traditional cemeteries of villages or cities. Sensible perception of urban, spatial and spiritual values of the area gives the possibility to the new building to highlight genuine significance and contribute to the identity of location and cemetery of the village. Three different examples of composition principles reflecting the space and locality – of authors realisations and also realisation of others will document such approach. (Mourning house Kamenica u/Cirocha – P.Šimko, M.Drahovský; Mourning house Valaliky – M. Drahovský; Mourning house Zdobá – Š.Pacák, J.Koban...)

Key words: Mourning house, Kamenica upon Cirocha, Valaliky, Zdobá

CIMITRUL VESEL, SAPANTA, RUMUNSKO

Príklad uplatnenia cintorína pre rozvoj turistického ruchu

Martin VAŠČÁK¹

MVA ace s.r.o., Ukrajinská 8, 831 02 Bratislava

Abstrakt

CIMITRUL VESEL je netradičným príkladom, ako môže aj prietne miesto cintorína prispieť k rozvoju cestovného ruchu. Nachádza sa v ukrajinsko-rumunskej obci Sapanta, región Maramures v Rumunsku. Je unikátnym príkladom sepulkrálnej architektúry, ktorá vďaka netradičnému vzhľadu náhrobných krížov sa stala turistickou atrakciou. Už viac ako 80 rokov je stále dodržiavaná tradičná technológia výroby drevených krížov s charakteristickou „sapantskou modrou“ farebnosťou s epitafmi a farebnými basreliéfmi. Na cintoríne sa nachádza viac ako 600 zachovaných náhrobných krížov. Cimitrul Vesel nie je len dokladom jedinečného vzhľadu, ale aj pozitívnym a inšpirujúcim príkladom významu zachovávaní hodnôt a tradícií, ktoré sú potenciálom pre rozvoj turistického ruchu, obzvlášť pre rozvoj kultúrneho turizmu.

Kľúčové slová: Cimitrul Vesel, Sapanta, cestovný ruch, tradícia

Cieľom príspevku je:

- > Prezentovať **veselý cintorín - CIMITRUL VESEL** ako netradičné a atraktívne pietne miesto, ktoré pomáha rozvoju cestovného ruchu v ukrajinsko-rumunskom pohraničí regiónu Maramures.

Cimitrul Vesel, alebo voľne preložené paradoxne „**Veselý cintorín**“ sa nachádza v pohraničnej ukrajinsko – rumunskej obci Maramures v Rumunsku. Je unikátnym príkladom sepulkrálnej

architektúry, ktorá vďaka jedinečnému unikátnemu vzhľadu náhrobných krížov sa stala **miestnou turistickou atrakciou**. Tradičné chápanie cintorínov ako pietnych miest, ktoré charakterizujú prevažne výtvarno-estetické znaky „decentnosti“ sa na tomto mieste úplne stierajú.

Obr. 1: Cimitrul VESEL v SAPANTE, región Maramures, Rumunsko (foto: VAŠČÁK, M.)

¹ Martin VAŠČÁK, Ing. arch., CEO, autorizovaný architekt SKA reg. č. 1520 AA, email: archmva@gmail.com, tel.: +421 905 230 879

„Otom“ myšlienky vytvorenia „veselého“ cintorína bol miestny sochár **Stan Ioan Patras**, ktorý začal v rokoch 1934 – 1935 realizovať prvé skice epitafov na drevené kríže. Počas života vytvoril viac ako 800 sapantsky-modrých nezvyčajných náhrobných krížov, z ktorých je dodnes zachovaných viac ako 600.

Obr. 2, 3: Epitafy a ilustrácie na cintorínoch
(foto: VAŠČÁK, M.)

*Tu odpočívam.
Pop Ion Osu je meno moje.
A vidíš, aký som starý,
ale idem kosiť.
A keď sa vrátim
dám si syrový sendvič.
Potom keď sa najem,
zoberiem si moju kosu
a skosím tú trávinu,
lebo taká je robota sedliaka.
Žil som 68 rokov.*

Epitafy - zvyčajne veľmi krátke básne písané v prvej osobe **posiate** množstvom **archaizmov**, **humoru**, **ľudových prísloví** i **pravopisných chýb**. Sochárovou inšpiráciou, údajne, boli dve až tri nočné prebudenia. Patras, ktorý svojim počínom chcel dosiahnuť, aby príbuzní zomrelého neoplakávali a smútili, ale aby pripíjali si na radosť a tešili sa. Stiera tradičné chápanie „smrti“ ako koniec konečného snaží sa to zmeniť ako začiatok nekonečného. Týmto spôsobom sa podarilo Patrasovi jedinečným spôsobom zdokumentovať životné radosti, ale i trápenia miestneho obyvateľstva. Na krížoch môžeme nájsť epitafy farmára, pradiara, drevorubača, kupca, lekára, muzikanta, ale aj opilca. Takto prezentovaná „**kolektívna pamäť**“ je z hľadiska **edukácie** unikátnou prezentáciou spoločensko-historického diania Sapanty.

K najviac kurióznym epitafom určite patrí tento:

Veniti cu toti eompreuna Sa va dau tuica de pruna Sa bet din acest pahar Sa va treaca de amar Va dau tuica din Btoi Si din unu ii videa doi Pin-am trait in vecie Am avut si palincie Toate acestea le lassaai La 54 de ani.

Come we all together, I'll give you plum brandy. Drink this glass to forget your sorrows. I'll give you brandy from the barrel, instead of one, you'll see double. When I was alive I used to make strong brandy I left all this when I was 54 old.

Podme všetci spolu, nalejem vám domácej slivovičky. Dajte si pohárik a zabudnite na vaše trápenia. Dám vám domácej zo suda, namiesto jedného uvidíte dva. Kým som žil, robil som silnú domácu, všetko som zanechal v mojich 54 rokoch.

Zaujímavá je aj **technológia výroby** náhrobných krížov, ktorá do dnešných čias **zachováva tradičný spôsob** napriek súčasným technickým vymoženostiam. Kríže sa vyrábajú zásadne z dubového dreva, ktoré je narezané do masívnych trámov a ponechané prirodzene schnúť jeden až dva roky. Po vysušení sa z trámov štiepu drevené dosky hrúbky asi 10 cm, šírky 30 – 40 cm, dlhé 2,20 m.

Takto pripravené dosky sa starostlivo ukladajú do „stohov“ a nechajú sa schnúť niekoľko ďalších mesiacov. Potom začína samostatná tvorivá práca sochára. Najprv sa nakreslia geometrické a rastlinné motívy. Z nich sa vytvorí basreliéf a nakoniec sa drevený kríž natrie prevažujúcou typickou „**sapantskou**“ **modrou farbou**. Neskôr sa doplní dekor so žltými, červenými, zelenými a čiernymi ornamentami.

Obr. 4: Dimitru Pop nástupca majstra Patrasy (zdroj: [1] s. 8)

Obr. 5: Zachovávanie tradičnej technológie výroby drevených krížov (foto: VAŠČÁK, M.)

Prevažujúca modrá farba a ostatné farby majú **symbolický význam**. Modrá je symbolom nádeje, slobody a neba a je tzv. piatou farbou regiónu Maramures. Zelená je symbolom života, žltá symbolizuje plodnosť, červená vášeň a čierna smrť. Na krížoch môžeme nájsť aj iné symboly, ktoré Patras veľmi často používal, a to bielu holubicu ako symbol duše a čierneho vtáka ako symbol tragického alebo podozrivého úmrtia.

Invenčný zámer majstra Patrasy nezanikol ani po jeho smrti. Veľa náhrobných drevených krížov bolo vytvorených Patrasovými študentami. Najznámejší z nich je **Dumitru Pop**, ktorý už od svojich deviatich rokov spolupracoval v dielni Patrasy. Po smrti Majstra Stan Ioan Patrasy v roku 1977 sa Dumitru Pop vrátil naspäť do Sapanty. V Patrasovom dome vybudoval dielňu a naďalej pokračuje dodnes v **tradícii „netradičných“ náhrobných krížov**.

Spojenie veselosti a cintorína v klasicky ortodoxnej kresťanskej spoločnosti vyznieva prinajmenšom rozporuplne, a takmer hraničí s bezbožnosťou. Napriek tejto skutočnosti je **CIMITRUL VESEL** s jedinečným cintorínom, ktorý je veľmi obľúbený a tradičné kríže naďalej žiadané. Dielo Stan Ioan Patrasy pozostalých neuráža, ale **dáva pietnemu miestu zvláštnu atmosféru**. Vďaka jeho invencii, spoločenského prijatia a kontinuite zachovania **tradičných „pevných“ kultúrno-spoločenských hodnôt** je tento cintorín **obľúbeným miestom domácich, ale i zahraničných turistov**. Je zdrojom „metafyzického“ pokoja, ktorý sa v budúcnosti stane vzácnou devízou v súčasnej rýchlej povrchnnej konzumno-komerčnej spoločnosti. Tento cintorín zároveň z **hľadiska edukácie** môžeme považovať za **prototyp aplikácie deskriptívnej transformácie**, ako princípu pre **výtvarne integrovaný informačný systém architektonického dedičstva**.

Bibliografia

- [1] ANDREESCU, Florin: Romania - Maramures. Translation: Doina Caramzulescu, BUCARESTI, 1. ed., published: Ad Libri, 2002. ISBN 973-85-518-2-X
- [2] <http://www.driftlessmedia.com/citadel/?p=12>
- [3] <http://www.Brasovtravelguide.ro/en/romania/maramures/sapanta.php>
- [4] <http://www.fotopedia.com/albums/fbbfd7b-c8f0-423c-a45f-562b43dca452/entries/48740990-ea4b-436d-a142-fb26eea25ac8>

CIMITRUL VESEL, SAPANTA, ROMANIA

Example of cemetery as a source for cultural tourism

Martin VAŠČÁK

MVA ace s.r.o., Ukrajinská 8, 831 02 Bratislava

Abstract

CIMITRUL VESEL is an example of the way how the cemetery site can contribute to the development of tourism. It is located in the Ukrainian-Romanian village of Sapanta, in the Maramures region of Romania. As the unique example of sepulchral architecture has become a tourist attraction. For more than 80 years, the traditional technology of wooden crosses with the characteristic "sapanta blue" coloring included epitaphs and colored bas-reliefs is still being observed. There are more than 600 preserved tombstones in the cemetery. This „merry“ cemetery is not only a proof of an outstanding appearance but also a positive and the inspiring example of the important role of cultural heritage value presentation. Tradition has a great potential for the tourist development, especially for cultural tourism.

Key words: Cimitrul Vesel, Sapanta, cultural tourism, tradition

Ruská kaplnka v Júlskych Alpách, Slovinsko

Univ. Dipl. Ing. Arch. Lenka MOLEK

Turistična zveza Slovenije, vedúca štátnej komisie pre hodnotenie historických jadier

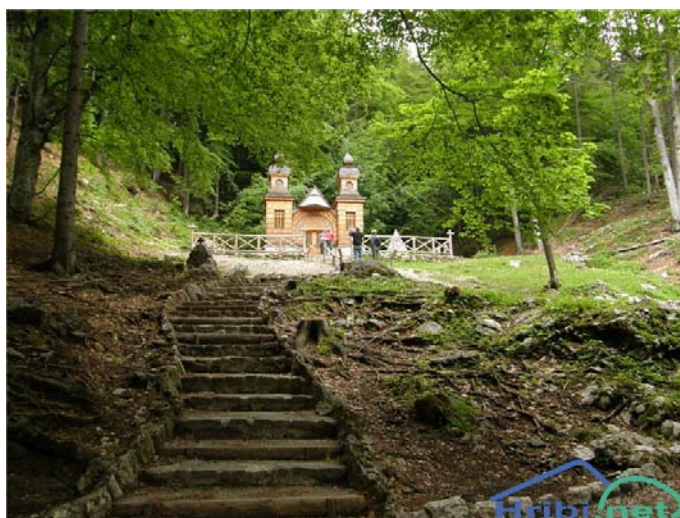
Abstrakt

Ruská kaplnka leží v Júlskych Alpách v blízkosti Kranjskej hory pri ceste cez horský prechod Vršič. Je to spomienková (pamätníková) kaplnka s cintorínom 110 ruských zajatcov, ktorí počas 1. svetovej vojny zahynuli v lavíne a s kostnicou niektorých ďalších zomrelých v tomto okolí. Ruská kaplnka je skromná, z dreva, pôvodne aj z kôry, ale predsa sa zachovala a je navštevovaná kvôli živej spomienke na zajatcov. Miestna komunita uchováva živú spomienku na nich a je spoluorganizátorom pravidelných výročných stretnutí pri kaplnke. V roku 2015 bola vyhlásená za pamiatku štátneho významu a pri storočnici jej postavenia, v roku 2016, bola spolu s okolím zásadne obnovená a upravená ako turistický cieľ. Každoročne ju navštívi mnoho ľudí, čím obohacuje tunajší turistický ruch. Je spomienkou na všetkých, ktorí trpeli v časoch 1. svetovej vojny a pripomína, prečo sa vojny nesmú nikdy opakovať. Podporuje hodnotu mieru a príležitostí pre spoločný rozvoj.

Kľúčové slová: spomienková kaplnka, hromadný hrob, 1. svetová vojna, Sočský front, turistická destinácia

1. Úvod

Slovinsko je malá krajina ležiaca medzi horským oblúkom Júlskych Álp a severným záverom Jadranského mora. Styk Dolomitov a Júlskych Álp v dotyku s Jadranským morom oddávna tvorí prírodné rozhranie území, ktoré obývali, ovládali a o ktoré sa zaujímal rôzne etniká, ktoré sem prinášali rôzne kultúry. Ich záujem nebol motivovaný vždy len priateľskou návštevou, žiaľ, neraz to boli nehlásené ataky, susedské spory, ale aj dlhotrvajúce vražedné vojny: prinášali so sebou utrpenie a smrť nielen domácom, ale aj mnohým cudzincom, ktorých sem zaviali udalosti vojnových konfliktov. Z mnohých, ktoré sa počas stáročí na tomto území odohrali, si pripomenieme len 1. svetovú vojnu a zastavíme sa pri jednej jej pamiatke – Ruskej kaplnke v horskom sedle Vršič v Triglavskom národnom parku.

Obr. 1: Ruská kaplnka. Zdroj: <http://hribi.net/slike1/P60203051876851.jpg>

Zaujímavosťou tiež je, že ide o územie, ktoré je oddávna miestom styku slovanského, románskeho a germánskeho sveta. Dodnes toto územie je »trojhranica« - miestom, kde sa stýkajú štáty Slovinsko, Rakúsko a Taliansko.

2. Ruská kaplnka v Júlskych Alpách

Vysoko v horách Júlskych Álp, v lese neďaleko horského prechodu sedlom Vršič na ceste Kranjska Gora – Bovec sa nachádza malá, pre toto prostredie nezvyčajná stavba - drevená kaplnka v staroruskom štýle. Je pamiatkou na ľudí a udalosti, po ktorých ostalo dielo nadčasového významu.

2.1. Prvá svetová vojna a Sočský front

Pri vypuknutí prvej svetovej vojny proti sebe stáli Rakúsko-Uhorsko, Nemecko, Bulharsko a Turecko proti silám Antanty (Francúzsko, Veľká Británia a Rusko) [1]. Taliansko, ktoré spočiatku bolo neutrálne sa 23.6.1915 pripojilo k Antante, čím sa otvoril 600 km dlhý juhovýchodný front. Časťou tohto frontu bol Sočský front, ktorý prebiehal okolo rieky Soče (tal.: Isonzo) od Rombonu po Jadranské more. Väčšina Sočského frontu leží v Júlskych Alpách a v dôsledku alpského horského terénu to bolo jedno z náročnejších bojísk 1. svetovej vojny.

Obr. 2: Zložitá geomorfológia terénu západných Júlskych Álp, kadiaľ sa tiahol Sočský front.
Zdroj: <http://www.sloenduro.com/wp-content/uploads/2015/06/so%C4%8Da-river.jpg>

Od začiatku vojny v 1914 rakúski stratégovia stanovili potrebu ochrany západných hraníc. Kvôli lepšiemu dopravnému spojeniu medzi prihraničnou dolinou rieky Soče s dolinou Sávy (tylové územie monarchie), bolo potrebné vybudovať novú komunikačnú trasu cez ťažko prechodné sedlo Vršič. Po vstupe Talianska do vojny v roku 1915 sa ukázala strategická vážnosť tejto stavby, čím sa priradila k aktivitám v kontexte Sočského frontu.

Na Sočskom fronte do 9.11.1917 prebehlo 12 významných bitiek, v ktorých padli stovky tisíc vojakov rôznych národností a jeho územie je doslova nasýtené krvou. Jedenásť ofenzív podnikli Taliani, jediná Rakúšania, a to známu bitku pri Kobaride (tal.: Caporetto), ktorá v talianskej národnej pamäti ešte doteraz vyvoláva pocity hrôzy. Pozostatkami tejto vojny sú početné vojenské a s vojnou súvisiace objekty: horské pevnosti, kasárne, jaskyne, strelecké zákopy a opevnenia, horské cesty a mulatiere (úzke cestičky vybudované pre pohyb mulíc), vojenské cintoríny, hromadné hroby, rôzne spomienkové kostoly. Je ich tak veľa a sú také veľké, že na mnohých miestach zmenili topografický obraz krajiny.

2.2. Ruskí vojnoví zajatci

Na účely zásobovania prednej línie Rakúsko-Uhorsko budovalo veľmi dôležitú horskú cestu, známu ako "Erzherzog Eugen Strasse" (slovensky: Cesta Arcivojvodu Eugena) s 22 zákrutami cez 1611 m vysoký horský priechod Vršič od Kranjskej hory do Bovca. Už v roku 1914, v očakávaní, že Taliansko sa vo vojne postaví proti nim, dovezli do Kranjskej hory skupinu ruských zajatcov, podľa výpovedí miestnych obyvateľov špecialistov na trasovanie a výstavbu ciest z horských častí Sibíri, pre potreby výstavby vojenskej infraštruktúry. S touto prvou skupinou domáci nadviazali užšie väzby tak, že zajatcom aj neskôr materiálne a morálne pomáhali. Neskôr, po začatí prác, sem dopravili ešte ďalších vyše 10 000 ruských vojnových zajatcov z východného frontu za účelom ich využitia pri výstavbe vojenských zariadení. Žili v zlých podmienkach, boli slabo oblečení a vystavení mrazu v alpskom prostredí, trpeli chorobami a vyčerpanosťou a tiež rakúski dozorcovia s nimi zle zaobchádzali. Pravdou je, že za 4 roky väčšina ruských zajatcov zomrela.

Obr. 3

Obr. 4

Obr. 3: Stavba vojenskej zásobovacej cesty, 2015. Zdroj:

https://www.researchgate.net/profile/Miha_Koderman2/publication/321137709/figure/fig23/AS:614403871354905@1523496706812/Austro-Hungarian-supply-line-over-the-Vrsic-Pass-October-1917-Source-German-Federal.png

Obr. 4: Ruská kaplnka po jej postavení v roku 1916. Zdroj:

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Ruski_vojni_ujetniki_in_Avstro-Ogrski_stra%C5%BEarji_pred_Ruska_kapelico.jpg

Cestu začali stavať na jar roku 1915 a už v jeseni toho istého roku bola zjazdná. Domáci upozorňovali na možnosť veľkého množstva snehu, preto počas miernej zimy 1915/16 okolo cesty stavali drevené protilávínové zábrany. V závere zimy 1916 však napadlo mimoriadne veľa snehu a 8. marca 1916 z 2366 m vysokého vrchu Mojstrovka sa na cestu zosypala lavína a zomlela všetko, čo jej stále v ceste. V lavíne zomrelo 110 Rusov a ich strážcov, podľa iných údajov ich bolo cez 300. Ťažko povedať, lebo telá boli rozmetané všade naokolo a všade bola smrť.

Ruskí vojnoví zajatci, ktorí prežili, na pamiatku obetiam lavíny, tiež zomrelým pri stavbe cesty cez Vršič, ako aj ďalším zahynutým postavili drevenú spomienkovú kaplnku v ruskom slohu zasvätenú sv. Vladimírovi.

2.3. Ruská kaplnka

Umiestnená je v lese, na piatom kilometri pri ceste Kranjska hora – Vršič medzi 8. a 9. zákrutou v nadmorskej výške 1100 m. Konštrukcia kaplnky je skromná, drevená. Tvorí ju jediný obdĺžnikový priestor krytý sedlovou strechou, ktorý po bokoch lemujú dve vyššie vežičky – zvoničky zakončené cibulkovitými helmami pokrytými tiež drevom. Stavba bola spočiatku obložená kôrou, neskôr drevenými doštičkami. V čele nevelkého, skromného interiéru je osadený oltár zo žrdoviny s malým ikonostasom, priestor dopĺňajú kované lustre a svietniky.

Postavili ju zajatci pre svojich mŕtvych, pričom mali veľmi malé zdroje a možnosti (rakúske vojenské predstaviteľstvo proti stavbe nikdy nenamietalo). V porovnaní s inými – veľkými, mohutnými a občas aj pompéznymi pamätníkovými objektmi vybudovanými na pamiatku udalostí Sočského frontu v medzivojnovom období – je Ruská kaplnka skromný, komorný objekt.

Bezprostredne vedľa hrobky sa nachádza menší vodný prameň, takže po dvore pred kaplnkou tečie potôčik. Kaplnku v roku 1924 dostala Ruská matica a ľudia ju nazvali Ruskou kaplnkou. V blízkosti kaplnky v rokoch 1936-37 postavili kamennú hrobku v tvare pyramídy (projekt: slovinský architekt Josip Slavec) [3], kde ležia ostatky mnohých ďalších ruských zajatcov.

Od čias svojho postavenia kaplnka reprezentuje symbol pamäti veľkej vojny, do ktorej boli zatiahnuté mnohé národy, ako aj spomienku na ľudí, ktorí tu štyri roky žili a s miestnymi obyvateľmi vytvorili početné väzby.

2.4. Ruská kaplnka dnes

Ruská kaplnka je kultúrnou pamiatkou celoštátneho významu, je významnou súčasťou kultúrneho bloku ponuky Triglavského národného parku. Je zaradená do kultúrno-edukačnej trasy »Cesty mieru – dedičstvo 1. svetovej vojny« na území bývalého Sočského frontu. Toto dedičstvo spravuje »Nadácia Cesty mieru« so sídlom v Kobaride, kde je tiež Múzeum 1. svetovej vojny, ktoré za svoje aktivity získalo európsku cenu. Zachováva a chráni sa tiež tradičná väzba s Kranjskou horou.

Drevo kaplnky rokmi práchnivelo, preto ho v roku 1991 konzervovali a poškodené časti vymenili, kompletne ju potom obnovili v roku 2016, pri príležitosti storočnice jej vzniku.

Obr. 5: K 100. Výročiu bola kaplnka obnovená.

Zdroj: <https://www.zurnal24.si/slovenija/slovesnost-v-znamenju-100-obltnice-233155>

Obnovená bola hrobka aj spomienkový kameň. Okolie kaplnky bolo nanovo ohradené a vybavené cestičkami a lavičkami. Na protiľahlej strane cesty bolo zriadené parkovisko určené návštevníkom kaplnky. Na pamiatku stavebníkom cesty bola cesta pomenovaná Ruskou cestou. Cesta ešte aj dnes slúži doprave, lebo je významnou spojnicou medzi Kranjskou horou a Bovcom. Mnohí ľudia, idúc okolo, sa pri kaplnke zastavia.

Združenie rusko-slovinského priateľstva každý rok v júli organizuje spomienkovú slávnosť pri kaplnke. Slávnosti sa pravidelne zúčastňujú aj predstavitelia ruského štátu, ale aj návštevníci iných národností, ktoré sa zúčastnili bojov na Sočskom fronte. Tohtoročnej slávnosti, ktorá sa konala 28.7.2018 sa zúčastnilo vyše 1000 ľudí.

Obr. 6: Spomienková slávnosť pri Ruskej kaplnke v júli 2017

Zdroj: <https://www.kranjska-gora.si/sl/dogodki/2017/spominska-slovesnost-pri-ruski-kapelici#>

2.5. Turistická vybavenosť

Ruská kaplnka je, napriek svojej skromnosti, najnavštevovanejším miestom Sočského frontu. Preto, že táto kaplnka je symbolickým hrobom všetkých zomrelých ruských zajatcov, stala sa spoločným miestom spomienok na nezmyselné utrpenie vo vojnách a vyjadrením spolupatričnosti a znášanlivosti medzi ľuďmi.

Pre miestnych obyvateľov a turistov z regiónu Kranjska Gora je súčasťou horských ciest v Júlskych Alpách a často navštevovaným výletným bodom. Je významným prvkom ponuky Triglavského

národného parku, jej poloha v ňom si preto vyžaduje prispôsobenie vybavenosti požiadavkám ochrany prírody a parku.

V ostatnom čase plní tiež významnú úlohu - ako vstupný bod na trase zaradenej medzi pamiatky UNESCO »Cesty mieru – dedičstvo 1. svetovej vojny«, ktorá od Álp až po Jadran spája územia a ľudí, ako aj bohaté kultúrne a prírodné dedičstvo pozdĺž niekdajšieho Sočského frontu a je výsledkom viacerých európskych projektov INTERREG.

Stratégia rozvoja turizmu v Slovinsku za obdobie 2012-2016 definuje Slovinsko ako globálnu „zelenú destináciu najvyššej kvality pre náročného návštevníka, ktorý hľadá rôzne aktívne zážitky, pokoj a osobné prínosy“, čo prevzala aj nová stratégia do roku 2021 a dopĺňa ju o usmernenie k „zelenej a zdravej destinácii päťhviezdičkových zážitkov“. Oblasť okolo rieky Soče sa už 25 rokov rozvíja takýmto smerom, keď v dôsledku vojnových akcií na Jadrane, mnohí zaničení návštevníci namiesto jadranských pláží začali objavovať zaujímavosti Julských Álp vrátane údolia Soče. Ruská kaplnka v jeho kontexte je – aj keď takpovediac na okraji – drobným, no významným detailom. Dolina rieky Soče bola prvá, ktorá si svojím udržateľným rozvojom turizmu získala názov európska destinácia najvyššej kvality v Slovinsku (EDEN) [3].

Ruská kaplnka je veľmi navštevovaným miestom počas celého roku. Vybavenosť pre turistickú návštevu je navrhnutá tak, že navyše chráni tiež prírodu, aby návšteva nespôsobila poškodenie zraniteľného lesného biotopu a alpského prostredia. Lokalita Ruskej kaplnky bola vybavená potrebnými informačnými zariadeniami a dopravnou signalizáciou. V rámci »Cesty mieru« sú zriadené cesty a chodníky po celej dĺžke bývalého frontu, cesta vedie cez viacero múzeí v prírode, aj okolo samostatných pamätníkov. Ústredné informačné centrum v Kobaride ponúka historickú a turistickú literatúru, sprievodcovské služby, je možné prezrieť si stálu interaktívnu výstavu a na simulátore lietania si prezrieť oblasť podľa starých vojenských leteckých máp zo všetkých do vojny zapojených strán. V detskom kútiku sa deti im primeraným spôsobom zoznamujú s temnými stránkami histórie. Informačné centrum funguje v rámci Kobaridského múzea, ktoré sa hrdí európskou cenou pre múzeá a je to jediné múzeum v Slovinsku, ktoré je udržiavané iba zo vstupného.

Podľa metodológie hodnotenia turistických lokalít, ako kategórií dedičstva, v rámci celoštátneho projektu »Moja vlasť – krásna a pohostinná«, ktoré rozvíja a realizuje Turistický zväz Slovinska (Turistična zveza Slovenije), Ruská kaplnka spĺňa kritériá veľmi vysokého hodnotenia:

1. Je zapojená do širších – svetových, medzištátnych, štátnych lokálnych – programov a projektov v oblasti ochrany prírody a kultúrneho dedičstva, rozvoja turizmu, rozvoja vidieka, rozvoja miestnych zdrojov, rozvoja ľudských zdrojov, zamestnanosti a rozvoja prihraničných oblastí, prispieva k rozvoju verejno-súkromného partnerstva ...
2. Z hľadiska ochrany pamiatok je spravovaná podľa overených zásad ochrany, revitalizácie a starostlivosti o stavebné, historické a krajinárske dedičstvo; samotná stavba, aj pohrebisko sú dobre udržiavané.
3. Je dobre vybavená pre návštevníkov: usmerňujúce tabule ku kaplnke sú súčasťou cestnej infraštruktúry, informačné zariadenia o kaplnke objasňujú jej výnimočné hodnoty a význam primeraným (krátkym !) spôsobom, obsahujú príkazy vo viacerých jazykoch na primeranom mieste, parkovanie je obmedzené len na niekoľko vozidiel, pretože neumožňuje veľkú hustotu a je zriadené v primeranej vzdialenosti, v čase júlových slávností je organizovaná doprava z Kranjskej hory, do kaplnky vedú bezpečné a zaujímavé pešie chodníky, ktoré chránia prírodné prvky, je možné si objednať sprievodcu, širšie a interaktívne spoznávanie vojny na tomto území je možné v Múzeu 1. svetovej vojny v Kobaride. Pohostinská ponuka je v horských domoch v primeranej vzdialenosti, ponúkajú sa výborné miestne jedlá. Turistická infraštruktúra je dobre udržiavaná.

Obr. 7: Informačné tabule upozorňujú a usmerňujú príchod ku kaplnke

Zdroj: <https://www.kranjska-gora.si/en/sightseeing/cultural-sights/churches-and-chapels/the-russian-chapel>

Záver

Ruská kaplnka je mimoriadnym pamätníkom všetkým, ktorí trpeli v časoch 1. svetovej vojny a pripomína, prečo sa vojny nesmú nikdy opakovať. Vytvorili ju zajatci pre svojich druhov, ktorí nemali to šťastie dané okolnosťami prežiť, miestni obyvatelia sa starali o ňu a udržiavali živú spomienku na zajatcov a ich dielo, medzinárodným spoločenstvom bola uznaná za pamätník medzinárodného významu. Dnes podporuje hodnotu mieru a motivuje vytváranie príležitostí pre spoločný rozvoj.

Predsa však: v minulosti návštevníkmi kaplnky boli prevažne domáci obyvatelia a do ticha milujúci peší turisti, výletníci, rekreační chodci, obdivovatelia prírody a histórie. Ocenenia ako EDEN, alebo hodnotenie Lonely planet, ktorý Južné Alpy zaraďuje medzi 10 najatraktívnejších turistických regiónov sveta, vyvolávajú početnejšiu návštevnosť ocenených lokalít.

Ruská kaplnka je jeden z tých cieľov, ktoré musí kvôli jej neobyčajnosti vidieť každý, kto príde do tohto kúta Európy.

Nebude treba časom uvažovať o ohraničení návštevnosti a o prinavrátení pietnejšieho prístupu k nej?

Bibliografia

[1] **Antanta** z [franc. entente](#)) bol vojensko-politický blok, systém spojeneckých zmlúv uzavretých proti [Trojspolku](#). Pôvodne sa volala aj Trojdohoda ([Rusko](#), [Francúzsko](#), [Spojené kráľovstvo](#)), neskôr počas [prvej svetovej vojny](#) aj Štvordohoda alebo Veľká päťka. Počas prvej svetovej vojny sa Dohoda rozrástla na koalíciu 11 štátov (pribudlo [Srbsko](#), [Belgicko](#), [Taliansko](#), [USA](#), [Rumunsko](#), [Grécko](#), [Japonsko](#), [Čína](#)). Podľa:

[https://sk.wikipedia.org/wiki/Dohoda_\(prv%C3%A1_svetov%C3%A1_vojna\)](https://sk.wikipedia.org/wiki/Dohoda_(prv%C3%A1_svetov%C3%A1_vojna))

[2] Vse, kar morate vedeti o Vršiču, Rusih, plazu in kapelici. Portal Plus, 29.07.2016. Dostupné na internete:

<https://www.portalplus.si/1652/ruska-kapelica/>

[3] EDEN – European Destination of Excellence – projekt a súťaž, ktoré organizuje Európska komisia s cieľom vytvorenia európskej siete uznaných a prezentovaných turistických zariadení charakterizovaných výnimočnými kultúrnymi a prírodnými hodnotami. Podrobnejšie viď: https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/eden_sk

Russian Chapel in Julian Alps, Slovenia

Univ. Dipl. Ing. Arch. Lenka MOLEK

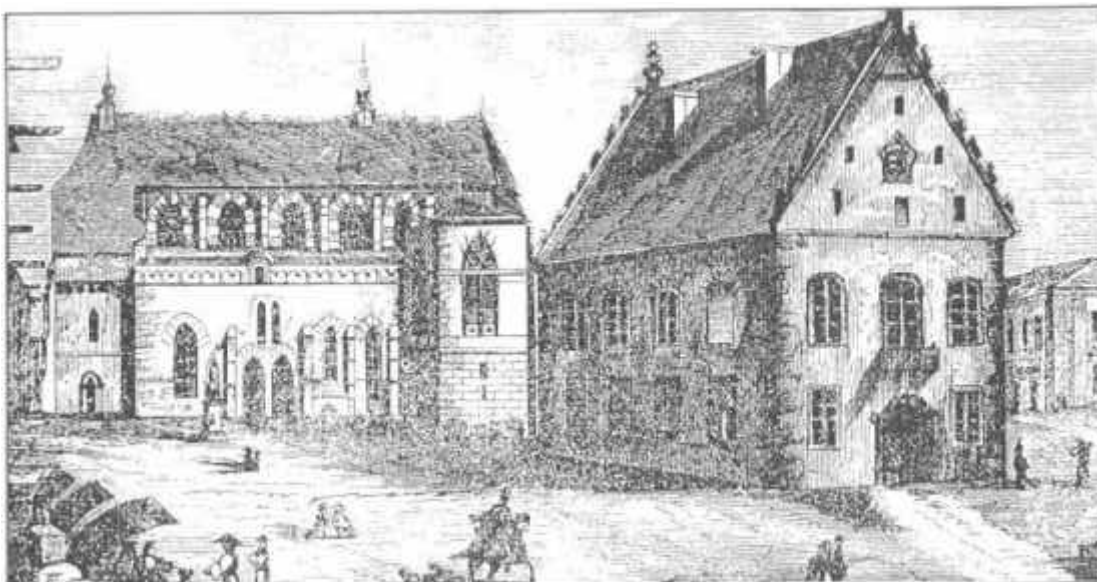
Tourist association of Slovenia, the head of the state commission for the evaluation of historical cores

Abstract

The Russian chapel is located in the Julian Alps near the town of Kranjska Gora along the road via the Vršič mountain pass. It is a memorial chapel with a cemetery of 110 Russian prisoners who died during the First World War in the avalanche and with the ossuary of some other people dead in the area. The Russian chapel is modest, made of wood, originally covered with bark, but it is still preserved and visited because of the living memory of the prisoners. The local community keeps a lively memory on them and is the co-organizer of regular annual meetings at the chapel. In 2015, it was declared a monument of state significance, on the occasion of its 100th anniversary, in 2016, it was restored and together with the surrounding area arranged as a tourist destination.

Every year many people visit it, what enriches the local tourism. It is a memory of all those who suffered during the First World War and reminds us why war can never be repeated. It supports the value of peace and opportunities for joint development.

Key words: Russian Chapel; First World War; tourism; Julian Alps; Slovenia

VYDAVATEĽ : Mesto Bardejov, Radničné námestie č. 16, 085 01 Bardejov

TLAČ : Irena Vavreková i- plast, Vodárenská 22, 085 01 Bardejov

EDITORI: doc. Ing. Eva Kráľová, PhD., Ing. arch. Ing. Martin Dubiny

Zborník z vedeckej konferencie

ORGANIZÁCIA KONFERENCIE:

Mestský úrad Bardejov

Fakulta architektúry STU Bratislava

VEDECKÝ VÝBOR KONFERENCIE:

Prof. Ing. arch. Peter Vodrážka, PhD., Fakulta architektúry STU Bratislava

doc. Ing. arch. Adriana Piatková, PhD. - Fakulta umení, STU Košice

Ministerstvo kultúry SR

Ing. Eva Semanová, riaditeľka KPÚ Prešov

doc. Ing. Eva Kráľová, PhD., Fakulta architektúry STU Bratislava

Prof. Ing. arch. Maroš Finka, PhD., Ústav manažmentu STU Bratislava

prof. PhDr. Luďa Klusáková, CSc., Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Dr. Hab. Malgorzata Rówińska, prof. UE, Uniwersytet Ekonomiczny Katowice, Poľsko

Ing. Vladimír Kohút - Slovenská komora stavebných inžinierov

Ing. arch. Vladimír Kačala - Slovenská komora architektov

Mgr. Peter Gomboš, akad. mal. - rest., Komora reštaurátorov

ORGANIZAČNÝ VÝBOR KONFERENCIE:

doc. Ing. Eva Kráľová, PhD. - Fakulta architektúry STU Bratislava

Ing. arch. Beata Polomová, PhD. - Fakulta architektúry STU Bratislava

Ing. arch. Ing. Martin Dubiny, Ing. arch. Lívia Šišláková, Ing. arch. Eva Šperka, - Fakulta STU Bratislava

RECENZENTI PRÍSPEVKOV:

Ing. arch. Viera Dvořáková, PhD.

doc. Ing. arch. Jara Lalková, PhD.

Prof. Ing. arch. Peter Vodrážka, PhD.

doc. Ing. Eva Kráľová, PhD.

Príspevky neprešli jazykovou úpravou

08/2018

Náklad: 170 ks

ISBN 978-80-570-0184-3

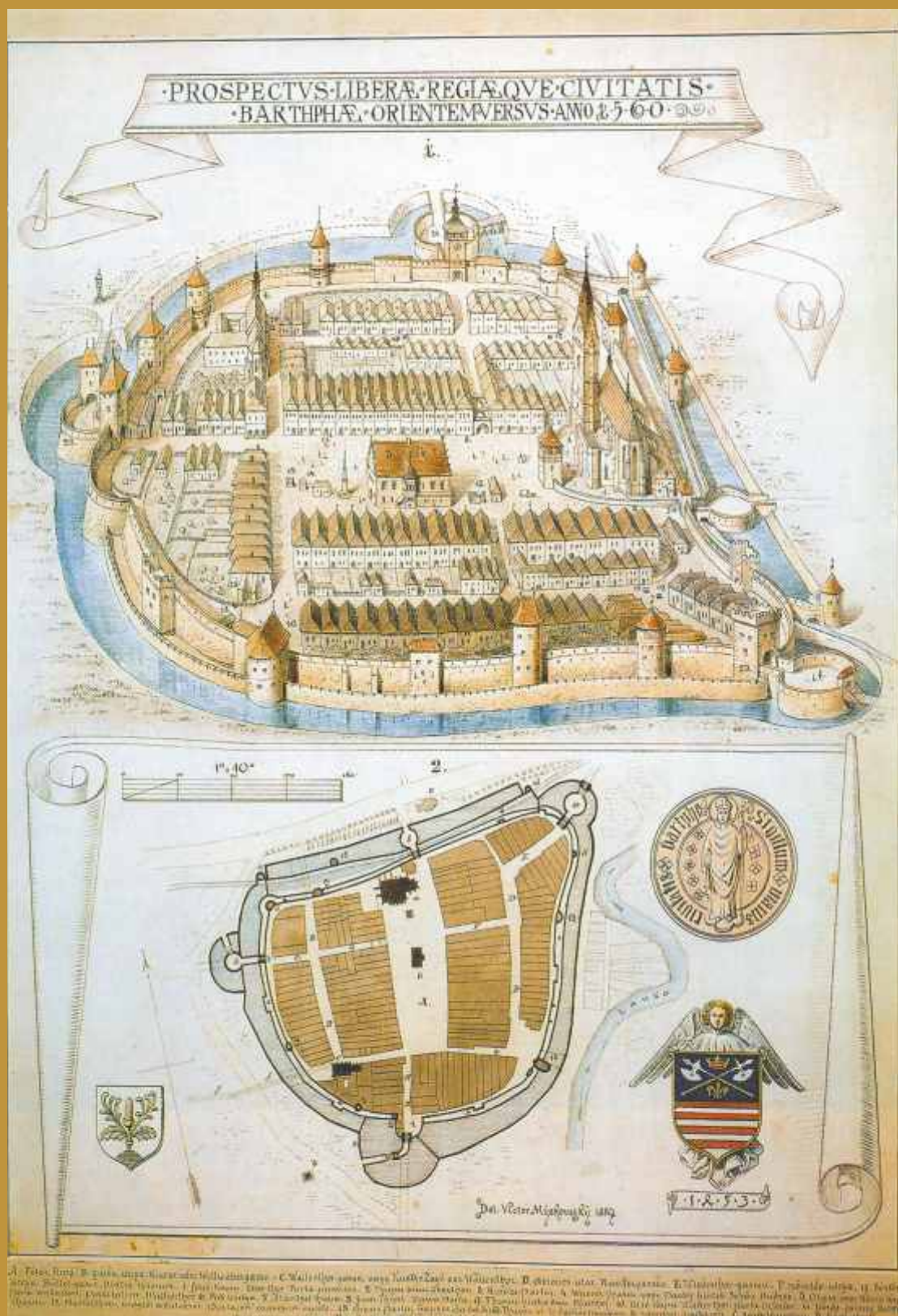

REALIZOVANÉ
S FINANČNOU PODPOROU
MINISTERSTVA KULTÚRY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

ISBN 978-80-570-0184-3

STU
FA

Mestský úrad Bardejov
Radničné námestie č. 16, 085 01 Bardejov, Slovakia

BARDKONTAKT 2018

REALIZOVANÉ
S FINANČNOU PODPOROU
MINISTERSTVA KULTÚRY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

iBardejov.sk

BARDKONTAKT

iBardejov.sk

iBardejov.sk

Spoločný zápis
na príležitosti otvorenia 26. ročníka
konferencie s medzinárodnou účasťou
na problematike mestských pamiatkových
centier

Záhradnícký 2018
s hlavnou témou
PAMÄTNÍKY A CINTORINY V ŽIVOTE MIEST

V BRATISLAVE 26.08.2018

Samy

CINTORÍNY A PAMÄTNÍKY V ŽIVOTE KOMUNITY

– ako komplexný spoločenský fenomén

Nvni ísi iž s Bohem.

Tatý odpočívá P.J.

Vznomínajú všetchni tví synové

Tatý odpočívá moje

